

314

ARCHÆOLOGIAI KÖZLEMÉNYEK.

A HAZAI MŰEMLÉKEK ISMERETÉNEK ELŐMOZDÍTÁSÁRA.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ARCHÆOLOGIAI BIZOTTSÁGA.

XIV. KÖTET.

(UJ FOLYAM XI. KÖTET.)

BUDAPEST,

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

MDCCCLXXXVI.

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

ARCHÆOLOGIAI
KÖZLEMÉNYEK.

A HAZAI MŰEMLÉKEK ISMERETÉNEK ELŐMOZDÍTÁSÁRA.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ARCHÆOLOGIAI BIZOTTSÁGA.

XIV. KÖTET.

(UJ FOLYAM XI. KÖTET.)

BUDAPEST,

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

MDCCCLXXXVI.

306927

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

LELETEK

A LENGYELI ŐSKORI TELEPRŐL.

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

Gróf Apponyi Sándor ur lengyeli uradalmában, a Lengyel és Kurd közötti posta-út mellett, egy természetes hegynek emberi kéz által erődítménynyé átalakított magaslata «török sáncz» nevezet alatt ismeretes. A nép a régi emlékeket csak későbbi eseményekkel szokta kapcsolatba hozni s nálunk Magyarországon a legtöbb régiségen rajtragad a köznép által osztogatott «török» jelző.

Részint a gyanus «török» elnevezés, de jobban a sáncz alakja — melyről már régebben tápláltatott a prähistoricus sejtelen — indította gróf Apponyi Sándor ur ő méltóságát arra, hogy ott nagyobb szabású ásásokat eszközöltessen, s így kézzel fogható leletekkel bizonyíthassa be a sáncz korára vonatkozó sejtelmet. Ehhez járult, hogy a grófi család högyészi levéltárában egy 1722-ik évi metalis inquisitióban a sánczhoz vezető útról az mondatik: «melyet hajdani magyarok vaskapunak neveztenek». A nálunk oly gyakori pogány várakhoz vezető út csakugyan még most is rendesen vaskapunak neveztetik, mely ősi elnevezést néhol a török is megtartott s démir kopu-ra fordított.

A pogányvárakat lakó nép, hadászati szempontból erősítette kultámadások ellen tanyáját, mert minél távolabb megyünk vissza az emberi nem történelmében, annál korszerűtlenebbé, sőt teljesen lehetetlenné válik az örök békének mai nap is csak eszményi fogalma. Miként minden kornak meg van a maga hadászati rendszere; úgy igyekeztek annak legjobban megfelelő védelmet is keresni, s mint még manap is nagy szerepet játszik a vártüzérségnél a sánczepítés; annál nagyobb szerepe jutott annak a lőpor feltalálása előtt.

Ősi erődítményekre egész Közép-Europában akadunk, melyek anyag- és alakra nézve a topographicus viszonyok kívánalmainak megfelelőleg változnak. Kőgazdag vidékeken, egyes magas fennsíkokon telepeiket meredek sziklák, s részben árkok által védték s vastag körfalakat emeltek a fennsík széleire pusztán egymásfölé rakott kődarabokból úgy, hogy ily fal szükség esetében nemcsak védmű volt, hanem, az ellenségre hengerítvén e hatalmas köveket, támadó eszközül is szolgált. Posványosabb helyeken ismét azon elemet használták fel védelmükre, melyet a természet rendelkezésükre adott, t. i. a vizet. Mesterségesen hordták össze a földet, megfelelő magasságra, és készítettek rendesen köralakú földerődítményeket; az erődítmények körül árkokat vontak, melynek földje szintén a töltések emelésére használtatott, és az abba vezetett víz által tették lakhelyöket az ellenségnek hozzáférhetlenné. Az erődítmények széleire gyakran fatörzseket s köveket halmoztak, vastag sárral vonták azután be a töltéseket s meggyújtották, miáltal téglakeményiségű szegélyt nyertek. Fa, kő- és földből emelt töltések égetés általi megkeményítését gyakran a legmagasabb

sziklákon is alkalmazták. Leggyakoribb az, hogy a közetnélküli hegymagaslat fennsíkját választották lakhelyül, mely körül azután a hegy lejtőjén, néhány öl távolságra, többszörös gyűrűzetben *széles sánczárkokat* vontak.

1. A sánczok fennsíkját szegélyező, munkálatlan kőből rakott körfalak Közép-Europa több helyein fordulnak elő, így Belgiumban s Németországban a Közép-Rajna táján Mainztól Bazelig; s a Maina és Saale folyók mentén. Legközelebbi szomszédságunkban kiválólag a Duna, Taya, és Morva közötti területen gyakoriak e körfalakkal bíró erődítmények, hol eddig 49, kőkori leletekben gazdag telep ismeretes.¹ Hazánkban Liptó megyében, a Vág völgye körül, számos földerődítmény között, néhol terméskő és földdel rétegzett falat is találni, azonban Majláth,² a vágvölgyi őskori sánczok szorgos kutatója szerint: ezen védművek területén belül és közvetlen környékén kiásott lelet-tárgyak között kőkorszaki eszközök nem találhatók.

2. Mocsáros helyeken emelt s vízzel körülvett sánczok Poroszország-, Mecklenburg-, Skandinávia-, felső Olaszországban, s nálunk a Duna és Tisza közötti lapályon fordulnak elő.

3. A kőkeménységűre égetett vagy inkább olvasztott, Skotiában üvegvár (vitrified forts) nevezet alatt ismert töltés-erődítmények, Csehországban s az onnét nyugati irányban eső területen, Belgium- s Franciaországban (Bretagne- és Normandiában) s onnét ismét északi irányban, Skotiában fordulnak elő, úgy, hogy már Észak-Németországban s e vonaltól délre eső irányban nagy ritkán találhatunk. Hazánkban, Liptó megyében a Potornya melletti erődítmény bír állítólag szintén salakított kögyűrűvel.³

4. Sánczárkok többszörös gyűrűzete által erődítménynyé átalakított természetes hegynek fennsíkja volt leggyakoribb védműve és lakhelye az őskori népnek. A homéri költeményekben csak kizárólag földsánczokról tétetik említés, habár ismerték már a kő faragását s a kövekkeli építkezést.⁴ Görögország classicus korát megelőző időkben csakis földsánczokkal erősítették s védték telepeiket. — Olaszország præhistoricus korában a félsziget felső részéről benyomuló ősi bevándorlók szintén sánczárkok- és földtöltéssel övezték a czölöpépítmények fölé hordott kavics- és homokrétegre épített telepeiket, mint azt felső Olaszországban a Pó völgyének mentén számtalan helyen láthatni.⁵ A földsáncz erődítményének rendszere vagy inkább szokása, még a történelmi korban is nagyon soká dívott a különféle népek legtöbbjénél. Történelmi feljegyzések után tudjuk: hogy a kelták,⁶ avarok s germán törzsek is földsánczokat emeltek védelmükre.

Ez ősi erődítményeket nemcsak nálunk nevezték el nagyon gyakran pogányváraknak, hanem a szomszéd Németországban is «Heidenschanz» nevezet alatt ismeretesek.

Százakra megy csak Németországban e pogányvárak száma; épúgy gyakran fordulnak elő hazánkban is. Ez ősi sánczok különböző alakját a természetes hegy- vagy dombnak eredeti idoma adja meg, a mennyiben csak sánczgyűrűzeteket vontak körülötte. Nemesak külföldön, de hazánkban is leginkább a völgyekbe benyuló földnyelveket alakították át

¹ HELLWALD: «Der vorgeschichtliche Mensch.» 617. l. s. k.

² MAJLÁTH: «Az őskorszak lakói a felső Vág völgyben.» (Pulsky-album.)

³ MAJLÁTH: U. o.

⁴ V. Ö. HELBIG: «Die Italiker in der Poebene.» I. 133.

⁵ HELBIG: U. o. I. 11.

⁶ J. CAESAR: Bell. Gall. VII. 23.

védművekké úgy, hogy a völgymenti sáncz-gyűrűzetén kívül a szárazföldről is árok által szigetelték el magukat. Feltűnő azonban, hogy bár kedvelték a vízmenti helyeket, mégis lehetőleg kerültek a nagyobb folyókat, fővölgyeket és inkább kisebb folyók-, s félreeső, nehezen megközelíthető szűk völgyekben szerettek tartózkodni, hol biztosabb menhelyre s könnyebb védelemre számíthattak.

Ha végig pillantunk hazánk ősi sánczainak topographicus fekvésén, könnyen meggyőződhetünk a mondottakról. A nagy Duna mentén csak Rád, Ercsi, Bolondvár, Baracs, Adony, Duna-Pentele, Duna-Földvár, Duna-Sz.-György, Báta, Sarengrad, Szuszek és Csereviczen, tehát alig 12 helyen találunk ősi sánczművet. A Tisza mentén Alpár- és Tisza-Réven kívül alig van más. Ép úgy nem találunk az egy Zákányt kivéve a Dráva mentén.* Míg ellenben a Kapos, Sió, Sárvíz, Koppány, Rába, Rábcza, Ipoly, Garam, Vág, Maros, a hármás Körös, s azok mellékvölgyei mentén a százat megközelítik és sokszor egymást érik ezen ősi erődítmények.

Innét van, hogy nálunk Tolnamegyében is csak a Duna mellékágai, a Kapos, Sió, Koppány és Sárvíz s azok beágazó völgyei mentén találhatók præhistoricus sánczok. Ott találjuk a Kaposvölgy közvetlen mentén a dombovári több holdból álló szigeti sánczot, Kurd mellett egy, a folyó felé hajló kettős gyűrűzetű sánczot, ugyanennek közeli szomszédságában a Kaposból beágazó mellékvölgy mentén az e műben tárgyalt lengyeli 25^{4/10} holdat kitevő sánczot; felebb, ugyane folyó mentén a regölyi, szintén kettős gyűrűzetű 50 hold területű sánczot, s végre a Kapos és Sió összefolyásához közel fekvő gyánti nagyobb földerődítményt. A Koppány mellékvize mellett, a pogányvár, dalmand és kocsolai földerődítményeket. A Sió és Sárvíz mentén az Ozora melletti vámpusztai sánczvonallal szegélyezett földnyelvet, Rác-Egres mellett a kajdaci 20 hold, a hidvégi 15 hold területű, továbbá a terjedelmes nyanyai, leányvári és bativári földsánczokat. Közvetlenül a nagy Duna mellett csak a földvári sáncz áll, a város melletti alsó hegynek magas előfokán, úgy, hogy három oldalán természetes meredekség védi, a negyedik oldalon pedig mély árok választja el a hegy folytatásától. Belebb esik már a Duna nagy medrétől a még ép sáncz-árkokkal bíró kömlödi s a duna-sz.-györgyi sáncz. A kis Duna mellékvize mellett van a várdombi s a bátai földerődítmény.

Sánczainkon töltéseket általában nem emeltek, hanem a helyett egyszerűebben, kevesebb munkába kerülő sánczárkokat vontak telepeik körül és pedig rendesen egy-két, de néha — mint a veliki-grad-i erődítményen — négyszeres gyűrűzetben is. A benyuló földnyelveken csak a völgymenti oldalon vontak sáncz-gyűrűzeteket, a szárazföldről pedig csak egy egyszerű árokkal szigetelték el magukat. A sánczok ki- és bejáratát rendesen az erődített dombok, vagy hegyek természeti fekvése határozta meg, hol azonban szabad választás szerint alkalmazták ki- és bejárásukat, ott rendesen azon oldalra helyezték azt, hol kevesebb veszély- és megtámadásnak voltak kitéve. Ki- és bejárásukat rendesen szűkre mérték s két oldalt magasabb földhányással erősítették.

Nagyon gyakran avarok művének tartják hazánk e földsánczait. Igaz ugyan: hogy Nagy Károly az avarok ellen viselt (791. év) hadjáratának történelmi feljegyzései szerint

* V. ö. RÓMER FL.: «Résultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie.» Les camps barbares fortifiés. 99 s. t.

az avarok «ringh»-jei sánczárkok- és töltésekkel voltak körülvéve; de ebből sánczaink avar eredetére következtetni nem lehet, mert — mint láttuk — körsáncz volt a legtöbb prae-historicus népnek is erődítménye.

Nem akarok az ásatási munkálatok befejezte előtt a sánczepítőkre vonatkozó s talán még eléggé nem indokolható véleményt kockáztatni, azt azonban bátran állíthatom: hogy e sánczok legnagyobb részét prae-historicus autochton népnek kelle alakítania. Hadászati nép mindenesetre elfoglalja az utjába eső s céljait előmozdító, kedvezően erődített helyeket. Számos példát találunk arra a Rajna vidéken, Elzász- és Pfalzban, hogy rómaiak foglalták el e korábbi körsánczokat, s kettős földréteg létezik ott: egy prae-historicus s egy késő római. * Az pedig bizonyos, hogy a rómaiak — kik mindig egyenes szögben építették erődítményeiket — körsánczokat sohasem emeltek.

Hazai sánczainkon is találhatunk hunn, avar s római nyomokat, a mint Tolna-megyében is a felsoroltak közül Regölt, Duna-Földvárt s Kömlődöt — az eddigi leletek után következtetve — a rómaiak hosszabb időn át birtokolták, a nélkül, hogy ők emelték volna azokat.

Miként a czölöpépítményeket, úgy a körsánczokat sem tekinthetjük speciális korszak műveinek; azért csupán a körsánczokról, bizonyos kor- vagy népre következtetni nem lehet. Minden egyes esetben a sánczok leletei szolgáltatnak támpontot annak meghatározására, hogy kik építették eredetileg s minő korszak népe foglalta el azt későbbi időkben.

Sajnos, hogy nagyon kevés, leginkább a jobban elrejtett pogányvárak kerültek ki csak a későbbi népek figyelmét, s csakis ezen, későbbi kor népe által el nem foglalt sánczok szakszerű átkutatása, s ezek, valamint a többi később el is foglalt pogányvárak analogiáinak összevetése lesz egykor képes az ősi multnak a sánczok építő mestereit rejtő, sűrű ködfátyolt legalább annyira eloszlatni, hogy művelődésök fokáról s belső életmódjuk némi viszonyairól ismerhessük őket, habár megnevezni — a történelmi nyomok hiánya mellett — e népeket soha képesek nem leszünk.

Az emeli legfőképp a lengyeli sáncz régészeti ásatásainak értékét, hogy e félreeső sáncz — legalább hazánkban — egyedül olyan, hogy szakszerű ásatások eredményeiből szemlélhetjük, későbbi kornak nyomától menten, az azt építő népnek életét és művelődési fokát, minthogy a legnagyobb valószínűséggel állítható róla az, hogy építőin kívül más nép nem birlalta.

A lengyeli sáncz, gróf Apponyi Sándor ur lengyeli uradalmában, Kurd és Lengyel közötti posta-útnak körülbelül fele részén, az út melletti erdőszlaktól északra terjedő, a tenger színétől számított 800 lábnyi magas fennsíkon áll. Az egész sánczot s annak messze terjedő környékét sűrű erdő borítja. Az I. tábla tájfékvési rajzán a Kapos tágas völgye, a Kapos csatorna, a fővölgy mentén haladó budapest-pécsi vasútvonal, a fővölgynek Lengyel felé terjedő mellékvölgye, a Kurd-Csibrák állomás és Lengyel közötti posta-út s az út fölötti

* C. MEHLIS: Die Heideburg bei Waldfischbach und ihre Denkmäler. «Jahrbücher des Vereins von Alterthumsfreunden im Rheinlande.» LXXVII. 86.

lengyeli sáncz s környéke van feltüntetve. Ugyanezen vidéknek tájképét adja az V-ik tábla összefüggésben a sánczczal.

A Kaposnak tágas és széles völgyét — még az 1811-ben megkezdett csatorna-szabályzási munkálatok tervezetét feltüntető térképen — majdnem mindenütt mocsáros víz töltötte be. A rómaiak előtti ősi időkben, melyekben vízszabályzási munkálatokat nálunk föltételezni nem lehet, bizonyára magas állása volt a víznek, melynek a fővölgy azon közvetlenül beszakadó mellékágát is el kelle borítania, mely fölött a lengyeli sáncz fekszik. Hogy ez ősi folyó tája kedves tartózkodási helyét képezte a prähistoricus, autochton népnek, mutatják az e völgy mentén alakított gyakori ősi sánczok. Szolgált e folyó későbbi időkben, már a történelmi korba eső népeknek is közlekedési út gyanánt; bizonyítja ezt azon körülmény, hogy a sánczunktól nem messze eső Kapos fővölgyében, az ősi folyónak homokmedrében találtatott azon nevezetes etrusk lelet, mely 14 gyönyörű cista- s az azokat tartalmazó nagy bronzkazánból áll. A rómaiak is ismerték ez utat, mert a sánczok közül közvetlenül a folyóba nyuló s így hadászati céljuknak nagyon megfelelő regölyi ősi sánczot elfoglalták, s a mint számos lelet tanúsítja, hosszabb ideig birtokolták is. A rómaiaknak egyéb nyomait is találjuk azonfelül e Kapos-völgyben, főleg Kurd- és Pinczehelyen; sőt római út is vezet itt délről Aquincum felé.

A felsorolt mellékkörülmények tehát csak azt bizonyítják, hogy nemcsak a fő, de a közvetlen mellékvölgyeket is elborító Kapos vizének környéke a legősibb idők- s a későbbi századokban is vándornépek által kedvelt hely vala; s hogy lengyeli sánczunkat későbbi nép el nem foglalta, azt csak természetes rejtekének közönheti, mely sem hadászati nép céljainak nem felelt meg, sem kereskedelmi népnek közvetlen útjába nem esett.

A II-ik számú tábla a lengyeli sáncznak térképét adja, melynek területe $1464^{08/100}$ ár-t, vagyis $25^{4/10}$ catastralis holdat tesz ki. Az a' , b' , c' , d' , e' , f' jelek a sáncz fennsíkjának széleit jelölik. A sáncznak természet által jelölt szegélyeit, 4—6 ölnyi, csak kevésbé rézsutos meredekség után, ugyan a sáncz felső széleivel párhuzamosan haladó, körülbelül $1\frac{1}{2}$ öl széles sánczárok szegélyezi. E sánczárok teljes épségben a , b , c , d , e , f , g , h , i , k pontokon halad. A sáncz minden oldalán szabadon áll, vagyis többé-kevésbé szélesebb völgy környezi, s csakis északi s délnyugati oldalán van földnyelv által a többi hegylánczczal összekötve, s ugyane helyeken volt a ki- és bejárat. E két oldalán volt legjobban hozzáférhető a sáncz s ezért erősítették ez északnyugati s délnyugati részt jobban a többinél; ezért vontak itt már kettős $c-d$, $i-c$ és $b-a$, $h-g$ által jelölt sánczárkot. Feltűnő, hogy habár a többi helyen teljes épségében megmaradt a széles sánczárok, f pontnál nyoma teljesen megszakad. Nem vagyok hajlandó elhinni, hogy k és f pontok valaha ugyanazon sánczárok által össze lettek volna kapcsolva, s az F' és F'' közötti óriási vízmosás csak később tört volna itt utat magának, elmosva az itt közbe eső fennsíkot. Sokkal valószínűbb, hogy ez óriási vízmosás, — mely habár ily hegyes vidéken nagyon hamar keletkezik és fejlődik nagygyá, — meg volt már azon időben, midőn e hegyet védhelyül alakították; mert a d' és f' közötti vonal oly meredek, hogy azon felkapaszkodni majdnem lehetetlenség s valószínű, hogy emberi kéz faragta azt oly meredekké, pótolva ez által az ugyanazon célnak megfelelő sánczárkot; de továbbá az e' és f' pontok közötti vonal kelet felé terjedő lejtőjén látható még a sánczolási munka, habár sokkal tökéletlenebbül a többi résznél, mit — erre lejtven a sáncznak egész nyugati része — az összegyűlt víz mosott el jobban, s ép

ezen tökéletlen volta miatt nem is vétetett fel az a rajzba. Az F , F'' és F''' irányában terjedő, eleinte nagyon szűk, de mindinkább kibővülő völgy most eliszapolt rétság, mely a papdi nagy völgynek mocsaras rétjeivel függ össze, s ősi időben valószínűleg eddig terjedt fel a papdi víz. E szerint az e' , d' -nél kezdődő kanyarodó völgy lejáratot képezhetett a sánczot közvetlenül érintő mocsaras vízhez. A sáncznak egész nyugati oldala a Kapos fővölgyéből beágazó mellékvölgyre fordul. Víz lepte volt el bizonyára e mellékvölgyet is, de még sem oly terjedelemben, hogy a sánczhegy déli talpát érinthette volna, mert a kimagasló sánczhegy tövétől még nagyobb távolságban terjed csekélyebb lejtőben a mellékvölgynek teknője. Papd felé mocsáros víz környezte tehát közvetlenül a sánczot, keleti és délkeleti irányban; nyugati oldalán pedig, habár csak kissé mélyebben fekvő részen a Kapos vize, úgy hogy a G ponttal jelzett vadászkunyhó melletti emelkedett földnyujtvány — mely folytatólagosan a lengyeli fennsíkkal van összeköttetésben — valóságos vízválasztót képezett.

Második kijáró kapuja a sáncznak H pontnál van, hol szintén egy szűk földnyujtvány köti össze a sánczot az I pont irányában terjedő nagy fennsíkkal, mely Mucsi községbe vezet. A hol tehát jelenleg kocsit vezet a sánczon ki- és befelé, ugyanott volt ősi időben is a ki- és bejárat. E mellett szól azon körülmény, hogy feltűnő magas, a bejáratokat erősen védő, domb van mindkét kapunál; de másrészt a hegy természetes alakulásánál fogva, csakis e pontoknál érintett a sáncz fennsíkot, s így itt közlekedhettek is legkényelmesebben; más pontján a sáncznak kijáratí nyomot nem észlelhetünk.

Az $A-P$ és a $K-L$ vonalak a sáncz jelenlegi erdőséget keresztül szelő, széles, irtott utakat jelzik. A sáncz hosszában átvonuló $G-E-H$ vonal, a Mekenyes és Mucsi községek közötti kocsit. G pont melletti kapunak magas dombján jelenleg vadászkunyhó áll.

A III. tábla a sáncznak lejtmerési hosszszelését A -tól P -ig, a hegynek távlati alakját, s a 30-ik pontnál eszközölt sánczárok kereszttszelését mutatja. A lejt mérésén fel van tűntetve a jelenlegi korhanyréteg s az alantabbi ősréteg.

E lejtmerésből láthatjuk, hogy a sáncz fennsíkja nyugatról kelet felé mindinkább emelkedik s a K -val jelzett legmagasabb ponton találjuk a temetőt. Bármily magas hal-mokat emeltek is, rendes szokás szerint, itt a temető részen a tetemek fölött, ennyi évszázadon át mindig jobban hordta e legmagasabb pontról a víz a felső réteget a lejtő felé. Innét van, hogy most az ősi csontvázakat alig födi 70—80 cm. magas korhanyréteg.

A 30-ik pontnál eszközölt sánczárok kereszttszeléséből azt látjuk, hogy miként alakították át a természetes hegyet védművé. Ugyanis: az ősi földrétegnek a és b pontja össze volt kötve s ez adta ki a hegynek természetes alakját. Azon árok, melynek mélységét $a-c$, és $d-e$ pontok jelölik, körülfutja az egész hegy lejtőjét, ebből áll az egyszerű erődítési munka s ezen árkokban védték meg kültámadás ellen telepöket. A sáncz fennsíkjának széle mögött is nagyobb — jelenleg beiszapolt mélyedéseket — találunk, a melyek azonban a lelt tárgyak s tűzhelyek után következtetve, jól megvédett lakhelyeik voltak.

Az V. számú tábla, a sáncz alakjának képét adja, a Mucsi felé eső sánczkapu pontjánál.

A pogányvárak fennsíkján egyes néptörzsek nomád életök daczára is, hosszabb ideig tartózkodtak, s így a későbbi korhanyrétegek alatt tűzhelyeik, hamurétegek, cserépdarabok, s szerszámaik rendszeren föltalálhatók. Megkísérlettem tehát 1882-ik év őszén a próbaásatásokat, azon reményben, hogy hasonló leletre mi is akadunk s siker koronázta a kísérletet.

A legelső árkot tisztás helyen kezdtük, a fő irtás-útnak (*A-P*) azon helyén, hol a temető magaslata lejteni kezd. Minden üregnek folytatólagos arabs számot adva, a leletek felsorolását az első számú üregnél kezdem.

1. szám. Nem nagy távolságban vontuk a próbaárkot, midőn már cserépdarabokra, sőt a következő ép edénykékre is akadtunk:

Két apró tál, roppant kezdetleges s durva munka. A tál szélei befelé kanyarodnak, diszítésnek semmi nyoma rajta; félig égetett, törés-részén kívül vörös, belül fekete színű. Talpán igen keskeny, csak 4 ctm. átmérővel bír, míg felső nyitott részének átmérője $10\frac{1}{2}$ ctm.

XVIII. 204.

Egy másik, szintén igen kezdetleges művű, de csinos alakú edényke. Körvonalai felső szélétől s fenekétől rézsutos vonalban kifelé terjednek, s az edény öblös részén szögben találkoznak. Ez öblös részen, két ellentett oldalon, fogantyú gyanánt használható nyujtvánnyal bír. Az edény magassága 7 ctm., átmérője az öblös részen 8 ctm., fenékén pedig 4 ctm.

XX. 226.

Két másik edényke, melyek alak- és nagyságra megegyeznek az előbbennel, azon egy különbséggel, hogy a hasas részen alkalmazott nyujtvány, már magas ívben terjedő fület képez, mely az edény széle fölé emelkedik, s az edény két ellentett oldalán, öblös része és peremére erősített.

Innét egy másik, az előbbenihez hason alakú edényke, melynek fenéke kisebb, kidomborodó része pedig öblösebb az előbbeniéknél, füle, vagy fogantyúnak használható nyujtványa azonban nincsen. Az edény fenekének átmérője csak 3 ctm.; legöblösebb hasas részének átmérője 10 ctm.; felső kerek nyitott részén nincs nyaka vagy pereme, hanem csak kerek nyílása, melynek átmérője $4\frac{1}{2}$ ctm. Hasas, valamint nyitott részén négy-négy bütyköt alkalmaztak, szabályosan egymással ellentett oldalon. A 4 felső bütyök, fonal számára vízszintes irányban van átfúrva.

XX. 224.

Ily alakú edények gyakran fordulnak elő, nemcsak az itteni sánczon, hanem hazánk számos ősi telepén.

Ez edények nyoma vezetett egy, a tözsomszédságukban levő nagy tűzhelyhez, mely kerek alakú s körülbelül három méter mélységben volt. Az egymás fölött többszörösen alkalmazott tűzhely összehányt, feldult állapotban találtatott. Temérdek égetett agyagtábla és tuskó, még több cserépdarab, három, agyagból készült mécsesalakú kanál, s a konyha-hulladék között elhányt állati csontok töltötték ki, nagy mennyiségű hamu közé vegyülten, az egész üreget. Szegényebb népnél gyakran láthatni manap is, hogy viskóinak oldalfalait vesszőből fonják, s mindkét oldalán sárral vastagon betapasztják. Ily módon készítették az ősnépek tűzhelyeiket, t. i. a vízszintesen fektetett vesszőfonást mindkét oldalán vastagon bekenték sárral, a tűzhelynek szánt felső részt egyenletesre simították, s az így összetartott sarat téglakeményiségre égették. Természetesen az égetett föld között levő fa szintén kiégett, s csak a vesszők nyomai maradtak meg. Ilyen, csak felső részén sima s alul rovátkás, égetett agyaglapokat nagy mennyiségben találtunk. A sár szalmatörökkel látszik keverve lenni, mi első nyoma ez ősi nép földművelésének. Ugyanily égetett agyagból nemcsak lapokat, hanem hasábos tuskókat is találtunk, melyek külső része félkört képez, a másik belső sima résznek felületén pedig némelyeken mélyedés, némelyeken pedig egész hosszában kiálló nyujtvány látható.

XIII.

119, 120.

XIII.

117, 118.

Ez mutatja, hogy így magányosan e hasábok nem alkalmaztattak, hanem valószínűen kettőt fektettek lapos oldalán egymásra, miáltal egy teljes kerek tuskót nyertek. A kiálló nyujtvány a másik résznek mélyedésébe illesztve, szorosan tartotta össze a két hasábot. E két részből összeillesztett, égetett földtuskókat talán alap gyanánt használták, párhuzamosan egymástól távolabbra fektetve, hogy tűzhelyeiket ez által szárazon tarthassák. Érdekesé teszi ezen hasábos tuskókat azon körülmény, hogy őstelepeinken mindeddig ily módon készült tűzpadokra nem akadtak, a mint nem fordulnak elő Poroszország-, Dánia- és Svédországban sem. Sajnos azonban, hogy mindeddig nem lelhattünk oly ép tűzhelyet, hol ez agyaghasáboknak alkalmazását tisztán láthattuk volna. — Ha a tűzhely leégett, vagy más módon hasznavehetlenné vált, úgy többszörösen is készítettek ugyanazon hely fölé újat. Erre vall itt a tűzhelynek mélysége, s az égetett agyagdarabok nagy száma.

Az ezen üregben összehalmozott cserépdarabok között voltak finom kavics és kötőrmelékkel kevert agyagból készültek, melyeknek színe fekete, pusztán szárított, s így nagyon porladozó; nagyobb mennyiségben volt itt továbbá a fehér vagy világoszöld szemcsékkel kevert vörös agyagú cserép is, mely már égetett és elég kemény; volt végre szemese nélküli vörös agyagból készült, mely ujjnyi vastagságú, félig égetett, s törés részén kívül vörös, belül fekete színt mutat. Valamennyi korong nélkül készült s a fehér szemcsékkel kevert vörös agyagú cserépdarabokat kivéve, diszítés nélküli. Ez utóbbi, amúgy is vörös színű edényeken a diszítés élénk vörös színű festéssel történt. Legnagyobb részét $1\frac{1}{2}$ ctm. széles és meanderhez hasonló szalagok között finom, 2 mm. széles vonalakban spirális s hullám-
XVI. 164, vonalakat festettek. Különféle s elég czifra festés az ugynevezett «lausitzi» typusu edé-
166, 174. nyeken fordul elő, de az edényeknek ilyen festése és diszítése Európa északibb részén sehol sem látható. Feltűnő volt az ily kezdetleges, temérdek cserépdarab között, a tűzhely mélyében egy ép, ügyes technikára valló, merőke, mely iszapolatlan agyagból szabad kézzel készült s félig égetett. Külseje fekete színű s fényes, habár nincs mázzal bevonva. Az edény alakja lapos csészéhez hasonlít, melynek egyik oldalán, ív alakban, a perem fölé emelkedő 6 ctm. magas füle van. Domboru alját, hogy könnyebben megállhasson, ujjal
XX. 227. nyomták be mielőtt még égették volna.

Semmiféle kő- vagy csonteszköz e tűzhelynél nem fordult elő.

2. szám. Az előbbeni árkot néhány öllel nyugat felé lejjebb vonva, ép az erdei utak keresztezésénél ismét egy kisebb, égetett, földtuskó nélküli, csak pusztán lesimított s leégett tűzhely részére akadtunk. Az előbb említett edényeknek az agyagra vonatkozó minden
XVI. 156, változatát — az egyedüli, fehér szemcsékkel kevert, vörös agyagukat kivéve — itt is
158, 160, felleltük. A diszítésnek újabb neme fordult itt elő erős, öblös, nagy edényeken,
162, 163. hol kidomborodó körszalagra ujj-benyomást alkalmaztak diszítés gyanánt. Volt itt
XVII. 197. még egy fényes, fekete színű tányér része is, melynek belső oldalán négyszögek voltak karczolva, melyek egyes sorát a sakktabla módjára harántos vonalkarczolatok töltik be. Koczka-ornamentikára találunk analógiát a Rajna menti ősi sírok edényein is, csak hogy festett alakban. Ilyen diszítésű edény van a boroszlói múzeumban. Azonfelül több edénytöredéken párhuzamos vonalak, úgynevezett ívezetes szögek s zig-zug vonalú fésű-diszítésből elég változatosan combinált diszítés található, hol a díszleten kívül
XVII. eső rész benyomatott és mész- vagy kréta-agyaggal töltetett ki, mely a vörös vagy
181—202. fekete edényen nagyon szembeötlő módon s igen izlésesen alkalmaztatott. Ily mészbetétes

edények Tolna-, Baranya-, Pest- és Komárommegyében bronz-tárgyak kíséretében gyakran fordulnak elő. Eme, hazánkban oly gyakori kréta-betétes diszítésű edényekre nálunk általánosan elfogadtatott a «pannoniai» jelző, a mi, azt hiszem, csak részben jogos. Igaz ugyan, hogy sehol sem fordulnak elő oly nagy számban, mint Pannoniában, de Európa majdnem minden táján feltaláljuk azokat. Gyakrabban fordulnak elő a felső-ausztriai¹ s a sveitzi² czölöpépítményekben. Láttam ily kréta-betétes edényeket, habár mint legnagyobb ritkaságot, a berlini «Märkisches Museum»-ban, a prágai, boroszlói, koppenhágai s stockholmi múzeumokban is. Feltűnő különbség van azonban a hazai s a külföldön talált ilyennemű diszítés között. Az északibb vidékeken pontok, megszakított vonalak vagy durva s mély barázdákból alakították a krétával kitöltendő alakokat. Hazánkban a szögekből oly különféle kép kombinált alakok szabadon állanak ki, s az azokat környező részletek vannak benyomva s krétával kitöltve; vagy ha karcolatokból áll a diszítés s a karcolatok töltettek ki krétával, úgy azok igen finom egyenes s szabályos vonalakból alakítottak és csak csekély mélyedéssel bírnak.

A tűzhely körül találtatott:

Állati csonthulladék nagyobb mennyiségben.

X.

Egy agyagból keményre égetett kúpalakú s függélyesen átfúrt orsógomb. Talpának 91 a, 91 b. átmérője 5 ctm. s magassága 2½ ctm. Gyakoriak ez orsógombok a magyarországi, ausztriai s csehországi őskori leletek között, sőt gyakran talált Schlieman is ilyeneket hissarliki ásatásainál.

Egy durva, patinával bevont, egyszerű, diszítés nélküli bronztü.

XV. 154.

Vörös homokkőből készült örlőkőnek néhány töredéke.

3. szám. Ezen üregben következő tárgyak találtattak:

Egy vékony, párhuzamosan haránt vonalakkal diszített bronz-karperecznek XV. 149. fele része.

Egy 14 ctm. hosszú bronztü, melynek feje, párhuzamosan haladó vonalak között, XV. 151. halszákhhoz hasonló diszítéssel bír.

Egy simára csiszolt gömbölyű csonttü.

Egy ismeretlen célra használt, égetett s átfúrt agyagtárgy. Felső kerek részének XIV. 141. átmérője 3½ ctm. s magassága 3 ctm.

Agyagból faragott s vörösre égetett kerék. Átmérője 7½ ctm., az átfúrt agy 4½ ctm., X. s 4 küllő sugárzik ki abból a kerék talpára. Csont- és agancsból faragott, vagy 85 a, 85 b. bronzból öntött kerék mint diszítés gyakran fordul elő a czölöpépítményekben. Kisebb agyagkerekek, melyek az edények oldalfalaira vagy fenekére ragasztattak s kidomborodó diszítés gyanánt szerepelnek, az uebigau-i³ urnatemetőben, a felső-ausztriai tumulusok alá rejtett hamvedreken,⁴ a kotbusi kerületből a berlini «Märkisches Museum»-ban, továbbá a boroszlói s prágai múzeumokban fordulnak elő. De teljesen kidolgozott s külön álló agyagkerekeket csak a boroszlói múzeumban láttam kettőt, melyek Mondschild-ben, (wohlau-i

¹ Bécsben Dr. MUCH magángyűjteményében a mondsee-i czölöpépítményekből.

² Berlinben a «Nordisches Museum» bír több példányt a robenhauseni leletekből.

³ Dr. J. V. DEICHMÜLLER: «Ueber Urnenfunde in Uebigau bei Dresden.» 1884.

⁴ Dr. MUCH magángyűjteményében Bécsben.

kerület) bronztárgyak kíséretében találtattak. Ez agyagkerekek nagysága teljesen meg-
egyezik a prágai, berlini, boroszlói, göteborgi és stokholmi múzeumokban őrzött kis bronz-
kocsik kerekeinek nagyságával.

Egy 4 ctm. széles s ugyanoly hosszú, 7 fogú bronzfésű, mely a felső végén levő
karika, s két szélére alkalmazott csigadiszítésen kívül még hat kidomborodó ponttal van
XV. 144. díszítve. Csontfésű az őskori telepeken gyakran fordul elő, de ily piczi, alig hasz-
nálható bronzfésű a ritkaságok közé tartozik. A stokholmi múzeumban van egy ép ily nagy
bronzfésű, melyet Hollandiában találtak. Felső diszítése azonban nem csiga-alak, hanem
kerékből áll.

4. szám. Egy nagy üregben behányt fekete korhanyföld között:

- XIII. 129. 3 darab agyagból készült, vörösre égetett, s felső részén átfurt pyramis. Alig
van ősi telep, hol e pyramisok nagyobb számmal ne fordulnának elő. Németországban
«Feuerhunde» nevezet alatt ismeretesek. Korukat eléggé jellemzi azon körülmény, hogy
római leletek alatti rétegekben is fordultak már elő. Az egyik példány 6 ctm. magas, lapos
XIII. 127. ékalakú, melynek szélein csekély mélyedés látható. Erre valamit állítani semmikép sem
lehet, mert magányosan is csak nagynehezen áll meg; súly gyanánt is nehezen használ-
ható, mert alig nyom valamit. Ugyanilyen, a szélein mélyedéssel bíró, átfurt agyagtárgyak
nagyon gyakoriak a trójai ásatások præhistoricus rétegeiben.*

Egy nagyon durva, vörösre égetett edényke. Magassága 4 ctm., fenekének átmérője
2 ctm., nyitott részének átmérője $5\frac{1}{2}$ ctm.

- Egy égetett agyagból készült, kisimított, de mázolatlan edényfödő, mely közepén
XIV. 137a. csúcsban végződik. Két-két átfurással bír, két ellentett oldalán, hogy a kétszeresen átfűzött
137b. fonál segítségével fel lehessen emelni.

Egy vastag, feketére égetett agyagkarika, melyre az oly gyakran előforduló, kicsiny
fenekű s mégis öblös, könnyen felforduló edényt rakták. Átmérője 12 ctm., s az agyaggyűrű
X. 90. vastagsága 4 ctm. Gyakoriak ez agyagkarikák a sweitzi czölöpépítményekben s az olasz
terramarékban.

- XVI. 165, Néhány taligára való, összehányt edénycserép, melynek legnagyobb része díszített.
169. 171, A díszítéseket az edényt körülfutó s kidomborodó részekre vagy ujjbenyomás- vagy karczo-
173. XVII. lással készítették, elég változatossággal.
180.

- XI. 92. Két nagyobb, agyagból készült s vörösre égetett gyöngy.

- Egy csésze-alakú kerek edény, melynek tágas füle az edény széle fölé emelkedő
XX. 228. ívezetet képez.

5. szám. Ezen üreg egy $2\frac{1}{2}$ méter átmérőjű kerek tűzhely, mely körülbelül három
méter mélységig terjedt lefelé. A korhanyréteg 43 ctm. mély volt. A tűzhely három egymás
fölött lévő 30—50 ctm. magas hamurétegből állott, melyet mindig felül sima s alul rovat-
kás égetett tűzpad-darabok, s égetett agyagtuskók választottak el egymástól. A mély
hamuréteg között következő tárgyak fordultak elő:

Egy 11 ctm. hosszú, cső-alakú égetett agyagtárgy, melynek egyik vége üres, másik
pedig tömör. A tömör résznek vastagsága 3 ctm., nyitott oldalának átmérője 5 ctm.

* SCHLIEMANN: «Ilios» 624.

Diszítése: vörös színnel mázolt széles szalagok között, fekete alapon vörös színű XIV. 138a, spiralis. 138b.

15 darab különböző nagyságú kovaszilánk.

VI.

Két fekete obsidián penge.

7 darab csonttü, melyek oly változatosak, hogy nincs közöttük két egyforma. Van mindkét végén kihégyesített, vagy egyik végén hegyesített s a másikon félkör alakúra csiszolt; leggyakrabban csakis egyik végükön vannak hegyesre kidolgozva s másikon meghagyták természetes alakjokat. Középső része a tűnek vagy megmaradt természetes csont alakjában, vagy laposra van simítva, de van olyan is, mely négyszögletűre dolgoztatott ki, s csak egyetlen egy van a tű fejénél átluggatva. A csonttü hossza 8—12 ctm. között váltakozik. Azon körülményből, hogy egy tű sincs, mely középső testén is egyenletesen van gömbölyűre csiszolva, arra lehet következtetni, hogy e tűk csak a lyuk készítésére szolgáltak, és hogy velők ruházatuk készítésénél az állati bőröket átfúrták és csak pusztá kézzel húzták azokba az összekötő vastag fonalat, mely célra az állati belek jó szolgálatot tehettek.

VII.

33—50.

Négy agyagkanál, melyek durva szemcsékkel kevert agyagból készültek s alakra X. 87, 88. mind egyenlők. A folyadékot felfogó gömbölyű és mély részen kívül, a kanál egyik felső szélén rövid s átlukasztott nyujtvánnyal bír, melybe faágot illesztettek nyél gyanánt. Bizonyára a legősibb kanalat az egyszerű édesvízi kagyló teknője képezte, melynek egyik szélét faágba tűzték s ez képezte a nyelet. A legrégebb agyagból készült kanalak szintén a kagyló teknőjének utánzatai voltak, hol csak merőkét készítettek s nyelet hamar találtak minden faágnál, melyet egyszerűen a merőke rövid s átlukasztott szárába illesztettek. Későbbiek s már tökélyesítettek azon agyagkanalak, melyeknél a merőke és tömör nyél már egyben van. Gyakorlati oldala is lehet annak, hogy nyél nélküliek e kanalak, mert kevesebb helyet foglalnak el s könnyebben voltak hordozhatók. Ezen az őskori telepeken gyakrabban előforduló kanalakat néha mécsesek-, néha pedig érczolvasztó tégelyeknek tartják. Alakjuk csakugyan hasonlít a mécsesekhez, melyeknél a merő része a zsiradék, s az átfúrt rövid szár a bél számára készült. Azonban a rövid szárnak átfurása egészen vízszintes s nem ér részsutosan a merő fenekéhez. Ha tehát csakugyan mécsesek volnának ez agyagtárgyak, úgy a bél a rövid szárnak vízszintes lyukán át csak akkor éri közelben a zsiradékot, s így csak akkor ég, ha a merő része egészen tele van zsiradékkal, de a mint az kissé mélyebbre fog, elalszik vele a láng is. Továbbá nagyobb mennyiségben találtattak már az itteni telepen e mécses-alakú kanalak, de kivétel nélkül mindegyiknél oly gömbölyű a mély merő résznek alja, hogy csak akkor állhatna meg, ha homokba furják. A világító eszköznek bizonyára az a legnagyobb hátránya: ha csak földbe furva használható, és sem felfüggeszteni, sem bárhová oda állítani nem lehet. Azon nép — mely edényeinek s általában minden agyagból készített tárgyainak, a hol szükséges volt, tudott széles feneket és lapos talpat készíteni, a melyen azok biztosan állanak — bizonyára mécsseit sem készítette oly ügyetlenül, hogy majdnem hasznavehetlenek volnának. Azonfelül rendesen nagyobb számban talátnak e kanalak egy-egy tűzhely körül, a mint e mostani üregben is négy volt együtt. Bizonyára egy mécses is megtette a szolgálatot s így ezen körülmény is a mellett szól, hogy inkább kanalak voltak e tárgyak mint mécsesek. De végre az őskori népnél — mely nem igen bővelkedett a zsiradékban, s mely nem a mécs belét, hanem inkább saját gyomrát

táplálta azzal — az általánosan használt világító anyag bizonyára nem a fényűző zsiradék, hanem inkább szegényesen a zsiros fanem volt; a mely még manap, a villamos lámpák századában is, ott pislog a földhöz tapadt szegények viskóiban. Slavóniában még igen gyakran látni a szurkos fenyőből hasogatott «gyertya-szálakat», melynek lángját vidám ficszó éleszti a «fényes kivilágítás» mellett körülülő s fonó asszonyok sötét gondolatainak eloszlatására. Svédországban szintén a szegény népnél, de kivált a déli homokbuczkás schonen-i tartományban nyírfából hasogatott fadarabok képezik az égő «gyertya-szálat», mely fölé pléh tölcserő illesztnek s azzal légvonatot idézvé elő, több levegő s több élely tódul a tűzhöz, mely a lángot éleszti s fényét fokozza, de egyszersmind az alkalmatlankodó füstöt is elvezeti. Néha érczolvasztó tégelyeknek tartatnak e kanalak. Láttam magam is alsó-austriai leletek között ily érczolvasztó tégelyeket, melyek alakra nagyon hasonlítanak e kis mérő kanalakhoz s csak nagyságban s agyagban különböznek ezektől. E jóval nagyobb érczolvasztó tégelyek rendesen négyszögűek, mert a szögek az olvasztó ércz kiöntésénél sokkal előnyösebbek; azonban szintén vastagon átfurt nyujtvánnyal bírnak, melybe vastagabb s hosszabb nyelet illesztettek s ennek segélyével tartották a tégelyt a tűz fölé. E tégelyek belsejében rendesen látható az ércznek nyoma. A kisebb s gömbölyű mérő kanalak kivétel nélkül durva szemcsés és kötörmelékkal kevert agyagból készültek s ezen agyag nagyobb tűz melletti érczolvasztásra teljesen hasznavehetlen.

IX. 72. Egy 3 ctm. átmérőjű, szívalakúan dolgozott csontkanál feje.

Egy a furás részén ketté törött erős kőbalta, melynek tompa, sima fokát a törés után festékörlésre használták. Élénk vörös vas-oxyd festéknek nyomát még most is láthatni a balta lapos végén. A præhistoricus népeknél oly annyira kedvelt tatovirozásnak ez az első nyoma a lengyeli telepen.

VIII. 68.

A tűzhely fenekén édesvízi kagylónak részei.

Állati csonthulladékok, melyek között a velőt tartalmazó csontok mind felhasogatott állapotban találtattak. A ki nem dolgozott, csiszolatlan csontokon mészke-réteg képződött, melyet még éles késsel sem lehet eltávolítani.

Csont- és agyag-göngyök; az utóbbiak meglehetősen nagyságban.

Egy fehér szemcséssel kevert, vörös agyagból készült s erősen égetett láb, a láb talpától a térd hajlásáig, mely lehet ugyan hogy agyagbálványhoz tartozott, de hajlandóbb X. 84. vagyok azt hinni, hogy egy edénynek képezte talpát. Hossza 11 ctm. Hazánkban a pilini leletek között is fordul elő egy ily agyagláb, de a rajz¹ után következtetve, az felső végén befejezett egésztest képez s nem törött rész, mint az itteni. Rómer F.² a debreczeni főiskola gyűjteményének egyik edényéről tesz említést, melyen egy lábfej s annak rövid szára képezi az edény talpát. A debreczeni példányon azonban a láb nem tömör agyag, mint itten, hanem belül üres. Lábfejhez hasonló edény találtatott Westhofen (Hessen tart.) melletti sírban is.³

Kötörmelékkal vegyes, égetetlen, s ujjnyi vastagságú, félig égetett cserepek között, néhány picziny díszedénynek nagyon vékonyan dolgozott, tökéletesen égetett darabja,

¹ L. HAMPEL J.: «Catalogue de l'exposition préhistorique» vitr. 24. fig. 85.

² «Arch. Ért.» V. k. 68. l.

³ LINDENSCHMIDT: «Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit.» Tábla VI. 6.

melyeken fekete alapra élénk vörös színű festést alkalmaztak diszítés gyanánt. A festés alakja e picziny darabokról nem volt megállapítható.

A nagyobb, kezdetleges, durva edényeken a fogantyú gyanánt alkalmazható fülek **XIX. 219.** legnagyobbbrészt egyes szarvalakuk, az edény oldalfaláról függélyesen haladnak felfelé, hegyes csúcsban végződnek, s a kéz egy ujjának befogadására készült átfurás is függélyes irányban van rajta. Hasonlítanak ezen edényfülek Schliemann trójai ásatásánál előforduló függőleges csőalakú lyukakhoz, melyekről hangsulyozza, hogy mind az öt ottani *præhistoricus* * városban ezrivel fordulnak elő, de Hissarlikon kívül nagy ritkaságok. Ezen a lengyeli telepen előforduló csücskös fülek szintén függélyes lyukkal bíró csőalakot képeznek, azon egy különbséggel, hogy a csőalakú fülnek felső része már szarvalakú csúcsban végződik. Feltűnő, hogy a letörött hegyes fülek töve gyakran a törés részén kerek **XIX. 223.** és simára van csiszolva. Azt hittem volt, hogy e csinos szarvalakú fülek, ha az edényről letörtek, simára csiszolván a törésrészt, gyermekjáték vagy egyéb más czélra is használtattak. Láttam azonban Poroszország északi részeiben, hogy a hálókra nehezék gyanánt nemcsak köveket, égetett agyagdarabokat, de törött fazekak részeit is alkalmazzák, a melyeket az edény fülén át igen kényelmesen erősíthetnek a hálóra. E nehezék gyanánt szolgáló s fülön lógó fazék-töredékeknek minden szögletes része a folyam medrének homok és kavicsai által oly simára csiszoltatik, hogy akaratosan sem lehetne azokat kerekébb vagy simábbra csiszolni. Ezen őskori, nagy, nehéz s tövükön kerekre csiszolt fülek sem voltak egyebek hálónehezéknél. Hogy a csiszolás nem szándékosan történt, az látszik abból is, hogy a hosszabb időn át használt példányokon nemcsak az edényfül töve, vagyis az edény oldalfal töredéke szabálytalanul csiszolt, hanem a fülnek szarvalaku csúcsa is egészen tompára kopott.

Az ásatások legérdekesebb részét a temetkezési hely feltalálása képezte. Tudván azt, hogy az őslakók vagy víz mellé, vagy az ily sánczok közelében fekvő halmokra szoktak temetkezni. Sokáig jártam már össze a Kapos-völgynek a sáncz közelében beágazó részét s az ellentett oldalnak minden hegyemelkedését, keresvén a tumulusokat a földnek minden hullámalakú képződésén. Ásattam is e czélból a sánczon kívül, valamint a sáncz széleinek sok pontján. Ez utóbbi helyeken gyakran találtam egyes, elszórt kő-, csont- és agyagtárgyakat, minőket már a fentebbi üregeknél említettem, de rólok — külön üregszámot nem adván nekik — részletesen nem is szólok. A temetkezési hely feltalálására azonban keresésem nem vezetett, úgy hogy feladtam már erre vonatkozó reményemet, egészen a véletlenre bízva a nyomravezetést, mert hiszen a véletlennek köszönjük a legtöbb régészeti leletet. Amint hittem, úgy történt is; mert rövid idő multán a sáncz közepén folytatott ásatásaim vezettek a temetkezési helyre, melyet ha mindenütt is, de a lakott sánczhelynek majdnem középpontján, a tűzhelyek tözsomszédságában nem sejtettem.

Az őskori temetkezés sokféle módozatára találunk a külföldön ép úgy, mint hazánkban is. Az őshéberék a tetemeknek a föld mélyébe történt elásását nem ismerték, hanem

* SCHLIEMANN: «Ilios» 254.

természetes s később mesterségesen vájt sziklaüregekbe helyezték halottjaikat. A később szokásba jött kősirok sem egyebek mesterséges sziklaüregnél. Nagyobb pompát fejtettek ki az egyiptusiak s az etruskok, hol sziklába vájt valóságos termek és folyosók képezik a halottak nyughelyét. Európa északi táján, valamint a többi világrészben is, gyakran akadunk hatalmas kőlapokból összeállított dolmen-sirokra. Később urnákba helyezték az emberi test égetett hamvait. Ősi időben gyakoroltatott az is, hogy földbe ásták halottaikat, magas halombokat (tumulus) emelve a sírok fölé.

A csontvázak irányát és helyzetét tekintve, a dolmenekben zsugorítva ülő helyzetet látunk két térd közé hajlított fejjel. Németországban egy százakra menő sírokból álló temetőt Lindenschmidt¹ kutatott át, hol a csiszolt kőszerszámokkal eltemetett csontvázak ülő helyzetben kelet felé fordulva vannak a puszta földbe elásva.

Hazánkban, hol az urnatemetők eléggé gyakoriak, s a sziklába vájt sírok, valamint dolmenek ismeretlenek — legnevezetesebb a csepelszigeti roppant terjedelmes őskori temető,² hol a halottak ülő helyzetben, *kinyújtott* lábakkal, mellre csüggesztett fővel, kinyújtott s a testhez zárt karokkal, a puszta földbe ásva találtattak. Csakis mészbetétes edények fordulnak elő mellettök melléklet gyanánt. Hasonló sírokat találtak kis-kártali pusztán Aszód és Pusztá-Varsány között (Pestm.),³ Tápio-Tormáson s Csepen⁴ (Komáromm.) minden melléklet nélkül.

Eltérő mindezekről a lengyeli sáncz ősi temetkezése, hol szintén kelet felé irányított, de *zsugorított és fekvő* helyzetben találjuk a csontvázakat. Hazánkban csak egyetlen egy helyet ismerünk, hol zsugorítva fekvő helyzetben temettek halottakat, s ezt is hazai régészetünk úttörőjének, a fáradhatlan dr. Rómer Florisnak köszönhetjük; s ez a Kis-Várda és Anarcs (Szabolcsm.) közötti ősi temető, hol Rómer maga vezette az ásatásokat és hol 12 sorban fekvő sirt bontott fel. «Itt — mint mondja⁵ — bár némi eltérést lehet helylyel közzel észrevenni, egyáltalán mégis oldalt fekszenek úgy, mintha összehúzott lábakkal aludván, kezeikre támaszkodnának.»

Eltérést az anarcsi és lengyeli ősi csontvázak fekvése között csak annyiban találunk, hogy Lengyelen a csontvázak feje déli, lábuk északi irányban van s jobb oldalon fekszenek; Anarcsan pedig fejjel északkelet, s lábbal délnyugati irányban, bal oldalán fekvő hullasort látunk. Az anarcsi csontvázak melléklete csupán cserépedényből állott.

Külföldi analógiát a lengyeli telepen észlelt temetkezésre a paläolith korban találunk. Eddig alig 4—5 ép csontvázat ismerünk, a melyet a régészek paläolith korbelinek tartanak. Az első példány Laugerie-Basse-ban (Dordogne) agyagrétegben, oldalt fekvő, zsugorított helyzetben találtatott, kidolgozott iramszarvas csontok mellékletével. A második példányt 1872-ben Rivier találta a mentoni (Franciaország) barlangban csont- és kőeszközök között, s fekvése azon emberéhez hasonlított, kit bal oldalán nyugvó helyzetben álm közöt lepett meg a halál. Temérdek átfürt kagyló s átlukasztott szarvasfog takarta fejét. Az óta

¹ «Archiv für Anthropologie.» III. 101—125. (Das Grabfeld am Hinkelstein bei Monsheim.)

² «Arch. Értesítő.» XIII. 50. l.

³ «Arch. Ért.» VI. 45. l.

⁴ «Arch. Ért.» II. 22. l.

⁵ «Arch. Ért.» III. 221—223. l.

már három ugyanily helyzetű csontvázat találtak ugyanott.¹ A hallstadti² oly híres sírmezőben 993 sír között csak egyetlen egyben találtak félig zsugorított s fekvő csontvázat, de az is, úgy látszik, csak véletlen körülménynek köszönheti ezen fekvő helyzetét. Schliemann³ hissarliki ásatásaiban, a prähistoricus rétegnek legalsó részében szintén zsugorított fekvő temetkezésre akadt, csak hogy a csontvázak arczczal vannak lefelé s fejük nyugati irányban fekszik.

Ily zsugorítva fekvő helyzetet, minden egyéb analogia nélkül, még az angolországi Roundway Hill barlang-sírában találunk. Ujabban Ucker-Mark-ban (Észak-Poroszország) fordulnak elő ily zsugorítva fekvő csontvázak és pedig Oderberg im Mark-ban egyes példányok magasabb hegyeken s Prenzlauban ugyanilyen fekvésű s köeszközökkel fölszerelt csontvázak már soros sírokban. Megjegyzendő, hogy ez utóbbi két hely nem szolgáltat teljesen megbízható adatot, mert csak földművelés alkalmával, nem szakértők által kerültek e sirleletek napfényre.

A csontvázak e fekvése önkénytelenül is az anya ölében fekvő gyermeket juttatja eszünkbe. Ez különben természetes helyzete az anyaméhben az embriónak, s a természet elemeivel küzdő haldoklót is legtöbbször ily helyzetben dermeszti meg a halál.

A történelmi korszakban dívó nyujtott és hanyat fekvésű temetkezési módot megelőző fentebbi változatokban tehát csak a keleti irányítás azonos. Nagyon természetesnek látszik, hogy primitív nép, melynek egész élete a legszorosabb összefüggésben volt a természettel, s főképp annak legelső éltető erejével, a nappal, különös ragaszkodással nagyra becsülte az az által nyujtott előnyöket. A nap irányával hozta összeköttetésbe vándorlását, sokszor tanyáját és telepeit; s a földön túli élet megkezdésénél is a kelő nap irányába fektették a vándort, hogy irányt nem tévesztve, jusson a túlvilágra, melynek ha nem is tudatával, de sejtelmével e népek bizonyára bírtak. Számos, ez ősi temetkezésnél felmerülő tény és körülmény vall e népek túlvilágra vonatkozó hitére.

6. és 7. szám. Az első sír, melyet találtunk, kettős csontvázat takart: egy női csontvázat feje fölött fekvő gyermekkel; valószínűleg anya volt gyermekével. A csontváz a kőkori temetkezésnek megfelelően, összezsugorított helyzetben, keletnek nézve akként feküdt, hogy a fej délnek, a lábak pedig északnak voltak.

A lelet napján semmiféle tárgyat sem találtunk a csontváz mellett, mely támpontot nyujtott volna a kor meghatározására. Türelmetlen munkásaim másnap gazdagabb sírt keresve, új gödröt ástak közvetlenül az előbbi mellett s ismét akadtak csontvázra, erről azonban már, óvatosság kedvéért, magam takarítottam el késsel a kemény földréteget, mi meglehetősen fáradsággal járt, mert földkő-(breccia)-képződmény volt a csont körül. Itt is a csontváz ugyanazon zsugorított helyzetben feküdt keletnek nézve, mint az előbbi.

¹ N. JOLY: «Der Mensch vor der Zeit der Metalle.» 98 stb.

² V. SACKEN: «Das Grabfeld von Hallstadt.»

³ SCHLIEMANN: «Ilios» 789. l.

Következő tárgyak képezték a csontváz mellékletét:

A csontváz fekhelyével egy niveau-ban baloldalon a nyak-csigolya mellett, egy 10 ctm. hosszú, 2 ctm. széles jaspis kés, mely hosszában két színre oszlik s fele zöldes szürke, másik fele pedig vörös barna.

Egy mindkét végén hegyesre kidolgozott, közepén a nyél számára szabályosan

VIII. 64. átluggatott, még nem igen használt, csiszolt kőbalta.

A test közepe táján jobb oldalon kisebb, szárított, szemcsés, teljesen porladozó edényke s egy csiszolt csont-tű.

VII. 27, 28. A lábnál 2 nagyobb, kagylóhéjból faragott gyöngy. E kagylók eleinte fossiloknak tartattak, a melyeket nem kereskedelem útján szereztek, hanem mindig a helyszinén keresték volna ki a tertiär rétegekből. Azonban tévesnek bizonyult e vélemény, mert ezek még most is élő kagylónemek s a vörös tengerben fordulnak elő, tehát csakis kereskedelmi összeköttetés útján juthatott e nép azok birtokába.

A nyak táján apró s igen finoman átfurt tömör réz-gyöngyöcskének nagyon világos zöld patina darabkái, melyek megtartották a gyöngy alakját s átfurását, de az ércz majdnem teljesen eltűnt abból. Néhol már csak szabad szemmel alig látható por alakjában hevert a

VII. 30, 31, 32. nyak körül, vagy megfestette kissé az a körül levő csontrészeket. A patina-gyöngyök között egy egész füzért kitevő apró, kerek s hosszúkás csigák heverték, melyeket a szakértői megvizsgálás határozottan fossiloknak, és pedig tertiär dentaliumoknak ismert. E csigák igen ritkák s a mai vad népek még most is igen kedvelik. Amerika északnyugati vidékein pénz gyanánt szolgálnak e dentaliumok s hosszúságuk határozza meg azok értékét. A nők ékszer gyanánt is hordják azokat, a mint nálunk is kedvelik a nők a pénznemekből összeállított nyakékszereket és karpereczeket.

A fejtől délre 30 ctm. távolságban, egy 32 ctm. átmérővel bíró tányér, melynek széle felfelé kanyarult; mélyebbre tisztítva azonban az edény környezetét, akkor láttuk csak, hogy e tányéralak egy 37 ctm. hosszú agyagesőnek képezi tölcséralakú felső részét.

XX. 229. A csőnek alsó, szintén nyitott részén, kis kiálló bütykök voltak. E tölcséralakú edény, melynek magas cső képezi talpát, eddig legalább a ritkaságok közé tartozik. A mieinhez hasonló talpcsöves tálak hazánkban csak a lucskai és szegedi leletek között említetnek. Használatukra vonatkozó föltevésről még soha szó nem volt s egy árva kérdőjel sem vonatkozott arra. Kétszeresen megérdemlik tehát e fontos edények, hogy kissé bővebben foglalkozzunk azokkal.

Legnagyobb valószínűség szerint ez edények nem állati zsiradék, hanem fa égetésére szánt világító állványok vagy jobban mondva lámpák voltak. Már az 5-ik számú üregnél az agyagkanalakról szólva, megemlítettem, hogy az őskori népnek világító anyaga nem az állati zsiradék, hanem szurkos fanemű volt. A homéri költeményekben említett «*δαῖδες*»-ek¹ gyantás fanemű hasábok voltak, s «*δαῖς*» szóból ered, mely gyantás fát jelent; s a későbbi «*δαῖς*» szó, melyet Thukydides, Polyainos, Plutarch és egyebek «fáklya» jelentménnyel használnak — szintén «*δαῖς*»-ből képeztetett.² Schliemann trójai ásatásai alkalmával az alsóbb rétegekben, a præhistoricus városokban egyetlen egy zsiradék égetésére készült

¹ II. XVIII. 492, 493.

² SCHLIEMANN: «Ilios» 692. 1.

lámpát sem talált. Homér csak «*λαμπτήρες*»-eket, vagyis tűzedényeket ismert. Három ilyen állott Odysseus palotájának nagy előcsarnokában. Ezek réz- vagy agyagból készült magas állványon álló serpenyők voltak, a melyben «*δαῖς*», vagyis gyantás fa égett.* E magas talpcsövön álló nagy lapos tányéron elég széles tűzhelye volt a vékony darabokra hasogatott fácskákból álló világító anyagnak. Néha ezen oly végtelenül fontos, hazánk egyéb helyein s a külföldön lelt hason edényeken a talpcső oldalfalai négyszögű vagy tojásdad alakú nagyobb lyukkal vannak áttörve, azonfelül néha a felső lapos tál fenekének azon része, mely a talpcsövön nyugszik, ujjnyi vastagságú lyukkal bír. A talpcső oldalfalainak áttörése nem lehet czéltalan, és nem is csupán diszítés; mert diszítést tudtak más módon és pedig elég változatosan előállítani. Talán arra szolgált, hogy a fa lángja által izzóvá lett edényt e lyukakba dugott fácskák segítségével ide-oda tolhassák vagy a felhalmozódott hamu kiürítése czéljából felfordíthassák. Ha a talpcsöves tálnak feneke is át van lyukasztva, úgy ez már a világítást előmozdító nagyobb tökéletesítésre vall. A tál fenekében levő apróbb parázsrészt és hamu önmagától hullott e lyukon át alá s tisztította ez által a lámpát. A talpcső oldalfalának s egyuttal a tál fenekének áttörése légáramlatot eszközölt s a láng — az alulról is hozzátódult levegőnek élenye által új tápot lelvén — élesztve lett s fénye feltűnően fokozódott. Öntevékeny hamueltávolítás és fényerősítés volt tehát czélja a talpcső és tálfenek áttörésének. E fontos találmány — melyre bizonyára nem a phisikai hő- és fényelmélet törvényeinek ismerete, hanem csupán a szerencsés véletlen vezette rá őseinket — feltűnő eredményében elég gyakorlatinak bizonyulván, később már megszorították a talpcső oldalfalainak áttörését s két, sőt hármas sorban találjuk egymás fölött a talpcsőnek lyukait. A «haladás» nemcsak saját korunknak jelszava, de arra törekedtek, legalább ösztönszerűleg, eszközeikben őseink is. Ebből kifolyólag tökéletesítették később e lámpákat is. Ugyanis a tál peremén 3—4 helyen kis páros, függélyes emelkedő nyujtványt találunk, melyek hasonlítanak kissé az olasz terramarék félholdalakú füleihez, az úgynevezett «*ansæ cornutæ*»-khez s a pilini, tószegi s rákospalotai edényeken is gyakrabban előfordulnak. Az égetésre szánt s a tál peremére keresztben fektetett gyantás fadarabokat jobban megtartották e függélyes nyujtványok, úgy hogy a lámpa hordozása alkalmával sem gurultak le ez égő fadarabok a tál pereméről. Tisztaság czéljából később jól kiégetett agyaglepényeket tettek a lámpa talpcsöve alá s erre hullott a tál fenekének üregén át a parázs és hamu, s ezért rendszeren feketére égett foltokat látunk ez agyaglepények középső részén.

Ezen tűzedényeknek a lengyeli telepen előforduló legprimitívabb alakja külföldön egyáltalán nem fordul elő s hazánkban is csak egyetlen egy példányt ismerek, Tolnamegyében, Vizsolyi Ákos ur gyűjteményében. Csak kissé tökélyesebb alakok vannak azonban a nemzeti múzeumban is és pedig: Szeged-, Lucska-, Pilin-, Tököl-, (Pestm.) Mohi pusztas Berettyó-Ujfaluból. Mindezek a talpcső oldalfala nagyobbára csak négy nagy lyukkal van áttörve. Feltűnő, hogy ugyanezeknek mása, a hol még csak a talpcső van 3—4 lyukkal áttörve, a trojai præhistoricus városokban gyakran előfordul s ha összehasonlítjuk Schliemann «*Ilios*»-ának 48., 49., 50., 480., 1321., 1428. számú ábráit, úgy azokat a fenntebb említett magyarországi lelhelyek példányaival teljesen azonosaknak találjuk. Hogy ezen

* SCHLIEMANN: «*Ilios*.» 692. l.

tüzedények (λαμπτήρες) mily hosszú időn át dívtak, abból is látjuk, hogy a trojai ásatásoknak nemcsak összes prähistoricus városaiban fordulnak azok elő nagyobb számban, hanem a novum Iliumban is — hol már olajos mécsesek használtattak — még mindig szokásban maradt a lámpák alját képező magas talpcsőnek alkalmazása. Schliemann «Ilios»-ában az 1473. sz. alatt adja rajzát, egy a novum Iliumban lelt görög olajos mécsesnek, melynek alját a lengyeli telepen előforduló talpcsövekhez hasonló, magas és sima agyagcső képezi.

Ugyanilyen kisebb alakú s már jóval tökélyesebb példányokat — melyek nemcsak a talpcsövön vannak áttörve, hanem a tál fenéke is üres s részben a tál pereme fatartó nyujtványnyal bír, vagy végre az agyaglepényen állva találtattak — láttam a prágai múzeumban; Carolathból (Freistadt-kerület) a boroszlói múzeumban; Teschenből (kaláni kerület), Stetin melletti Senftenburgból, Friedersdorfból (sorani kerület), a Zaborowo, Lausitz és Posen kerületi sírokból a berlini múzeumokban. Különös, hogy nagyobbára csak sírokból találtattak, a mint a lengyeli telepen is a sírokból soha sem hiányzanak, s azonkívül alig találhatunk; mintha csak azt jelentenék, hogy a sír sötét üregében világosságra jobban van szükségük a halottaknak, mint az élőknek.

Ha a classicus népeknél általánosan elterjedt szokás volt, hogy halottaikat a túlvilági sötét ösvényeken történendő hosszú vándorlásra teljesen felszerelve, a világító eszközt soha sem feledték el hozzáadni; akkor bizonyára ezen általánosan elterjedt szokást a történelmi korszak előtti őseiktől vették át, ép úgy, mint fennmaradt e szokás a barbár népeknél egész körülbelül Kr. sz. utáni 5—6. századig.

Sőt ha a mai temetkezéseknél a fáklyák kormos lángjait s a faluhelyeken általánosan dívó szokásokat tekintjük, hol gyertyát éget a halottat kísérő asszonyoknak egész serege, s gyertyát osztogatnak a többi résztvevők és functiót végezők között — gondolkodóvá tesz e szokás bennünket s jogosan kérhetjük, hogy, ha a halottak s temetkezéseknél manap is dívó világítással, keresztény fogalmak szerint, a gyertyalánghoz hasonló s elalvó életet s annak túlvilági örök világosságát tisztán jelképezik; vajjon az őskori halottak mellett égetett s melléjük adott, alig pislogó s koromfeketítette mécsesek nem-e hirdetik prähistoricus őseinknek is a túlvilági sötét vándorlásban való hitők homályos fogalmát, s az örök életnek gyöngé szikráját?

Mélyebbre ásva az előtte való napon lelt kettős sírt, ott is megtaláltuk ugyanezen alakú hosszú tölcseket, és pedig: két csontváz levén abban, ily edény is kettő volt és pedig egy nagyobb és egy kisebb. Ugyane kettős sír körül kova-késpengéket is leltünk.

8. szám. Egy másik érdekes temetkezési helyre az előbbienek szomszédságában akadtunk, mely látszatra egymás fölött kétféle temetkezési módról tett tanúságot. Ugyanis a 33 ctméternyi fekete korhany-réteg fenekén négy koponya volt, egyéb csont nélkül, a koponya több részén az égetésnek fekete szenesedési nyoma látszott. Valamivel tovább, 30 ctm.-rel mélyebben, kemény, sötétbarna korhanyrétegben, hamu- és széndarabocskákkal egy nagyobb tömeget találtunk, mely égetett koponya-részekből mintha összeforrasztatott volna; egyéb testrészekből égetett csontocska nagyon kevés maradt meg. A koponya-darabok belső részei csillámló, kékes szürke zománczot mutatnak, úgy hogy első pillanatra, ha a csont lyukacsait s a koponya belső részén az agyerek nyomását felfogó kis mélyedéseket nem nézzük — mindenki inkább zománczozott edény-résznek tartja, mint koponya-darabnak.

A felső négy koponya s a távolabb és mélyebben fekvő koponya-tömeg közötti téren, de valamivel mélyebben egy hatalmas 68 ctm. átmérőjű, katlanalakú, szárított, durva szemcsés, fekete, de kevésbé vörös foltos nagy edény, benne egy egy szürke, homokmentes tályogból gyártott kisebb edény s alatta néhány emberi csont volt. Még mélyebbre ásva, a kemény föld-kövel vegyes talajban, a legfelső rétegtől számítva 96 ctm.-nyire ismét két zsugorított helyzetű temetkezésre bukkantunk. Az egyik csontváz 58 centiméter hosszúságra volt összezsugorítva, úgy hogy a térd majdnem a könyököt éri, fejjel délnek, a lábakkal teljesen északnak irányítva, areczsal keletnek fekszik. Feje mellett nyugatnak egy durván szemcsés, 47 ctm. átmérőjű, disztés nélküli szárított tál volt, mely alatt gyermeki koponya-részek találtattak. A gyermeki koponya mellett egy kis silex nucleus s egy rövid, széles, retouchirozott jaspis vakaró kés; a nagyobb csontváz fejénél pedig egy csiszolt szarvasagancs s egy 11 ctm. hosszú s $2\frac{1}{2}$ ctm. széles kékes szürke színű silex-penge volt. Az imént említett csontváztól kelet felé, alig egy méternyire ugyanoly irányban egy másik kisebb csontváz fölemelt fejjel találtatott; mit inkább földcsuszamlás vagy más véletlen körülmény okozott, mintsem hogy félig ülő helyzetben temettetett volna el. E mellett csak két kisebb, szürke, homokmentes agyagból készült, szárított edény találtatott, melyek **XVII. 206.** egyikét napon szárítva megmenthettük.

A két csontváz között volt egy nagy, az 1. számú üregnél leirt alakú (v. ö. **XX. 224**), két sorban nagyobb bütykökkel ellátott fekete edény, melyet nem sikerült megmenteni.

Az érintetlen köeszközökkel fölszerelt s zsugorított csontváz fölött talált égetett hullák első pillanatban tévedésbe hozhatták volna az embert; de miután az égetés több koponya- vagy csontrésznek csak egyik oldalán látszott, s miután hullaégetésnek az egész sánczon nincs nyoma, sem hamvedrek nem találtattak az egész csontrészek körül — a legnagyobb valószínűség arra mutat, hogy későbbi korban, talán erdőirtás alkalmával került néhány őskori csontváz napvilágra, melyeket véletlenül az érintetlen tetemek fölött halomra hanyva, vagy szántsándékkal elégették, vagy mi valószínűbb, a csontok fölé hányt csekély földrétegen véletlenül rakott nagyobb tűz leégvén, lassú égetési nyomokat hagyott a csontokon. A felsőbb rétegben talált égetett csontokból a temetkezési tűzhelyre való következtetés (foyer sépulture), mint az Solutré-ben * tapasztaltatott, teljesen ki van zárva.

9. szám. Az előbbeni temetkezési helynek közvetlen szomszédságában, körülbelül két méter mély üregnek felső részében, az ott állott fának gyökerei körül egyes csontokat, lejjebb egy szép jaspis s egy silex nucleust s egy nagy, féloldalon ép, ujjnyomat-disztésű égetett edényt találtunk.

Hatalmas tűzhely képezte ez üreg alsó részét, hol szárított nagy edények, vegyest ujjbenyomatú égetett edényekkel voltak, melyeket disztésök jellemzett. E disztést az **XVII. 178.** edénynek részint ki-, részint befelé kanyarodó karimájára alkalmazott tömpaszögű, egyen- **179. XVI. 175.** között lelapítások képezik.

A hamuval teli tűzhely fenekén egy 79 ctm. átmérővel bíró, porladozó, szemcsés, szárított edény ugy volt a kemény talajba beásva, hogy a nagyon kemény és tömött talajnak

* Les Fouilles de Solutré. 2. l.

felső niveauja összeesett a porladozó kazánalakú edénynek nyitott szélével. A jól égetett és vastag falazatú edények, a mint darabjaikból láthatni, szintén igen nagyok és öblösek voltak. Az egyik ilyen lelapított karimájú s azonfelül ujbbenomással diszített edény felső nyitott részének átmérője 29 ctm., öblös része azonban jóval tágasabb.

A tűzhely körül csonthulladék, vörösbarna szén és hamukeverék között következő tárgyak voltak még:

Néhány darab, egyik végén négy és hat hegyre kidolgozott bélyegnyomó csont, melyet valószínűleg edénydiszítésnél használtak. A szögletek keresztbe eszközölt fűrészelés által eredtek. Az egyik bélyegnyomó a kifűrészelt résznél sötétkék színű, valószínűleg égetés következtében.

A legalsó részen, az égetett edények körül, három patakkavics s egy kisebb IX. 70. csontkés.

Egy nagy, 13 ctm. hosszú s vastag, végén 4 ctm. magas csontcsiszoló, melyen a csiszolásra használt oldalnak középső része, a sok használat folytán, le van kopva, s hegye IX. 77. félköralakra dolgoztatott. A norvégiai ősrégészeti leletek között is találtattak iramszarvas-csontból ugyanily s részben a csiszolásra használt végén ép úgy kikopott példányok, minő a mienk.

Égetett édesvízi kagylók, melyek fanyélba szorítva, kanalak gyanánt használtathattak. Két darab csiszoló kő, melyet mindkét végén használtak. VIII. 67. Egy, csak nagyjában kivágott s még csiszolatlan kőbalta. Egy munkába vett s csak felső részén csiszolt kődarab, melylyel vörös festéket dörzsöltek, s egyik oldalára vörös festék tapadt.

Három darab csak egyik végén hegyesre csiszolt csonttű. IX. 80. Széles, s egyik végén élesre csiszolt csontvéső. E széles és elég élesre csiszolt vésőalakú csontszerszámok valószínűleg az agyagedények készítésénél használtattak. Különösen gyakran találtnak ezek a sveitzi¹ s a felső-austriai² czölöpépítményekben, de láttam ilyeneket a dán³ őskori leletek között is.

Durván, kézzel idomított apró tál és fődő. Átlyukasztott fődőket gyakran találunk őskori telepeken. Az átlyukasztást illetőleg némelyek azon véleményben vannak, hogy a gőz könnyebb elpárolgása czéljából alkalmazták azokat. A mi példányainkon határozottan fölemelés czéljából furták azt, mert e fődők vagy egész domborúak vagy oly csúcsban végződnek, melyet megfogni s azon fölemelni nem lehet.

Három jaspis-penge s egy felső végén gondosan kicsorbított jaspis-vakaró.

Két silex darab, melyek szürkés fehéres színén s szabálytalan törésén a tűz nyoma látható.

Egy feltűnő nagyságú vadkan-agyar.

XV. Teljesen a tűzhely fenekén, két kis kovácsolt bronztárgy, t. i. egy karika s egy sar- 146, 147. kaival egymásfelé csőalakra hajlított négyszögű bronzlemezke.

A tűzhely csak alig egy lépésre volt tovább a 8. számú temetkezési helytől, de

¹ A robenhauseni leletekből a berlini kir. múzeumban.

² Bécsben Dr. Мухн magángyűjteményében.

³ Koppenhágai «Nordisches Museum»-ban.

körülbelül egy méterrel mélyebben. A tűzhely sokkal tökéletesebb edényei, az itt talált kovácsolt bronz s azon nézetből kiindulva, hogy nehezen állította ugyanazon kor népe, saját halottjai szomszédságába konyhai tűzhelyeit — azt hittem volt, hogy e tűzhely véletlenül került a régibb, de köeszközökkel fölszerelt tetemek szomszédságába; azonban mindhárom érv a későbbi analógiákkal s a halott-tori tűzhelyek constatalásával elveszti bizonyító erejét s így elesik önmagától a téves alapra fektetett következtetés.

10. szám. Hogy a temetőnek terjedelmét meghatározhassuk, az eddig föllelt csontvázaktól déli irányban, jó néhány öllel odább, kezdtünk ásni, s a felső korhanyréteg alatti sárga talajban egy nagyobb, fekete földdel behányt üreget találtunk. A sárga színű talajtól teljesen elütő fekete föld eléggé mutatta, hogy ily terjedelmű volt az üreg, melyet egészen kitisztítottunk. Az üregben következő tárgyak találtattak:

Egy nagy és öblös, ujjbenyomásos diszítéssel ellátott, égetett edény s mellette nagy és öblös szárított edények darabjai.

Picziny, $3\frac{1}{2}$ ctm. magas s 3 ctm. széles, jól égetett, igen durva edényke, melynek egyik oldalán, közel a pereméhez, lapos s az égetés után átfűrt nyujtványa a fület képviseli. Ürfogata oly csekély, hogy csak játékszerre alkalmas. Gyakoriak e diónagyságú X. 83. durva edénykéek a sweitzi s felső-austriai czölöpépítményekben, Poroszország északibb részeiben, különösen Bilendorfban (sorau-i kerület); van több a boroszlói múzeumban; s legfeltűnőbb, hogy Dánia- és Svédországban — hol különben oly ritkák az e korbéli agyagedények — is előfordulnak, úgy a koppenhágai s a göteborgi múzeum bír néhány példányt.

Apró, világos szürke silex magkő, melynek minden oldaláról hasogattak igen keskeny VIII. 59. szilánkokat.

Természetes összefüggés nélkül heverő emberi szárcsont, két oldalborda, s egy emberi alsó álkapocs.

Egy nagyobb, csontból hasogatott s élesített kés. Ily csontkéseket a göteborgi múzeumban találunk, melyeket a hírneves Nordensköld szerzett Grönlandból.

Egy vörösre égetett, nagyobb agyag-gyöngy. Őskori telepeken sehol sem hiányoznak ez agyag-gyöngyök s alakra roppant változatosak; de ugyanazon alakú s diszítésűeket nemcsak Schliemann * hissarliki ásatásaiban, nemcsak a Kaukázus s Ural táján, hanem Európa minden ősi telepein ugyanazon változatban találjuk. Agyagyöngyöknek nem azért nevezem ezen égetett s átlyukasztott tárgyakat, mintha azokat gyöngy-ékszer gyanánt használták volna, hanem mert átfűrt kerek alakjuknál fogva leginkább gyöngyökhöz hasonlítanak. Nagyságuk változatosságából arra lehet következtetni, hogy bizonyára nagyon sokféle czélra használtattak. Ugyanazon alak néha mogyorónagyságú s néha 7—8 ctm. XI. átmérővel bír. A kúpalakú s függélyesen átlyukasztott példányok kétségkívül orsó 98—110. gombok voltak. A legnagyobb, néha $\frac{1}{4}$ kilót is nyomó példányok bármiféle nehezékek lehettek; mint nehezékek ruharáncz képzésére is szolgálhattak. A kisebb példányok valószínűleg a ruházatot összetartó gombok gyanánt használtattak. Svédország őskori leletei között ugyanezen alak borostyánból fordul elő. E gombokat nem varták a ruhára, hanem

* SCHLIEMANN: «Ilios».

fonálon csüngve használtattak, s ezek a gomboknak legegyszerűbb nemét képviselik. Feltűnő, hogy habár nagyon gyakran fordulnak elő e nagyobb agyaggyöngyök együtt nagyobb mennyiségben — úgy hogy felfűzve egy egész füzért tennének ki — nem találtattak s ezen körülmény mutatja, hogy akár nyak vagy más testrészen hordozott gyöngyfűzér gyanánt nem használtattak. Rómer F.¹ «Műrégészeti Kalauz»-ában ez agyaggyöngyök egyikének rajzát adja s azt mondja: «nagyságuknál fogva fibula-peczkek tartói lehettek». Ugyanezen alak meglehetősen nagyságban itt is nagyon gyakran fordul elő, de a fibula teljesen ismeretlen még.

Nagy és nehéz, talán hajító kő gyanánt használt, agyagból égetett tömb, melynek X. 86. átfurása az égetés után, mindkét oldalon meg volt kezdve, de a lyuk nincs áttörve.

Agyagból készült, feketére égetett, lapos edénytartó karika.

Néhány nagyobb dolgozó-kő és számos, alsó részén rovátkás s felül sima, tűzpad-darab.

A lelet részletei mutatják, hogy ez sem ép tűzhely, sem temetkezési hely nem volt.

II. szám. A temető helyiségben, meglehetősen hosszú s széles árkot kezdtünk húzni.

A fekete színű korhany-réteg 36¹/₂ ctm. mély volt. E korhany-réteg alsó részén, egy csésze alakú edény volt befelé hajló szélekkel; nyitott részének átmérője 11¹/₂ ctm., mélysége 5 ctm., fenekének átmérője 4 ctm. Két ellentett oldalán levő füle igen díszes, három lóher-

XVIII. 210. levélalakú tagozatból áll, melyek közül a középső kerek és átfűrt; ezenkívül még két, szintén ellentett oldalon alkalmazott, egyszerű, 1¹/₂ ctm. hosszú nyujtványnyal bír. A befelé kanyarult peremű tálak Maria Rast s a byčiskálai (Morvaország.)² prähistoricus barlangban is gyakoriak. Ezen díszes tál mellett egy másik, egyenesen emelkedő edény volt, mely felső részén két ujjnak folytatólagos benyomása által előállított koszo-

XVIII. 209. rúval s alantabb, négy ellentétes oldalon alkalmazott nyujtványnyal bír. Mindkettő fekete s csak szárított agyagból készült. Eltiszttítván köröskörül a földet, hogy a nap és lég hatásának ki legyen téve, kísérletet tettünk az úgynevezett víz-üveggel (Wasserglas), melyet eredménytelenül használtunk eddig a katlanalakú, nagy, pusztán szárított edényeken. Bekentük ugyanis e vízüveggel a kisebb edény minden oldalát, s midőn megszáradt, ismételtük ezt még néhányszor, és csakugyan sikerült is azt ép állapotban megmentenünk. De ez csakis kisebb edénynél lehetséges, melynél a beszorult föld súlya nem okoz oly nagy nyomást az edény falaira. Miután kivettük e felül fekvő edényeket, leástuk az árkot 1.25 m. mélységig, hol a kemény talajon négy, az előbbienek módjára zsugorított csontvázra akadunk. Számos megmenthetetlen, nagy, szárított edényt találtunk itt vegyest égetett, vörös, ujjbenyomásos diszítéssel ellátott edényekkel; sőt egy kisebb, épen maradt, vörösre égetett edény benn feküdt egy nagyobb, szárított, fekete edényben. A különféle agyagú és diszítményű edények között, feltűnő díszes egy hosszú nyakkal ellátott edényrész, melynek nyaka XVII. 177. és öblös része szög-, párhuzamos vonalak- és pontokból kombinált diszítéssel bír. A diszítést úgy nyomták az edényre, azonban mész- vagy kréta-betétet nem alkalmaztak reá. A csontvázak mellett következő tárgyak voltak:

¹ «Műrég. Kal.» 48. l. 89. ábra.

² «Correspondenz-Blatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte» XIII. évf. 7. sz. 54. l.

Egy 10 ctm. hosszú, vastag végén inkább fűrészelt, mint vágott s hegyes végén kicsiszolt szarvasagancs.

Kétszínű, felső részén fehér, alsó hegyes végén vörösbarna jaspis magkő.

Két kőpenge, melyek egyike igen szép kétszínű jaspisból hasogattatott, kagylós törése folytán hajlott, 8 ctm. hosszú s nem egész $1\frac{1}{2}$ ctm. széles. A másik penge silexből készült s 3 ctm.-nél valamivel szélesebb.

Egy, felső végén igen szabályosan félköralakra csorbított, vastag jaspis vakaró.

Egy, köralakra dolgozott, 4 ctm. átmérővel bíró csontgomb. Felülete barnás mázzal volt bevonva; alul lapos, felül kissé domború. Alsó lapos részén a fonál számára furás által eszközölt füllel bír. Két helyen furtak rajta rézsutos irányban lyukat, melyek úgy érnek össze, hogy a gomb külső domború részét sértetlenül hagyják. Csontgomb találatot a szászországi schliebeni burgwallban, ennek a közepén levő kettős átlukasztása azonban a gomb felületét is áttörte. A mondsee-i czölöpépítményekben körülbelül tizenegy, nem ugyan csontból, hanem fehér kőből készült gombot találtak, * melyek közül néhány csak félig készült el. Legnagyobbrészt kúpalakúak s átfurásuk is olyan, mint a lengyeli példányé, t. i. a gomb hátán a rézsutosan összeérő lyuk nem törte át a gomb felületét; van egy példány, mely csak egy helyen, a közepén van átfurva; négy darab a szélein, mélyített pontokból alakított kör által van díszítve s e mélyedések barna, kemény masszával vannak kitöltve, s a mint hallottam, vörös festékkeli bevonásnak nyoma látszott még azokon, a mint a tőzegeből kikerültek; az egyik példány két oldalán páros átfurással bír. Ezen együtt talált és mégis oly változatos átfurással bíró példányok arra vallanak, hogy ez őskori gomboknak a megerősítés végett eszközölt átlukasztása többféleképp történt s így ez lényegtelen eltérés. De mindezekből ez őskori népeknek tökéletesebb ruházatára szabad következtetnünk.

A nemzeti múzeumnak van egy igen szép, nagy «spontylos» kagylója, melynek héja ép úgy van két oldalról megkezdett rézsutosan haladó furással átlukasztva, mint a lengyeli telep csontgombja.

Monolith kőből csiszolt, trapezalakú, lapos s igen éles véső, mely $3\frac{1}{2}$ ctm. magas, kiköszörült alsó végén 3 ctm., felső vastagabb végén 2 ctm. széles. XI. 95.

Három égetett agyaggyöngy. Az egyik az átfurásnak mindkét végén kidomborodó bütyökkel bír; átfurása oly szűk, hogy csak fonál számára alkalmas; domború oldalán concentricus körvonallakkal díszített. A másik sokkal nagyobb, sima, s az átfurt lyuk átmérője $1\frac{1}{2}$ ctm. A harmadik ismét piczi, s széles részén összetett kettős kúphoz hasonlít. XI. 98.

Az egyik csontváznak — melynek feltűnő volt ujjnyi vastagságú koponyája — nyaka körül apró, hosszú csigácskákat, dentaliumokat találtunk, melyek részben zöldek a mellette fekvő patina-daraboktól. A porladozó patinában néhány hosszúkás vörös rézből készült gyöngyszem még épségben volt. Lehet, hogy e hosszúkás csigácskákra egyes rézgyöngyöt fűztek, s így állították össze az egész nyakdíszet, mert egyik csigácskán reáfűzve találtuk a gyöngyszemet. Az egészen egyszerű s könnyen előállítható réz- vagy bronz- VII. 30.

* Bécsben Dr. Much magángyűjteményében.

gyöngyök valószínűleg az ércművesség első termékei. A franciaországi dolmenekben¹ — habár ritkábban — de találtak ily kezdetleges, apró bronzgyöngyöket. A stockholmi múzeumban is vannak őskori leletek között talált apró bronzgyöngyök, de azok már sokkal tökéletesebbek, belül üresek s két helyen vannak átlukasztva.

Másnap meghosszabbítottuk az árkot s találtunk is ismét két csontvázat. Mindkettő ép oly zsugorított helyzetben feküdt, mint valamennyi, melyet eddig kiástunk. Miután azonban a halottak mellékletei néha távolabb fekszenek a csontvázaktól — szélesebbre vettük az árkot s megtaláltuk nemcsak a két utóbbi, de az előbb említett 4 csontváznak is characteristicus, tölcséralakú, hosszú talpesőves edényeit, melyek közül néhányat a víz-üveggeli bekenés és tűz melletti szárogatás által legalább félig, a széles karima nélkül sikerült megmentenünk. Ez utóbbi két csontváznak melléklete következő tárgyakból állott:

Hét kőpenge, melyek közül kivált egyik feltűnően szép, miután igen szabályosan van pattogtatva és nagyon keskeny s hosszú; a szilánkok egyike obsidiánból van.

Néhány szárított, külsején vörösre festett edény.

- XI. 78.** Egy kidolgozott, simításra használt állati oldalborda. Ilyen simító eszköz gyanánt használt bordákat köeszközök kíséretében találtak: Felső-Dobszán,² Magyarád (Hontm.) és Szántón (Zemplénm.)³

- XI. 96.** Egy, ékszer gyanánt használt, átfúrt s hátán vörösre festett édesvízi kagyló. A két csontváz nyaka körül, a már előfordult, apró csigákból s néhány vörösréz-szemből álló nyakék. Az ércgyöngyöcskék olyannyira át voltak marva a patina által, hogy csak itt-ott maradt az ércből egy-egy gombostűfej-nagyságú részecske. A nyakesigolya mindkettőnél zöldre volt festve a patina által.

Közvetlenül a halottak mellett s velük egy niveauban egy tűzhely kezdődött, melyről néhány dolgozó-követ s egy felső részén X vonással ellátott agyagpiramist vettünk ki, később azonban egészen feltakartuk e helyet s a 16. számú üreget képviseli.

12. szám. Ez üreg a temető helyiségében kezdetett meg s három csontvázat takart. Mind a három legnagyobb részt elkorhadtt. Mellékletük a következő:

Nyolcz darab különböző nagyságú kőkés.

- XVIII. 208.** Egy igen különös s ritka lapos edény, melynek alakja alul csücsban végződő bőrtokhoz hasonlít. Az edény magassága 19 ctm., felső részén 14 ctm. széles s alul hegyben végződik; így tehát nem állhat meg, hanem legfőlebb fülénél hordozható. Hogy volt füle, az a diszítés fölötti felső részén, igen csekély törésrészről látható, az egész edény oly porladozó, hogy részeit nem lehetett megtalálni a földben. Az edényt hosszában mindkét oldalán valószínűleg a varrást utánzó kidomborodás veszi körül, mely azonban csak a külső részén van meg, belül pedig sima az edény. Felső nyitott részén szintén kidomborodó szögczirázat veszi körül s az egész edény vörös festékekkel volt bemázolva. Nagyon hasonlítanak ez edényhez a külföldön néha előforduló szarvalakú, alul csücskös s felső nyitott részén fülön át hordozható agyagpoharak. Van ily szarvalakú, de nem lapos, hanem kerek edény a boroszlói múzeumban Gleinau-ból (wohlau-i kerület); a berlini kir.

¹ JOLY: «Der Mensch vor der Zeit der Metalle.» 182.

² «Arch. Értesítő.» IV. 15.

³ HAMPEL: «Catalogue de l'exposition préhistorique.»

múzeumban Lausitzból, Spreewaldból s Schlieben mellett Schwarze Elsterből; a berlini provincialis múzeumban: Belkenből (Kalaui-i kerület), Bilendorfból (Sorau-i kerület) s néhány a kotbusi kerületből. Leginkább hasonlít a lengyeli példányhoz egy, a felső-austriai mondsee-i czölöpépítményekben lelt vörösre égetett, lapos, csücskös edény, mely úgy látszik, mintha szintén börtoknak volna utánezata, mert az egyik szélén szintén varráshoz hasonló szegély domborodik ki, felakasztás czéljára azonban fül helyett felső nyitott részén két helyen át van lyukasztva.

Serpentin kőből csiszolt, igen díszes balta, melynek fokán meglátszik az előbbeni átfúrásnak helye. Sokkal hosszabb volt tehát eredetileg s miután a furás részén eltörött, új lyukat furtak rajta, a régi törés részét kicsiszolták s kisebb balta lett belőle.

VIII. 62.

Néhány darab patak-kavics. Miután diluvialis lösz-képződmény az egész sáncz s löszben sohasem fordul elő sem kavics, sem más egyéb közet, azért távolabbi helyekről hordták össze e lapos és sima kavicsokat, melyeket az agyagedények simítására használtak. Gyakran látjuk, hogy ez edények elég fényesek a nélkül, hogy a máznak legcsekélyebb nyoma volna azokon.

Egy szigonynyal ellátott bronzhorog, melyet szép világos szirony vont be, XV. 150. teljesen ép s alakra nézve azonos a még most is használatban levő horgokkal. Új adatot szolgáltat ez, azon már gyakrabban bebizonyított tapasztalathoz, hogy némely tárgyak változatlan alakban, évezredekken át fenntartották magukat. Feltűnő, hogy a bronzhorgok hazánkban úgy mint a külföldön, a ritkaságokhoz tartoznak. Még a bronz-culturának teljesen kifejezett és virágzó korszakában is csak szórványosan találjuk azokat. Így a hallstadti nagy sírmezőben, hol legkülönfélébb bronztárgyak ezrével, a legdíszesebb bronzedények százával fordulnak elő, — 6084 különféle tárgy között csak három tetem mellett találtak összesen nyolcz bronzhorogot; az egyik tetem kezében hat, a másik kettőnél egy-egy példányt. Pedig az oly halgazdag hegyi tavaktól környezett Hallstadtban bizonyára nagyobb mérvben üzték a halászatot.¹ A hallstadti horgok felső részén csavar munka van a fonál megerősítése végett, a mi a mi példányunkon hiányzik; a lengyeli telep példánya azonban még egyszer oly nagy a hallstadti csak 2 ctm. hosszú horgoknál. Bronz-horog találtatott még Schlatt (Thurgau-kerület) mellett² sírhoz mellékelvé. A berlini provincialis múzeum bír néhány példánnyal Bodensee és Zürich melletti czölöpépítményekből; a berlini kir. múzeum pedig néhány példánnyal a bieler és neuchatel tavakból. Egy szigony nélküli rézhorog találtatott a mondsee-i (felső Ausztria) czölöpépítményben. Részint szigonyos, részint szigony nélküli csont-horog van a koppenhágai és stockholmi múzeumokban. Hazánkban a dobszai (Abaujm.) halmok egyikén, bronz és aranyelet között találtatott egy horog.³ A nemzeti múzeumban is van bronz és réz-horog Balatonfenék-, Ó-Buda-, Felső-Rákos- s Szegedről, valamint ón-horog Tihanyból.

Megjegyzendő, hogy e horog nem tulajdonképeni sírmelléklet, mert csak a tetemek fölötti fekete korhany-rétegben találtatott s valószínűnek tartom, hogy később veszíthették azt ott el.

¹ V. Ö. V. SACKEN: «Das Grabfeld von Hallstadt.» 90. l.

² KELLER: Heidengr. der Schweiz. Mitth. d. Ant. Ges. in Zürich. III. füz. 84. l.

³ «Arch. Értesítő.» II. 93. l.

Egy agancstokba való, véső alakú, $7\frac{1}{2}$ ctm. hosszú s élénél 2 ctm. széles, szarúköből csiszolt balta, melynek a tokba illő vége hegyesre csiszolt. A kőbalták ezen alakját — mely még nincs átfurva, — korábbi típusnak tartják, a már átfurt baltáknál. Ez utóbbinál a nyelet illesztették az átfurt helyen a baltába; az előbbeni alaknál pedig magát a baltát illesztették az átfurt nyélbe vagy csonttokba. Feltűnő, hogy itt együtt volt mindkét alak képviselve.

Át nem furt s különösen silexből készült, hasogatott és csiszolt, vagy csak élén csiszolt nagy balták, jobban mondva szekerczék Európa északi vidékein, Dánia- és Svédországban, legfőképp pedig Svédország déli Schonen tartományában ezrivel találhatunk. Ezen hossznegyszög alakú, északi típusú balták különben egészen elütnek azon át nem furt s csiszolt, vésőhöz hasonló kisebb baltáktól, melyek agancstokba illesztve használtattak s Közép-Európa vidékein találhatunk. Feltűnő, hogy ezen szintén át nem furt északi típusú balták hazája csakis Dánia, Svédország s észak Németországnak tengerpartja egész Pomeraniáig és pedig úgy, hogy ezen kívül egészen el van zárva azoknak határa s már Belgium- és Angolországban is egészen más alakokat találunk.

Egy többszörös lapokkal bíró silex magkő (nucleus.).

13. szám. Ezen üreg a 4-ik számú gödörnek meghosszabbítása. A sárga talajba vájt körülbelül $1\frac{1}{2}$ öl mély üreget koromfekete korhanyföld töltötte ki s abban voltak összehányva a következő változatos tárgyak, melyek külön táblán vannak együtt lerajzolva:

Egy, fúrás helyén használat folytán törött, fekete szarúköből csiszolt balta, melyen a törés után második átfúrás megkezdésének nyomát láthatni.

- XIV. 132, 136. Két darab szarvas-agancs eszköz, melyek középen át vannak fúrva s hegyes végén, a kőbaltákhoz hasonlóan, élre köszörülve. Alakjuk a vermelőhöz hasonlít, s általában földművelési eszköznek tartják. Az átfurt lyuk oly csekély, hogy abba használható nyelet nem illeszthettek, hanem inkább úgy kötözték a lyukon átfűzött fonállal a nyélhez. Ilyen felső részén csak kis lyukkal bíró s alsó hegyén véső alakra csiszolt agancs eszközökből a koppenhágai és stockholmi múzeumokban csak egy-egy példányt láttam. Több van azonban a dresdai múzeumban, melyek sírleletek között találtattak.

Két kisebb, égetett agyaggyöngy.

- XIV. 135. Egy, szárcsontból készült, csak egy végén hegyesre dolgozott tű.

- XIV. 139. Durva s sötétszínű, porladozó szironynyal bevont, füles-tokos bronz-balta. Egyszerű s minden díszítés nélküli öntött szerszám, melyen a kovácsolásnak nyoma nem látható. Fele éle az egyik sarkon kicsorbult. Hazánkban e tokos balták nagyon gyakoriak. Általában a bronz-cultura kezdetére teszik ez alakot, s csakugyan néha kőeszközök kíséretében vagy szomszédságában találjuk azokat. A Tisza melletti borjasi leletben gyakrabban fordult elő, a lelhely szomszédságában pedig gyakoriak a kova szilánkok, nyílhegyek s kőbalták. Biharmegyében, Gyapolyban kőbalta és bronz-tokos balta együtt találtatott.¹ A Pécs melletti bozsoki leletben nagy számmal s elég változatos alakban fordulnak elő e bronz-balták. Dr. Undset Ingwald e tokos vésőket «sajátságos kifejlett magyarországi formáknak» mondja.² Lindenschmidt «Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit» című

¹ «Arch. Ért.» IV. 195.

² «Uj Arch. Ért.» IV, 202.

művében számos tokos-balta rajzát adja a Duna és Rajna-menti tartományokból, sőt Olaszországból. Undset szerint a külföldre is hazánkból jutottak volna kereskedelem útján e formák. Részemről nem igen vagyok hajlandó magyarországi formáknak tartani e tokos baltákat, mert, úgy látszik, kedvelt alak volt ez egész Európában. Előfordulnak ezek Poroszország-, Dánia-, Svéd-, Angolország- és Scotiában is, sőt ilyen formák öntőmintáit is láttam a stockholmi múzeumban.

Egy 31 ctm. hosszú, ívalakban kanyarodó szarvas-agancs, melynek vastag vége símán vágott, hegye pedig gondosan kicsiszolatott. Oly erős, hogy fegyver gyanánt szolgálhatott.

XIV. 130.

Egy 12 ctm. hosszú s szélesebb végén $5\frac{1}{2}$ ctm. átmérőjű, tölcésalakú, égetett agyagtárgy, mely külső oldalán fekete alapon élénk vörös színű mázolást mutat.

Nehéz, nagy edénysimító patak-kavics.

Kerékalakú, erősen égetett agyaggyöngy.

Egy viasz-opálról hasogatott késpenge.

Egy nehéz, erősen égetett, átfűrt, hengeralakú, tömör agyagrög, melyet nehezek gyanánt használhattak. Schliemann trójai ásatásainál a negyedik prähistoricus városban igen gyakran fordulnak elő ezen hengeralakú átfűrt agyagtárgyak.¹ Ugyanezek előfordulnak a zürichi² s a bondensee-i³ czölöpépítményekben, valamint Németország némely XIV. 141. vidékein sírokból.

Szarvasagancs-forgács, mely alsó részén szögalakban van átlukasztva.

XIV. 134.

14. szám. Egy feldúlt tűzhely, hol égetett földtuskók s hamu között következő tárgyak voltak:

Öt darab jaspis-szilánk.

Kis darab vas-oxyd festék.

IX. 69.

Háromszögalakú csiszoló köeszköz, melynek a derékszögből kinyuló két vége szintén tompára csiszolatott.

VIII. 54.

Zöldes sárga színű félopáلكő szilánkja.

Négy darab, nagyon vékonyra hasogatott, átlátszó, fekete obsidiankő szilánkja. Az obsidian, kovagos kőzet olvadása s előfordul fekete, szürke, sötétbarna, sötétzöld és téglavörös színekben. Használati eszközökre feldolgozva, külföldön csak nagy ritkán, Görögországban s hazánkban azonban gyakran fordul elő. Különösen Felső-Magyarország hegyalja igen gazdag remek obsidian eszközökben; nagyon gyakori a Tisza-menti ősi telepekben is; a Dunán-túli vidéken eddig még nem igen ismeretes, s a lengyeli telepen is csak a fekete színű található. Szürke obsidian-szilánkokat bír a göteborgi múzeum Grönlandból.

Három darab hegyesre csiszolt csonttű.

15. szám. Egy tűzhely, felső részén lesimított s leégetett tűzpadon hamu között, következő tárgyakkal:

Három késpenge gyanánt használt kovaszilánk.

Egy, több oldalán lehasogatott kova-nucleus.

¹ SCHLIEMANN: «Ilios.» 623.

² FERD. KELLER: «Pfahlbauten.» (7 Bericht.).

³ L. LINDENSCHMIDT: «Die Vaterländischen Alterthümer.» XXX. tábla. 16. sz.

Csiszolt, vörös színű márványdarab.

Két nagyobb darab vasoxyd-rög, melyek több oldalon simára vannak dörzsölve. E vörös vasoxyd-festék a külföld ősi telepein ritkábban, a magyarországi barlang s barlangon kívüli præhistoricus leletek között azonban gyakrabban fordul elő, melylyel részint edényeiket, részint saját testöket festették. Manap is dívik még vadabb népeknél, hogy testöket vörös és fekete színre mázolják.

Egy kis, szemcsés agyagú, szárított s durva edényke.

Egy hosszú, nagyon gondosan csiszolt csontnyílhegy. V. ö. VII. A csontnyílhegyeket az őskori népek, úgy látszik, mindenfelé nagyon kedvelték és soká használták. Még Tacitus korában is dívtak azok, a mennyiben a fenni vadászról említi: * «Fennis mira feritas, foeda paupertas: non arma, non equi, non penates . . . sola in sagittis spes, quas inopia ferri ossibus asperant.» A felső-olaszországi Po vidéki czölöpépítményekben is nem annyira kőből, mint inkább csontból készítették nyílhegyeiket. A lengyeli telepen is csak kivételesen találunk könnyílhegyeket. Nagyon gyakoriak azonban a csontból készültek. Nehéz sokszor a csonttüket a csontnyílhegyektől megkülönböztetni. Egyedüli megkülönböztető jelök az, hogy a türendesen nagy, vastag testtel bír, úgy hogy jobban beillik fúrónak vagy árnak, mint tűnek, a nyílhegy ellenben nyujtványában is vékonyabb, de különösen hosszú és nagyon vékony s gömbölyűre csiszolt hegygyel bír, mi az állatbőrök átfurásánál kevésbé volna könnyű törése miatt czélszerű. Általában Európa északibb vidékein majdnem kizárólag kőből és pedig szilexből készítették nyílhegyeiket; Közép-Európában pedig túlnyomóbbak a csontnyílhegyek.

Nagy, majdnem teljes szarvasagancs, melynek tövén több helyen megkezdett fűrészelési nyom látható. Valószínűleg kőfűrész nyomai ezek, mert nagyon széles barázdájú s egyenetlen inkább reszeléshez hasonlóak a bevágott mélyedések.

VII. 34. Egy fúró vagy tű gyanánt használt kerek szárcsont, melynek csak egyik vége csiszoltatott hegyesre, a régi, írásra használt lúdtollak alakjában.

Egy 13 ctm. hosszú bronztü, melynek csonkakúpalakú feje karczolatos diszítéssel
XV. 153. bír. Hasonló bronztüket találtak Európában majdnem valamennyi őskori telepein.

Egy 7 ctm. hosszú, puhább mészkőből faragott, s szabályosan átfúrt cső, melynek nyílási átmérője $\frac{1}{2}$ ctm. s használata bizton meg nem állapítható.

16. szám. A temető közepén, terjedelmes 227 ctm. mély, temérdek hamu- s égetett földröggel vegyített tűzhely. Őskori pogány temetkezések mellett gyakran találtak mély gödrök; hamu, cserép s állati csontmaradékokkal, melyeket a halotti torok helyeinek tartanak. A temetkezés helyén elköltött halotti torok nagyon soká tartották fenn magukat, még Sz. Ágoston is tesz említést ezen «epulæ cadaveribus exhibitæ»-ről. A mai nomád czigánytörzsek némelyikéről szintén állítják, hogy a sír fölött költik el toraikat.

A lengyeli telepen a tetemek körül mindenütt tűzhelyre bukkanhatni.

E 16. számú tűzhely a következő tárgyakat tartalmazta:

Hat, elszórtan heverő, nagy gránitkö. Megjegyzendő, hogy a közvetlen környékben közel sehol sem fordul elő.

* Tacitus germ. 46.

Hét darab késpenge, jaspis és szürke silexről s egy obsidiánról hasogatva.

Kovaköböl két darab nyílhegy, a mai lándzsacsúcsok alakjára kidolgozva. VI. 12, 14. Ily alakú nyílhegy eddig csak a leggyéribben fordult elő. Azt hiszem azonban, hogy miután az egyenes és kagylós törésű kovaközetekből nagyon nehéz és fáradságos volt ez alaknak kihasogatása — a nagyon keskeny, elég vékony s hegyesre hasogatott kőszilánkok is legnagyobbbrészt ugyane célra használtattak. Ilyen sokszor csak alig 3—4 milliméter széles, igen éles és hegyes pengék gyakrabban fordulnak elő. Késeknek a kőpengék közül csak azokat tartom, melyek vastagabb és erősebb fogantyúval bírnak s így a nyíl szárába nehezebben voltak bele illeszthetők. Szükségtelennek tartom azonban e sokszor teljes biztossággal meg nem állapítható kés és nyílhegy közötti megkülönböztetést, — azért egyszerűen csak szilánkok- vagy pengéknek nevezem azokat.

Két darab, csak egyik végén kidolgozott csonttű.

Egy, alsó részen kiszélesedő, nagyon élesre csiszolt csont-véső. V. ö. IX. 80.

Szarvas-aganacs, kőffűrészszel történt vágás nyomaival.

Nyakdíszy gyanánt használt, fonál átfűzése czéljából átfűrt édesvízi kagyló, melynek XI. 96. hátsó oldalán vörös festéknek nyoma volt látható, valószínűleg a vörös színre mázolt testtől, hordozás alkalmávali dörzsölés következtében.

Égetett, nagyobb agyaggyöngy.

Hosszú, hegyén eltörött, két darab csontnyíl.

Számos, nagyon durva és néhány tökélyesebb edénynek együtt talált töredéke. A legdurvább vörös színű, ujjbenyomással diszített edények együtt találtattak, kívülről kifényesített s fekete színű edénydarabokkal, melyek diszitménynélküliek, vagy csak kidomborodó vonal futja körül az edények öblös részét. Ez utóbbi fekete edények a belső oldalon sötétbarnák. Agyagjuk nem tiszta, hanem kevés, nagyobb szemcsével kevert. Itt is előfordult a korong nélkül készült, befelé kanyarodó s külső oldalán hármasszalagban lelapított peremű edénytöredék.

A tűzhely fenekének egyik sarkán a kemény földbe beásva, ételmaradék, mely sárga színű porladozó massából állott s különféle örletlen magvakat tartalmazott. Ugy látszik, ételeik, legalább részben, örletlen magvakból, kásamódra készültek. Ez ételmaradékra vonatkozó szakértői megvizsgálás eredményét azonban csak később közölhetem.

A konyhahulladék között sok feltörött állati csontdarab.

A felső részén jól lesímitott és leégetett tűzhely alatt, nagyobb mennyiségű mészszivag (kalktuff) darab volt összehalmozva.

17. szám. Meg akarván győződni, vajjon a sáncznak a víz felé szolgáló nyugati részét is lakták-e; — a sánc nyugati szélétől csak néhány ölnyire beljebb kezdettem ásatni s miután meglehetősen mélységben is még mindig, feliszapolt, fekete színű korhanyföldre akadtam, mélyebbre hatoltunk mindaddig, míg legnagyobb meglepetésemre 2½ méter mélységben, egy ép, szépen lesímitott s keményre égetett tűzhelyre akadtunk. Megkísérlettem itt több helyen az ásást s azt találtam, hogy az ősi, lakott réteg mindenütt ugyanazon mélységben van. Nem egyes földbe beásott lakóhelyek voltak ezek, hanem a sánc nyugati szélén meglehetősen hosszú és igen széles és mély ároknak kelle lennie, melyben lakó- és tűzhelyeiket ütötték fel, védve levén a sánc széle által képezett természetes gát által.

E mély és ép tűzhelyen hamu között találtatott:

Egy obsidián, két félopál, két jaspis kőkés.

VI. 1—10.

Egy jaspis vakaró. A vakarók közönséges kőkések, melyeknek felső végét ellentálló kemény testre nyomták, mi által folytatólagos kicsorbulás állott elő. E kicsorbitott végű kőkésekkel, úgynevezett vakarókkal (*grattoir, racloir*) dolgozták ki ruházat számára az állati bőröket. Mortillét «*La préhistorique antiquité de l'homme*» című művében, mint általában úgy a vakarókra nézve is túl subtilis megkülönböztetést és korszakra osztást tesz. Így a keskenyebb, hosszabb s vízszintes irányban csorbult vakarókat korábbi, a rövidebb, vastagabb és félkörben csorbultakat pedig jóval későbbi korba helyezi. Azt hiszem e különbség egyszerűen csak onnét van, hogy a széles pengéknek félkör-idomra történt csorbitása által a vakarásra használt rész nagyobb felületet nyert; míg a keskeny pengénél felesleges lett volna még a két sarkot is csorbitani, mert ez által nem hogy hasznavehetőbbé tették volna a szerszámot, hanem ellenkezőleg alkalmatlanná, hegyessé válik. Hogy a vakarók e két alakját külön korba nem tehetjük, bizonyítja azon körülmény, hogy nálunk egy ugyanazon üregben mindkét alak gyakrabban fordul elő.

Miként a kőeszközökben egyáltalán, úgy a vakarókban is egészen eltérő typust találunk Európa északi vidékein. Hasonlatosság a lengyeli telepen s általában a Közép-Európában lelt vakarók között csak annyiban van, hogy ezen északi típusú vakarókon is a vakarásra használt rész félkör-alakban van gondos csorbitás által kiélesítve; azonban nem a rendes alakú késpenge egyik vége van kicsorbitva, mint mi nálunk, hanem kanálhoz hasonlóan fej- és szárból áll a vakaró. Néha e száruk rövidebbek s ilyenkor nyélbe illesztettek, de gyakran oly hosszúak, hogy nyél nélkül is használtathattak, mert könnyen megmarkolhatók. Az északvidéki vakarók nagysága és vastagsága rendszeren a mieink négy- vagy ötszörösének felel meg. Van még ezenkívül két északvidéki vakaró, mely, Dániát és Svédországot kivéve nálunk alig fordul elő s ezek nyélnélküli, teljes félkör- és félholdalakúak. Ezeknél azonban a külső ívezetes rész a kézben tartatott, s a belső, nem gondos csorbitás által kiélesített, hanem fűrészmódjára durván kihasogatott rész képezi a vakarót; mely azonban csak kemény fatárgyak vakarására s nem állatbőr kidolgozására használtathatott.

Néhány nagyobb patakkavics égetési nyomokkal.

Egy kevésbé jól conservált, csiszolt csonttü.

Három darab dolgozókö, s egy trapezalakú lapos kőek, melynek magassága 5 ctm. szélessége felső részén 3 ctm., alsó részén 4 ctm.

Néhány tökéletesebb, tisztaagyagú, vörös színű, erősen égetett csésze töredéke, melyeken a csésze pereme befelé kanyarodik s tompa szögben alkalmazott hármass lelapítású díszítéssel bír.

IX. 74a, b.

Egy, kettős szarv- vagy inkább félholdalakú edényfűl. Helbig¹ nagy lelkiismeretességgel jelzi a félholdalakú edényfülek (*ansæ lunatæ*) lelhelyeit; nagy súlyt fektet ezekre s characteristicus jelenségnek tartja ezek előfordulását a felső olaszországi ezölöpépítők az itálusok keramikájában. E characteristicus félhold alakú fülek különféle változatait a nemzeti múzeumban is feltaláljuk, az ország különböző vidékeiről. Előfordulnak még:² Rákos-

¹ HELBIG: «Die Italiker in der Po-Ebene.» I. 19., 25., 59., 88., 136.

² «Arch. Ert.» XIV. 2. füz. 59. l.

Palotán, s a hatvani, szelevényi, muhii, és tószegi edények között. Hazánkban azonban még nem találtunk olyan példányt, hol — mint a felső olaszországi terramarékban — magas átfúrt s szabadon álló nyujtvány végén volna a félhold, hanem csak az edény oldalán levő nagyobb bütyök nyomtatott a hüvelykújj által félholdra, vagy pedig a magas ívezetű, mindkét végén az edényre erősített fülnek nyomták a karimából kiinduló végét félholdalakra. A lengyeli sánczon talált, bütyökből félholdra idomított füleknek mását a nemzeti múzeumban is feltaláljuk, melyeknek rajzát Rómer Fl. a «Műrégészeti Kalauz»-ban¹ adja, azon különbséggel, hogy a mi példányaink nincsenek átfúrva. Megjegyzendő, hogy az itteni telep félholdalakú fülének hátsó részét feltüntető 74b ábrája nem sikerült, mert nem lehet azon kivenni, hogy a félhold nem nyujtványon, hanem az edény oldalfalán volt. (V. ö. hátrább a 38. számú üregben a XIX. 222. számú ábrát.)

Úgy hiszem ugyanezen typushoz tartoznak a szintén hazánkban prähistoricus telepeken előforduló, az edények peremére alkalmazott egyes szarvak vagy nyujtványok. Találtunk ez utóbbiakból is a lengyeli sánczon, v. ö. XVI. 168., valamint a pilini ősi telepen.² A lapujtói (Karancs-hegység tövében) pogány temetőben is fordulnak elő díszes cserépedények, melyeknél a szájszéleken egyenlő távolságban szarvak emelkednek.³

Nehogy vétsek föltételem ellen, mely szerint a következtetéseket a mű végére akarom hagyni, a két szarv, vagy félholdalakú edényfülekre vonatkozólag itt csak azt jegyzem meg, hogy legkezdetlegesebbek a vastag bütyökből idomított, még át nem fúrt alakúak, melyek a lengyeli telepen köeszközök között találatnak; nagyobb tökélyre vallanak, a még mindig alacsony, de már átfúrt példányok, melyek hazánkban is előfordulnak; felső-Olaszországban pedig nemcsak dísz, de czélszerűség tekintetében is, már az agyagművesség remekeivé fejlődtek.

18. szám. Az előbbeni mély tűzhelytől csak kissé beljebb, két méter mélységben szintén iszapolt, fekete korhanyföld alatt, erősen égetett földrögéből álló tűzhelyre akadunk, melyen nagyobb hamuréteg között találatott:

Tizenöt darab különböző nagyságú silex- és jaspis-szilánk.

Két piczi, finoman dolgozott, fekete obsidian-penge.

Egy világos zöldes színű silex-vakaró, kerek idomra csorbított véggel.

Egy középső testén munkálatlanul hagyott, csak egyik végén kihegyesített csonttű.

Egy, középső testén széles és lapos csonttű, mely felső részén a fonál megkötözéséhez szükséges picziny kis fejjel bír.

VII. 36.

Egy, kevés mészszeccsel kevert agyagú, félig égetett, átfúrt karika, melyről biztosan tudhatjuk, hogy nehezék gyanánt szolgált, mert az átfúrt lyukba illesztett fonál függőleges irányban mélyedést vájt e csak félig égetett vagy talán tűz mellett szárított karikába.

IX. 73.

Egy zöldes színű kődarab, melyen a csiszolásnak megkezdett nyomai láthatók.

19. szám. Az előbbeni mély tűzhelyektől jó néhány ölnyi távolságban dél felé,

¹ «Műrégészeti Kalauz.» 16. lap. 26. és 27. ábra.

² Lásd HAMPEL: «Catalogue de l'exposition préhistorique.» Vitr. 24. Fig. 85.

³ «Arch. Ért.» III. 5. lap.

nagyobb gödörben, egy méter mélységben a fekete korhanyréteg alján, nagyobb edény-csoportot találtam, ezek között volt:

- Alul öblös s felül karcsú, magas nyakban végződő, fekete, jól égetett s szabad kézzel
 XX. 225. idomított edényke. Öblös része közel esik a fenékhez, s a karcsú nyak felső szélén ismét kifelé terjed. Az alsó öblös rész s a magas nyak peremére erősített ívezetes füle nem emelkedik a perem széle fölé s csak egy füllel bír. Átmérője a talpán $4\frac{1}{2}$ ctm., öblös részén $7\frac{1}{2}$ ctm., nyakának karcsúbb részén $4\frac{1}{2}$ ctm. s magassága 10 ctm.

Az előbbennek alakja kétszeres nagyságban. Sajnos, csak részben sikerült e csinos példányt kiemelni, a mint a többi edények is porladt állapotuk miatt menthetlenül oda veszték.

Két örlőkő-darab.

Hét darab különféle nagyságú kovapenge.

Az átfúrás helyén, mindkét oldalon kidudorodó, kerékalakú, égetett agyag-

- XI. 107. gyöngy.

- XI. 109. Vörös, jól égetett s diszített agyaggyöngy.

Egy hatszögű hasogató-kő. Ez ütő, vagy hasogató kövekkel pattogtatták le a kovácsok nucleusairól az egyes szilánkokat. Ha e hasogató-kövek sarkai hosszabb használat után kigömbölyödtek, mint használhatlant elhányták. Az itt talált példánynak sarkai is egészen lekoptak.

20. szám. A temető helyiségében feldúlt sír. A már összehányt helyzetben fekvő koponya s csontrészek alatt a földben még fél állapotban volt a sehol sem hiányzó, nagy, tölcsérialakú edény, de a kivevésnél szétmállott.

Egy másik, kisebb, a halottaknál többször előfordult, kétsoros bütyökkel diszített, szűk nyílású, picziny talpú, de különben öblös edényke.

21. szám. Az előbbeni mély tűzhelyektől valamivel bellebb, egy méter mélységben, fekete, feliszapolt korhanyföld között, $13\frac{1}{2}$ ctm. hosszú bronztü, melynek feje bekarcsolt
 XV. 155. vonalakkal diszített. Feltűnő szép, kékes színű, s fényes patinája, mely az egész tüst bevonta. Miután semmi más tárgy ez üregben nem találtatott, valószínűleg csak elvesztett tárgy volt.

22. szám. A temető helyiségében, tökéletlenül conservált, nem annyira zsugorított, mint inkább nyújtottnak látszó csontváz mellett:

- 5 ctm. átmérőjű, kerek s lapos talpú, kúpalakú, csúcsban végződő csontgomb. Talpán a fonál átfűzésére ép úgy van két oldalról rézsútosan átfúrva, mint a 11-ik számú üreg
 XII. 113 a, csontvázának gombja. A gomb itt is, mint az előbbeni példánynál, barna mázzal van
 113 b. bevonva.

- XII. 114 a, b. Sötét, kék színű, üvegmassából készült, szürke színű, hullámvonalas betéttel diszített, 1 ctm. átmérőjű gyöngy.

- Egy 4 ctm. hosszú s nem egész $1\frac{1}{2}$ ctm. széles, fűrészmodra kicsorbított
 XII. 112. jaspis-penge.

Három kisebb silex-szilánk.

A már ismert tölcsérialakú, nagy talpcsőves edény, melynek hosszú tölcsérszárát ép állapotban sikerült kivenni. A talpcső felső részén 4 bütyök van, s az egész csövön vörös mázolásnak foltjai láthatók. A talpcső magassága 35 ctm. A cső felső, zárt részének átmérője 10 ctm. Alsó, nyitott részének átmérője 17 ctm.

Egy feketés színű kőbalta, mindkét oldala szélén varrányszerű csiszolt kidomborodással bír. Nem a használat — mert akkor szilánkok pattognak le róla, vagy átfúrása helyén törik el — mint inkább az idő vasfoga olyannyira megviselte, hogy egyik oldalán alig fél centiméternyire maradt meg a kőzet, fúrási helye azonban még mindig ép. Mindkét oldala szélén görbe vonalú varrányszerű kidomborodással bír. A kőbaltákon gyakran láthatni ilyen különösen vonuló, kiálló szegélyvonalakat, a mi nem egyéb, mint a kőzetbeni érczes és keményebb ereknél, melyek jobban ellentállottak az enyészetnek, míg a körülötte levő részeken jobban pusztult a kő.

Kisebb fajtájú kerek és hosszúkás gyöngyök, melyek ugyanazon barna színű mázzal vannak bevonva, melyet a csontgomboknál is észleltünk. Első pillanatra azt hittem, hogy hordozás következtében a vörös színre tötövírozott testtől kapta e színt, de csakhamar meggyőződtem, hogy ez vékony lemezekben reá tapadó máz. A kevésbé elmeszesedett példányok a legszebb fehér márványhoz hasonlók, s csakis a benne előforduló egyenközü vonalak miatt tartaná azt bárki elephantsontnak. A régészek előtt azonban általános ismeretes, hogy e gyöngyöket gyöngyház vastagabb héjából vájták. E gyöngyöket nemcsak Közép-Európa számos helyein, de az egykori Ninive (mai Korsabad) romjai alatt is találják.

A kagylóhéj-állományból faragott gyöngyök között 6 darab átfúrt szarvas szemfogot találtam. Ezeket is valószínűleg a legbecsesebb nyakék gyanánt használták, mert a nyak és váll táján voltak. Ezek közül 4 példány egymás fölött két helyen van átfúrva. Az átfúrt fogak külföldön is csak a legösibb telepekben fordulnak elő nyakék gyanánt. A szarvas szemfogak, melyek kedvencz dísz tárgyak manap is a vadászok előtt, csak legnagyobb ritkaság gyanánt találtnak az öskori telepeken, holott medve, disznó s sok egyéb más állat átfúrt s nyakék gyanánt hordott foga, elég gyakori. Sőt kőből is csiszoltak hamis fogakat vagy inkább fogutánszatokat s ezeket is átfúrva dísz gyanánt hordták. Gyakoriak ezen, fehér kőből csiszolt fogutánszatok a felső-ausztriai mondsee-i czölöpépítményekben.

Szürke agyagú, jól kiégetett edényke. Picziny talpán csak 3 ctm., középső hasas részén 11 ctm., s felső, nyitott oldalán 8 ctm. átmérővel bír. A hasasodás felső és alsó részén, ellentett oldalon két-két bütyke van.

XVIII. 206.

23. szám. A temető helyén, 79 ctm. mélységben, a fekete korhanyréteg után következő, kemény, fehéres sárga löszképződmény tetején, egy, az előbbeni tetemek irányításával teljesen megegyező, jobb oldalán fekvő, zsugorított csontváz.

Régészeti ásatásaim napjai között a legörvendetesebbeknek tartom azokat, melyek a jelen üreg munkálatai között folytak le. Mióta ő méltósága, gróf Apponyi Sándor úr, már az első köeszközökkel eltemetett csontváz fellelése alkalmával azon óhajának adott kifejezést, hogy jó volna rögzítve földdel együtt kiemelni egyet a csontvázak közül, a körülötte levő tárgyakkal együtt, mint azt Bolognában legnagyobb ritkaság gyanánt látta, — azon törtem fejemet, hogyan sikerülhetne az nekem is. Soká kivihetetlennek tartottam ezt, a szükséges eszközök hiányában. Azt gondoltam, hogy ezen ezer calamitás- és eshetőségnek kitett munka sikere csak úgy válhat lehetővé, ha mindenféle földkeményítő chemiai præparatum és emelő gépek állanak a szorgalmas kutatónak rendelkezésére.

Kísérlet nélkül azonban — gondolám — eredményt felmutatni senki sem képes, Készítettem tehát e munkára egy öl hosszúságú s fél öl szélességű, 45^{1/2} ctm magas fenéknélküli ládakeretet erős fából. Midőn a csontváz felületét a kemény talajban már kifarag-

tam, úgy hogy tisztán volt az egész váz alakja látható, — reá illesztettem felülről a keretet. A keret külső széleitől óvatosan távolítottam el a földet, úgy hogy lassan-lassan lenyomván a keretet, az egész csontvázat a körülötte levő tárgyakkal beszorítottam a keretbe. Szorosan tartotta össze a keret most már $45\frac{1}{2}$ ctm. mélységben a csontváz körüli földet. Hogy a keret számára külön darabban készített feneket a földrög alá tolhassam, ekevashoz hasonló éles vasat alkalmaztam a fenék egyik egész hosszára. Szabad teret ásattam most nagyobb távolságban a csontváz kerete körül és pedig oly mélyen, hogy a keret alsó része a munkások melléig ért. Combinationom csak annyiban hagyott cserben, hogy az éles vassal ellátott fenéknek, úgy szólván, alámetszése — részint a halott alatti sok mészszi-*v*ag darab, részint a földrögnek roppant súlya miatt — egyáltalán nem akart sikerülni. Nem maradt egyéb hátra, mint a keretbe szorított földröget, fele részig veremelő-*kk*el alá akná-*sz*ni; a feneket most alá helyezve, a keret másik oldalát is alá-*ás*ni s az egész földröget a rézsútosan alá-*helyez*ett fenékre csusz-*tat*ni. Bár a legvastagabb deszkából készült a fenék s a keret is a lehető legerősebben volt összeil-*lesz*tve, a földrög csusz-*tat*ása alkalmával a roppant súly következtében, a fenék is eltörött s a keret sarkai is elhuzódtak. Oly kemény volt azonban a temérdek mészszi-*v*ag (Kalktuff) darabokkal kevert föld, hogy az egész földtábla csak szélein repedezett meg, a csontváz alatt pedig egészben maradt. Erős vaspántokat húztunk azután sűrűen egymás mellett a láda alá, s azokkal erősítettük a feneket az oldalfalakhoz. Ügyes vasalási munka helyre hozta a láda elferdülését és törését, úgy hogy mégis sikerült már az első kísérlet is. Húsz ember- és hat ökörnek elég munkát adott, míg a mélységből kivonszolva, szekérre emelhettük a ládát. Csak most mondhattam el örömtel-*ten*, hogy e munka, — melynek első eszméjét gróf Apponyi Sándor ő méltóságának köszönhettem, — a szó legszorosabb értelmében véve, — *nehéz* volt.

Melléklete:

A szokásos tölcséralakú nagy edény, melynek fekete alapján vörös mázolásnak nyoma látható. Porhanyó és csak szárított levén az edény, darabokra hullott.

A halott válla mellett, egy igen csinos edényke, mely díszedény lehetett, mert elég finomra van dolgozva, jól égetett s korong nélkül készült. Az egész edény oldalfala kívül-belül élénk vörösre mázolatott, belső részén feneke feketére festett, a fenék külső része mázolatlanul hagyatott. Hasas részén, valamint felső széle alatt négy-négy bütyökkel bír, melyek szabályosan két-két ellentett oldalra osztattak szét. Nyitott részének átmérője 11 ctm., legszélesebb hasas részén $13\frac{1}{2}$ ctm., fenékén pedig $4\frac{1}{2}$ ctm.

XX. 231. Egy másik, tojásdadalakú, hosszúkás, igen durva, szárított edény.

Egy, kilencz centiméter hosszú, patakkavicsnak fele, melyet a vörös vasoxyd festéknek dörzsölésére használtak, mert minden oldalán vastagon tapad rajta e festék.

A halott lába végén, 5 ctm. hosszú, fekete obsidian nucleus, melynek csak egyik oldaláról patogtatták le a szilánkokat, a többi részén természetes varangyos felülettel bír.

Egy szépen conservált, 4 ctm. hosszú gyöngyház héjából négyszög-*re* dolgozott gyöngyszem.

A rögzítve kivett csontváz a budapesti országos anthropologiai múzeumnak aján-*dé*koztatott.

24. szám, Temető helyiségben, a fekete, 55 ctm. mély korhanyréteg alján egy

kiváló szépen conservált, kisebb csontváz, melyet szintén «en bloc» kivezésre szántam.

Miután saját tapasztalatom győzött meg az első ízben rögzítve kivett csontváz munkálatainak hiányairól, — ez alkalommal alaposabban gondoltam ki tervezetet, mielőtt a munkához láttam volna. Első ízben nagyon megnehezítette a munkát, a tetemnél jóval hosszabb s túlzottan vastag földrögnek súlya. Ez alkalommal tehát csak valamivel készítettem nagyobbra a láda keretét a csontváz hosszánál s a ládakeret magasságára is csak egy deszka szélességét vettem. A külön részből álló ládafenek hosszának egyik szélére már nem éles vasat, hanem fűrészalkalmaztam. A fűrész vízszintes és rézsútosan lefelé hajlított fogait oly hosszúra készítettem, hogy ép oly szélességben hányták ki jobbra-balra a földet, mint minő széles a fenékdeszka volt, a melyre a fűrész erősítettett. A keret ráillesztése s a körülötte levő föld eltávolítása ép úgy történt, mint az első alkalomkor. A fenék a keretbe szorított földrög alá fűrészeltetett. Hogy a fűrészszel ellátott fenéknek ide-oda vonása a fűrészeléssel meg ne nehezítse, — három földoszlopot hagytam a keret hosszában, oly magasan, hogy a fenékdeshkát azokra fektetve, ép a keret alját érte a fűrész. Nem kellett most már a fenéket tartani és ide-oda vonni, hanem az oszlopokra fektetve, csupán ide-oda csúsztatva, könnyedén s minden nehézség nélkül alá fűrészelni. Fűrészelni természetesen csak a földrög középső részeig lehetett, mert ekkor már a láda a fenékre nehezedett s többé mozgatható nem volt. Ekkor a keret ellentett oldalán óvatosan lefaragtuk a földoszlopokat ismét a keret közepéig, hol már a fűrészértük, s gyorsan reá töltük a már megszabadított földrögöt, a túloldali oszlopokon mozdulatlanul nyugvó fenékre. A fenékrésznek az oldalfalakhoz történendő megerősítése is könnyebben ment, mert a vasabroncsokat is, az oszlopok közötti szabad részen minden nehézség vagy emelés nélkül áthúzhattuk. Megjegyzendő, hogy a csontváz és föld megkeményítésére nézve is tettem előbb, más, csak részben megmaradt csontvázakon kísérletet. Beöntöttem ugyanis a már tisztán látszó csontokat s a körülötte levő földet a helyszínén felolvasztott stearin massával. Czelálannak bizonyult azonban ezen eljárás, mert a stearin csak kemény kérget képezett az egész kiemelendő földrögön, de magát a földet nem keményítette meg, s a kiemeléskor a stearin-kéreg is lerepedezett. Második földkeményítő kísérletem egyszerű cement-mészszel történt. A finommá tört cementet szintén a helyszínén hígítottam fel vízzel, s vastag ecset segítségével impregnáltam a földet, először nagyon híg, s lassan-lassan mindig sűrűbb cementtel, úgy hogy ez megszáradva, csakugyan kökeménynyé tette a földet. Nehogy azonban a kökemény réteg ártalmára legyen a csontoknak, melyekről azt eltávolítani is bajos volna, — finom ecsettel bevontam előbb felolvasztott stearin-massával a csontokat s csak azután kezdtem cementtel a föld keményítéséhez. A stearin utólagosan, minden veszély nélkül, könnyen levakarható a csontokról.

E másodízben kiemelt rögzített csontváznál, a kiemelési munka előtt, az imént leírt módon alkalmaztam stearint és cementet a csontbevonás és földkeményítés céljából.

E másodízben alkalmazott munkálat oly könnyen és oly tökéletesen sikerült, hogy az semmi javítani vagy kívánni valót nem hagyott maga után. Hogy könnyen ment az egész munka, arra nézve csak azt említem, hogy ez alkalommal egyetlenegy napszamosi munkacímert sem alkalmaztam, s egyedül nyolcz ügybuzgó s érdeklődő, de nehéz munkával sohasem

foglalkozó, úri ember végezte körülbelül hat órán át ez egész munkát. Hogy pedig tökéletesen sikerült, arra elég bizonyíték azon körülmény, hogy a budapesti országos kiállításba nemcsak felvétel, hanem az anthropologiai régiségek egyik legfőbb díszét képezte. Még álmában sem juthatott volna e szegény földönfutó ama gondolatra, hogy nem kőbalták, hanem gőz- és villanygépek productumainak kiállításán fogja évezredek múlva, ország-világ álmélkodása előtt álmodni örök álmát.

E csontváznak következő tárgyak voltak mellékletei:

Egy 20 ctm. hosszú, igen díszes kőbalta. Az eddigi példányoktól nemcsak hosszúságra, de alakra is egészen elüt. Oldalsarkainak csiszolás általi lelapítása igen emeli díszes alakját. Közete: rétegzetes palakő, mely balta számára elég czélszerűtlen, s azért inkább dísz, mint használati baltának tartom. Kivevés alkalmával, hegyes végén s a furás körül a rétegzetes s lazább palakőnek néhány lapja lemállott, azonban ép állapotban került évezredek előtt gazdája mellé, mert a földnek szorgos átvizsgálása alkalmával a lemállott kőlapocskákat megtaláltuk s az egész, hosszú, csákányalakú balta össze volt illeszthető.

Két, csinos, hosszú késpenge jaspisból.

Világos zöld petytyekkel kevert, fehér színű véső eszköz, melynek anyaga szintén őskori kagylóhéj-állománynak bizonyult. Alakja és nagysága megegyezik a többi, gyakrabban előforduló, kemény kőzetegből csiszolt vésőkkel. Valószínűleg szintén csak dísz tárgy gyanánt szolgált.

A nyak körül, egy egész füzérre való, közép nagyságú, őskori kagylóhéjból faragott, fehér színű gyöngyök.

Fekete szarúköből, elég élesre csiszolt véső; alakját és nagyságát illetőleg, nem tér el a többi, gyakrabban előforduló kővésőktől.

Egy obsidian késpenge, mely jóval szélesebb és vastagabb a többi obsidian szilánkoknál.

Egy obsidian pengének roppant hegyes és éles hegye.

Egy, minden diszítést nélkülöző, kisebb fajtájú, erősen égetett agyaggyöngy.

Közép nagyságú, szürke kovából hasogatott kőkés.

Igen szabályosan hasogatott, s használati végén gondosan, félkör alakra csorbított, széles vakaró, jaspisból.

Keskeny, s a rendes nagyságnál hosszabb kovakés.

Az úgy látszik nélkülözhetlen, tölcseralakú hosszú, talpcsöves edény.

25. szám. A temető helyiségében, az előbbeni csontvázak szomszédságában, egy elporladt, valószínűleg gyermek csontváza, melynél csak a szabályosan zsugorított lábszárcsontok maradtak épebb állapotban. A test irányítása és fekvési helyzete az előbbeniektől nem mutatott eltérést.

Mellette volt:

Egy nagy, lapos, tálalakú, kerek edény, melynek átmérője 64 ctm. Az edény külseje durva szemcséssel kevert agyagból készült, s pusztán szárított fekete színű, s máz nélkül fényesre simított. Csak darabokban lehetett azért kiszedni, de semmiféle ragasz nem tartotta össze e porladozó edényrészeket.

A rendes, tölcseralakú, talpcsöves edény, melynek talpcsöve csak 18 ctm. hosszú s nem egyenletesen, hanem rézsütösen kifelé terjedő vonalban halad lefelé, s így alsó, nyitott

része jóval szélesebb a felsőnél. Felső részének átmérője — mely a tál fenekét képezte s négy kidomborodó bütyökkel díszített — csak 9 ctm.; alsó, nyitott oldalának átmérője pedig 18 ctm. Azt egyáltalán már többször tapasztaltam, hogy e talpesöves, tölcésérialakú edények nagyságát a halott korához mérték. Koros halottnál mindig hosszabb a talpeső s szélesebb az a fölötti tál is, mint gyermeknél.

A felső test körül: ősi kagylóhéj-állományból készült, kisebb gyöngyök barna mázzal bevonva.

Szintén a felső test körül hevert egy, a legnagyobb ritkaság gyanánt előforduló s a szakértői megvizsgálás által tridacna gigas-nak ismert kagylóból faragott, 1 ctm. vastag s 4 ctm. átmérőjű, alsó részén lapos s felül kissé domború dísz tárgy, melynek kerek széleit fél centiméternyire kivájták. E kivájt csatornába illesztett fonalon hordozták ez amulettet. IX. 75 a, b. Analogiát e búvereklyékre a későbbi, felső-olaszországi italusok és etruszkok- s még később a rómaiaknál találunk, hol e bulla nevezet alatt gyakran előforduló nyakdísz a gyermekek viselték, s előkelőknél arany, szegényebbeknél bőr vagy más silányabb tárgyból készült. («Etrusco puero si contigit aurum vel nodus tantum et signum de paupere loro.» Juv. 5, 165.) Ezen bulla, mely etruszk s római gyermekek emlékein gyakran fordul elő, — két óraüveghez hasonló concav lemezből van összeillesztve, s teljesen hasonló ez őskori kagylóhéjból faragott præhistoricus nyakdíszhez. Schliemann hissarliki ásatásai alkalmával szintén talált ugyanily kerek és szélein bevágott tárgyakat, melyek azonban nehéz kőből csiszoltattak s nagyobbak. Valószínű azonban, hogy azok — mint Schliemann is hiszi — nehezek gyanánt szolgáltak.¹

Hasonló tárgyakat találtak Amerika-² és Dániában³ is.

26. szám. E szám alatti tárgyak nem egy üregből kerültek elő, hanem a sáncz nyugati oldalán több helyről valók, mint egyes, elszórt tárgyak.

Hat darab különböző nagyságú, égetett agyaggyöngy.

Egy, kovaközetből csiszolt, tompa fokú balta, mely az átfurás helyén eltörött, melyet azonban a törés után is használtak, egy utólagosan készült, csekély lyukon át erősítvén azt a nyélhez.

VIII. 61.

Picziny, fekete obsidian pengének hegye.

Egy kis, fekete obsidian nucleus, melynek minden oldaláról keskeny szilánkokat hasogattak. Ugy látszik az elhasznált magkövek nagysága mindig a közet értékétől függ. VIII. 58. Oly helyeken, hol e könnyen feldolgozható, kagylós törésű kövek a környéken nem találhatók, s meszsze vidékről kellett azokat megszerezniök. Ott, bármily veszélyes volt is, addig hasogattak e magkövekről szilánkokat, míg csak az ujjak között tartani lehetett. A lengyeli telepen a magkövek egyáltalán kicsinyek, de az obsidiant takarékosabban használták fel, mint a közönséges kcsa vagy jaspis köveket.

Édesvízi kagylótöredékek.

Hét darab, közép nagyságú jaspis-penge.

¹ SCHLIEMANN: «Ilios.» 493.

² U. o. idézve: «The Archæological Collection of the U. S. National Museum, in charge of the Smithsonian Institution» by Charles Rau (Washington 1876.) No. 107., 27. l.

³ U. o. idézve: J. J. A. Worsaae Oldsager» 18. l. 88. ábra.

Jaspis kőből hasogatott, vastagabb vakaró, használati végén félkör alakra csorbítva.

Feketezöld, síma szironynyal bevont bronztü, melynek nem fején, hanem testén
XV. 152. ferde négyszög alakú lyuk van a fonál átfűzésére. Varrásra egyáltalán alkalmatlan s csak fűzésre használhatták. Ilyen ferde négyszög alakú lyukkal bíró bronztü van Ditmarschenből a berlini kir. múzeumban; Almind és Mammenből a koppenhágai múzeumban és pedig ez utóbbi helyen nemcsak bronz, hanem csontból is.

IX. 71. Keményen kiégetett, gömbölyű agyaggolyó. Schliemann hissarliki ásatásai alkalmával gyakran akadt ilyenekre a legrégibb korszak rétegében. Præhistorikus kőeszközök mellett hazánkban¹ is előfordulnak; így a többi között a baranyamegyei Szilvás községben.² A későbbi római kori terra cottából készültek gyakoriabbak.

Egy, 6 ctm. átmérőjű, kerek s kissé domború, jól égetett agyagfödőcske, mely két ellentett oldalán át van fúrva, valószínűleg, hogy az azokba fűzött fonál segítségével fel-
IX. 76a, b. emelhető legyen.

27. szám. E szám alatt egy ősi, földbe ásott lakást találtunk, a melynek belső földfalait valószínűleg a benne rakott erősebb tűz olyannyira megkeményítette, hogy nagyon könnyen meg lehetett a föld falát a későbbi betemetett földtől különböztetni, s így fenéig kitisztíthattuk azt. A lakás alul kerekalakú volt 2½ méter átmérővel s a föld jelenlegi niveau-jától 192 ctm.-nyire terjed lefelé. Két ellentett oldalán rézsútosan kifelé terjedt a kemény föld, mely valószínűleg ki- és be-, vagy inkább föl- és lejárásra szolgált. A lakás azon részében, mely nem volt a ki-bejárásnak útjában, temérdek hamuval környezett emelkedett tűzpad állott. A lakás tehát a tűzpad körül nem sok szabad tért engedett. Így alig emelkedhettek a lakás belsejéből faoszlopok, a melyek a tetőt tarthatták volna. Valószínűtlen azonban, hogy nyitottan hagyták felülről lakásaikat, s azért csak azon egy mód maradt, hogy a lakó helyen kívül, a föld felső részén alkalmaztak dúczokat, melyeken az egyszerű fagaly- vagy nádból (mely a víz mentén bőven van) készült tetőzet fekhett. Manap is láthatni, a jégvermekhez hasonló, földbe ásott, szűk lakásokat, úgynevezett «putri»-kat, a melyek ugyanily módon készülnek.

A tűzpad körül hevert huszonnégyszög darab agyagból készült, átfűrt, s felső lapos részén X alakú ferde kereszttel díszített pyramis, melyek közül 10 darab kiégetett s 14 darab csupán erősen szárított volt. Nagyságot illetőleg nagyon váltakoztak. A legnagyobb szárított gula 22 ctm.-magas, s talapzatán 12 ctm. széles volt. Az őskori régiségek között alig van tárgy, mely annyi vitának képezte volna tárgyát, melynek használatát illetőleg olyannyira eltértek volna a nézetek, — mint ép az őskori tűzpyramisok, melyek az ősi telepek majd mindenikén előfordulnak. Láttam ily átfűrt agyagtárgyakat a sveitzi czölöpépítmények leletei között, láttam a németországi, dán és svéd múzeumokban is, de nem gula, hanem
V. ö. XIII. kúpalakúakat. A ferde kereszttel ellátott gulák az Ausztria fölötti északi tartományokban
124, 125, egyáltalán nem fordulnak elő. E tárgyakat majd háló, majd szövöszék nehezékeknek, majd
126, 127, edénytalapzatnak tartják, a melyekre főzésnél a fazekakat rakták s melyeket átfűrt részökbe
128, 129. illesztett kampókkal a tűz körül ide-oda mozgattak. Miután ez agyagkúpokban nagyság és

¹ «Arch. Ért.» II., 237.

² SCHLIEMANN: «Ilios.» 492.

alakra nézve meglehetősen változatosságot találunk, — meglehet, hogy mind e czélokra használtattak is. Az itt talált agyaggulák a fentebbi czélokra nem szolgáltak. A szövöszék-nehezékeket bizonyára erősen kiégették, hogy tartósabbá tegyék, s összeütközésnél szét ne máljanak. Hálonehezékre e szárított példányok teljesen hasznavehetetlenek, s ezt magam is gyakorlatilag tapasztaltam. Szokásom ugyanis, hogy az ásási helyről haza érve, mielőtt még tüzetesebben megvizsgálnám az egyes elég sáros tárgyakat — hacsak festés nincs azokon — egy vízzel telt edénybe rakok annyi tárgyat, a mennyi belefér, s egyenként megmosva szedem ki azokat a vízből. Így jutott ez üregből is néhány gyönyörű példányú, nagyon keményre szárított agyagkúp, a többi sáros kötőanyaggyal együtt a vízbe, kiszedve a megmosott tárgyakat, mire az agyagkúpokra került volna a sor, legnagyobb meglepetésem s bánkódásomra, csak sűrű sarat találtam a víz fenekén s így elhalásztam a háló nehezékeknek tartott legszebb példányok néhány darabját. Nemcsak az itteni telepen, hanem majdnem kivétel nélkül csakis tűzhelyeken találtatván ez agyagkúpok, nagyon valószínűnek látszik azon vélemény, hogy talapzat gyanánt szolgáltak a tűz körül az edények tartására.

Nagy számban találunk azonban oly alacsony, égetett agyagkúpokat, a melyek a tűz között teljesen elvesznének, s melyeket nemcsak az égő fa, de még a főzésre szükséges csekélyebb parázs is betakarna. Összehasonlítottam azonfelül az égetett példányokat s azt találtam, hogy legnagyobbbrészt csakis egy oldalon látható az égetés nyoma azokon, pedig ha az edénynek fenéke oly terjedelmű volna is, hogy 3—4 agyagkúpon kellene állania, bizonyára nem volna alatta elegendő annyi tűz, mely az agyagkúpoknak csakis befelé fordult oldalát pörkölné meg.

Szendrey János úr * az előbbeniektől eltérő, igen érdekes véleményét adja ez agyagkúpokról. Egy felásott halomnak körülbelül közepén, nagyobb hamurétegben tizenegy darab agyagkúpot talált körben felállítva, s e körülmény juttatta azon gondolatra, hogy symbolikus, vallásos tárgyaknak tartsa azokat. «Minden — úgy mond — ősnépnél szokásban volt az áldozatoknak legkülönbözőbb alakbani bemutatása. E civilizálatlan törzsek, melyeknek tüzelő helyök volt mindenök, — ha áldozataikat a szertartás méltóságához megfelelő helyen kivánták bemutatni, úgy azt a tűzhelyen kellett elkülöníteniök a többi profan helytől. Arra szolgáltak tehát szerintem ez agyagkúpok, hogy a füstölő áldozatot körülvegyék. A bennök lévő lyukak pedig valószínűleg apró pálcácskák végeit fogadták magukba, hogy így az egyiket a másikkal összekötve, még teljesebbé tegyék a korlátot.» Hogy symbolikus, vallásos tárgy lehetett ez agyaggulák némelyike, — arra magam is találnék érvet, nem valószínű azonban, hogy azok az áldozati tűznek a profán tűztől való elkülönítésére szolgáltak volna. A tűzhelyek, legalább az itteni telepen nem oly nagyok, hogy elkülönített áldozó helyek elférnének a használati tűzhelyeken. A nagy áldozó tűz továbbá kiégette volna a csupán szárított agyaggulákat, melyek minden ősi telepen talán ép oly számban találtatnak, mint az égetett, vagy félig égetett példányok. Körben vették itt is az agyaggulák a tűzhelyet körül, s elfogadhatónak látszik azon vélemény, hogy a gulák átfúrt lyukaiba illesztett pálcácskákkal zártabbá tették a kör korlátját. De talán e zárt körön belül csak tüzet élesztettek, két száraz fahasáb összedörzsölése által. A tűz ily módon való keletkezé-

* «Arch. Ért.» Borsodmegye őstelepei. III. k. I. rész. 129. lap.

sének egyszerű phisikai törvénye bizonyára felfoghatlan, csodás tünemény volt előttök, s így a tűzélesztés vallásos szertartást képezett. Ha a felhalmozott száraz galyak lángra gyuladása után azonnal eltávolították az agyaggulákból zárt korlátot, akkor érthető, hogy a gulák nagyrészen csak tűz mellett száradtak, vagy csak egyik oldalát égette meg a korlátig terjedő tűz. Ezen véleményt megerősíteni látszik azon körülmény, hogy még a szárított agyaggulák tetején is meg van az X alakú, ferde kereszt, mely a tűz élesztése czéljából összedörzsölendő két fahasábot jelképezheti. E ferde kereszt az indusoknál manap is a tűz symboluma. E pyramisok symbolicus használata mellett szólhatna még azon körülmény is, hogy a halottak mellékletei között megtaláljuk összes szerszámaikat; agyag-pyramisra azonban az itteni telepen legalább eddig a halottak mellett, nem akadtunk, legfeljebb közvetlenül a csontvázak melletti halotti tornak tűzhelyein találhatók azok. Wankel H. * a byčiskálai barlang kutatója is, — hol kő és etruszk művi érczek között ily átfűrt gulák és kúpok szintén találtattak — szertartási jelentőséget tulajdonít e tárgyak közül a kúp alakúaknak. Az imént említett gulákon kívül még három hasonló agyagtárgy találtatott, melynek azonban valószínűleg már más rendeltetése volt. Az egyik példány lapos, ellipsis alakú, szalmatőrekkkel kevert agyagból készült s égetett; tetején ujjbenyomás nyomát hordja. A másik példány szintén lapos, de már háromszögalakú, fekete színű, külső oldalán fényes, habár máz nélküli s lapos szélein csekély mélyedéssel bír. A harmadik példány teljesen kúp alakú, $5\frac{1}{2}$ ctm. magas, felső csúcsán sem kereszt, sem ujjbenyomással nem bír, de égetési nyom ezen szintén csak egyik oldalán látható.

E földalatti lakásban még következő tárgyak voltak:

A tűzhely fenekén számos nagyobb tűzpad-darab, melyek alsó részén vastagabb, kiégett faágak nyomai maradtak, felső részök sokkal keményebbre égett, s gondosan van egyenletesre lesimítva.

A lakás aljában néhány nagyobb homokkő hevert s egy kisebb darab érczsalak.

XIII. 122. Egyenkint elszórtan öt darab különböző nagyságú s keményre égetett agyaggyöngy.

Agyagból égetett czifraság, mely a tűzpadon hevert, s rendeltetése ismeretlen. Lapos részén kidomborodó bütykök díszítik az erősen kiálló szöveget, s hátán tömör, vastag fogan-

X. 82 a, b. tyúnak egy része van még meg.

Agyagból égetett, 7 ctm. átmérővel bíró oszloptalp, melynek négy sarkán tisztán

XIII. meglátszik a 4 vastagabb faágnak nyoma, mely közé a sár égetés előtt szorítottatott volt.

121 a, b. Hogy a sároszlop magasságában is tartósabb legyen, rétegenként favesszőcskéket tettek a sár közé s úgy égették azután keményre.

XIV. 133. Egy köbaltának erős szarvasagancsból készült tokja. Egyik végét az agancskorona képezi, másik levágott vége pedig vízszintes irányban van átfűrva, a keskeny köbaltának beillesztésére; középső részén pedig függélyes irányban, véstek azon négyszögű lyukat a nyél számára. Ezen a köeszköz befogadására agancsból készült baltatok, úgy látszik, a ritkaságok közé tartozik. Én a mondsee-i czölöpépítmények leletei között, valamint a prágai s a stockholmi múzeumokban csak egy-egy példányt láttam.

* «Correspondenz-Blatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte.»
XIII. évf. 6. sz. 47. lap.

Három darab, lapos, jól kiégetett agyaggyűrű, melyekre a picziny fenekű edények állítottak. A karikák átmérője: 7, 9 és 12 ctm. a lyuk átmérője $1\frac{1}{2}$ ctm. mind a háromnál.

Három darab jaspis vakaró, melyek egyik példánya használati végén egyenes vonalban, a másik kettő pedig félkörben csorbítottak. A félkörben csorbítottak egyike 5 ctm. hosszú. Ily hosszú vakaró csak kivételesen fordul elő.

A konyhahulladék között, nagyobb mennyiségben, legnagyobbbrészt feltörött állati csontok.

Megkövesedett csonttömeg (csont-breccia), melyet mészképződmény vett körül.

Három darab munkálatlan szarvas-agancs.

Egy 16 ctm. hosszú kőék.

Feltűnő nagy és erős vadkan-agyar.

Sötétbarna, kifaragott, de csiszolatlan szarvdarab.

Néhány édesvízi kagylónak töredéke.

XIV.
142 a, b.

Gondosan gömbölyűre csiszolt csontkarperecznek fele része, melynek felső részébe, valószínűleg csak diszítés gyanánt, négy mély rovás vésetett. A berlini kir. múzeum bír egy ugyanilyen példánynyal Wilslebenből. (Ascherlenbeni kerület.) VII. 29.

Három, égetett agyagból készült, durva s vastag edényborító, a melynek felső lapos tetején félkör alakban terjedő nagy fogantyúja van, melyet kényelmesen meg lehet markolni. Ugyanily edényborítók előfordulnak a szegedi * lelet között is. Külföldön a drezdai, XIX. 212. a berlini kir. s a provincialis múzeum bír egy-egy ilyen példánynyal, sőt előfordulnak ezek Mexikóban is s a koppenhágai ethnographiai múzeum bír onnét néhány példányt.

Egy átfűrt, fekete színű agyagcseserép.

Három darab, ütő vagy kalapácsnak használható kőszerszám, mely egyszerűen hasogatott s csiszolatlan.

Az edénytöredékek között — a mit különben már többször tapasztaltam, ugyanezen üreg fenekén, agyag, valamint diszítésre nézve, a legdurvább s jóval tökéletesebb darabok együtt találtattak, úgy hogy alig hinné az ember, hogy ezek egy ugyanazon kor készítményei lehetnének. Festett diszítés ez üregben nem találtatott. A legdurvább ujjbenyomáson kívül leggyakoribb a peremek lelapítása, melyet kifelé kanyarodó peremnél az edényfal V. ö. XVI. 175 és belső részére, befelé kanyarított peremeknél pedig az edény külső falára alkalmaztak. XVII. 178. Ugyan e fajta edényeken találtam az edényszélekre alkalmazott, szarvalakú egyes nyujtványt. XVI. 168.

28. szám. A sáncz nyugati széle közelében, két méter mélységben, a fekete feliszapolt korhanyréteg fenekén, erős állati csontok; egy gondosan dolgozott fekete obsidian kés; szerszám gyanánt kidolgozott szarvas-agancs s egy jaspisból hasogatott vakaró találtatott.

29. szám. A sáncz nyugati szélének átvágása. Az ősi földréteg megállapítása czéljából átvágtam a nyugati oldal egyik pontján a sáncz felső szélét, s itt győződtem meg arról, hogy e nyugati oldalon csak egy-két lépés szélességben hagyták meg az erődítmény szélének ősi rétegét, a melyen belül rézsútos vonalban, igen széles és hosszú árkot ástak, úgy hogy a sáncz szélén meghagyott ősi földréteg a beásott helynek úgyszólván védfalát képezte. Innét van, hogy a sáncz ezen szélétől körülbelül 15 lépésnyire bellebb eső 28-ik

* «Archæologiai Értesítő.» I. k. 4. lap.

számú üregnél az ősi földréteget $2\frac{1}{2}$ méter mélységben találtam, fölötte pedig csak feliszapolt korhanyréteg volt. Ez átvágásnál a feliszapolt földben csont, kisebb égetett földrög — és cserépdarabok között egy símára csiszolt, szabályos, félkör alakú mélyedéssel bíró

XIII 123. égetett agyagdarabot találtunk, melynek rendeltetése ismeretlen.

30. szám. Az imént említett módon, átvágtam a sánczot északnyugati oldalon is, azonban nemcsak felső szélét, hanem a sánczárkot is egész az ősi réteg mélységeig, mert itt maradt meg legépebben a sánczárók. A fennsík szélén hajdan itt is voltak körülbelül $1\frac{1}{2}$ méter mély árkok, azonban nem oly szélességben, mint a nyugoti oldalon, hogy lakni lehetett volna mögötte, mert az árkok alig $1\frac{1}{2}$ méter széles, fenekén azonban hamu, égetett földrög és cserépdarabok voltak, tehát a tűz nyoma itt is látható volt. A mérnöki felvételek III-ik tábláján van e pont feltüntetve, hol tisztán lehet látni a sáncznak ősi alakját e keresztmetszésből.

A jelenlegi feliszapolt sánczárókból kihánytuk a feketésbarna színű korhanyföldet, s épségben találtuk a sárga színű talajba ásott ősi s eredeti sánczárkot. Az ősi sánczárók alján levő tárgyak kétszeresen fontosak azon kérdés megvilágítására, hogy melyik kor népe alakította át erődítménynyé e természetes hegynek fennsíkját, ép azért kétszeres figyelmet fordítottam a legcsekélyebb tárgyra, mely ezen ősi sánczárók mélyéből került ki, s mely a következő tárgyakból állott:

Mészszel bevont, négyszögű kődarab.

Keményre égetett, szalmatörek nélküli agyagrög.

Négy csontdarab, melyek közül a velőt tartalmazók feltörvék.

Lapos felületű, kidolgozott kődarab.

Egy kisebb s egy nagyobb homokkő-darab, melyen azonban a munkálásnak semmi nyoma.

Egy homokkő-darab, melynek felülete kérges, szabálytalan repedezéseinek a tűznek határozott nyomait viseli; hátsó felére pedig ferde kereszt — talán a tűz symboluma gyanánt — van karczolva.

Egy vörösre égetett, befelé hajlított peremű, minden diszítés nélküli edénydarab.

Egy mészkődarab, melynek felső, síma felületén erősen odatapadt festékmáznak lemezei vannak, mely dörzsölve élénk vörösen fest, a nélkül, hogy a mázlemez leválnék a közetről. Nagyon érdekes és fontos e kődarab, mert az őskori tátovirozás módjára tanít bennünket. Találtunk ugyanis már eddig több helyen vas-oxyd darabokat, melyek némelyikén a vakarásnak nyoma van; találtunk márványdarabot, s törött kőalapácsot, melyeken most is meglátszik, hogy vörös festék dörzsölésére használták; néhány nyakdísz gyanánt hordott s átfúrt édesvízi kagylónak háta vörös színű volt, mely azonban dörzsölés vagy mosás után eltűnt. A vörös színnel alkalmazott tátovirozásnak elég bizonyítéka ez; azonban csak az imént említett kőlap mutatja azt, hogy a vakart vagy dörzsölt festékporból pépet készítettek, ezt kenték síma kőlapra, s keményre száradva, e kőlappal dörzsölték a befestendő testrészt vagy egyéb tárgyat. Nem számítom ugyan ez ősi lakokat a vastagbőrűek közé, de talán kevésbé voltak azok a hiúság ez áldozatánál érzékenyebbek, mint a kényes bőrű modern emberek.

31. szám. A sáncz keleti kapujánál leásott árkokban:

Tűzpad felső lesimításának, keményre égett néhány darabja.

Három hasogatott s csiszolatlan kőeszköz.

32. szám. Alig 28 ctm. mély korhanyréteg fenekén, feldúlt tűzhely körül:

Kiégetett s felső részen lesímított tűzpad-darabok.

Három nagy darab 10 ctm. vastag csigapad, melynek felső lapja símára csiszoltatott. E csigapadokat a tertiär rétegből szedték, s ez ezer és ezer apró csiga- és kagylóból tömörült kövület, a kemény kagylók éle és hegye miatt nagyon czélszerű s alkalmas volt a csiszolásra.

Egy jaspisból hasogatott késpenge.

Puhább, fekete színű kőzetből csiszolt s átfúrt kőbalta töredékének hegyes fele.

VIII. 66.

33. szám. Temető helyiségben, feldúlt tűzhely közül:

Tűzpad darabjai között, vörösre égetett agyaghasábok,

Nagyobb mennyiségben állati csonthulladék.

Élénk vörös színű festékdarab, mely minden oldalán símára van vakarva.

A legdurvább edénydarabok között, néhány finom, feketére égetett, mészbetéttel diszített edénytöredék.

XVII.

Egy közép nagyságú, vörösre égetett agyaggyöngy.

Egy trapez idomú, egyik végén élesre csiszolt kövéső, minőt már több ízben találunk. Ezen az imént említett idomú kövésők roppant elterjedt s általánosan kedvelt eszközök voltak. Előfordulnak azok kivétel nélkül Európa összes államaiban s minden múzeum nagy számmal bír ilyeneket. Dánia és Svédország is csak annyiban mutat eltérést, hogy ott sokkal nagyobb és vastagabbak s rendszeren silexből készültek.

VIII. 51.

Tojásdad, nagy kerek lyukkal ellátott, csiszolt csontbaltának töredéke. Csontbalta találatot: Dobszán (Abaujm.) kőbalta agyagkúp, agyagkarikák s egyéb csonteszközök között;¹ továbbá a tisztaugi s a tordasi (Hunyadm.) őstelen.² A m. n. múzeumban van egy lábbeli kaptafaalakú csontesákány Szikszóról (Abaujm.), melyen a nyél számára történt átfúrás 24 mmnyi. Külföldön a morvaországi byčiskálai præhistorikus barlangélet között találatot néhány.³ Van azonkívül a koppenhágai s berlini provincialis múzeumokban egy-egy példány. A stokholmi múzeumban van több ilyen, azon különbséggel, hogy azokon a nyél számára készült lyuk nem kerek, hanem inkább négyszögű és kivésott.

VIII. 60.

Öt darab, egyes szarvalakban függélyesen emelkedő, átfúrt edényfül, melyek a törés részén kerek idomra csiszoltattak.

Egy kisebb agyagméces, az eddig gyakrabban előfordult alakban.

V. ö. X.
87, 88.

Három darab, több lapján hasogatott, hosszúkás kova magkő (nucleus).

34. szám. A temető helyiségben, 51 ctm. mély korhanyréteg alatt, nagyobb üregben három csontvázra akadtunk. Feltűnő volt már régebben előttem, hogy a csontvázak mindig a második sárga színű földréteg tetején fekszenek s fekete korhanyföld takarja azokat. Tüzetesebben kutattam tehát itt azután, hogy miként helyezték halottaikat a földbe. Elhagyattam gondosan nagyobb területen a csontvázak körülötte korhanyréteget, s arról győződtem meg, hogy a halottak számára nem ástak gödröt, hanem a puszta földre fektették, s úgy kotortak föléje a korhanyrétegből nagyobb halmot, mely természetesen évezredek óta

¹ «Arch. Értesítő.» II. 94.

² U. o. II. k. 3-r. 294.

³ «Correspondenz-Blatt.» XIII. 6. sz. 47. l.

elmosódott; most is azonban a temető helyiség képezi legmagasabb pontját a sáncznak. Ha gödröt ástak volna halottaik számára, úgy a behányt földnek nemcsak színe, de a talajkeménység is nyomát mutatná annak, a mint a beásást a sánczárkoknál kétséget kizárólag be lehetett bizonyítani.

Ez üreg első ép csontvázának mellén keresztbe fektetett gyermek csontvázának néhány apró darabja s koponyarészei maradtak fenn.

Az ép csontváznak arcza előtt állott egy picziny s egy háromszor akkora tölcseralakú talpcsöves edény. A nagyobb edénynek tálas részét itt is — mint eddig minden egyes példánynál — szétnyomta volt már a fölötte levő föld súlya; egyenesen álló talpcsöve ép volt ugyan, de szétmállott, mire ki akartuk emelni. Fekete színű, szárított volt, élénk vörös máznak foltjaival. A picziny halott talpcsöves edényének tálas részét megmenthettük. A tál átmérője 16 ctm. s külső oldalán, közel a széléhez, 4 bütyök van rajta, egymással ellentett irányban.

A nagy, ép csontváz bal válla mellett, szokottnál vastagabb, teljesen ép átfúrt és VIII. 63. csiszolt, fekete színű kőbalta.

Az arcz irányában, de attól körülbelül 40 ctm. távolságban: egy kisebb, minden oldalán hasogatott lapokkal bíró, szürke színű kova-magkő; egy patakkavics s egy használati szerszámnak kidolgozott szarvas-aganacs hevert.

E nagyobb üregben egy második nagy csontváz, mely teljesen ép volt ugyan, de számtalan vastag fagyökér nőtte keresztül az egész csontvázat. Fekvési iránya és helyzete ugyanaz, mint az eddigiekénél; koponyája is hosszfej (dolichocephal) mint az eddigiek kivétel nélkül. Arcza előtt egy félégetett, fekete színű edényke állott, melynek domború feneke csak kissé van lelapítva, hogy könnyebben megállhasson. A bütykök két egymásfölsőtti sorban vannak rajta, melyek közül a felsők átfúrtak.

Közvetlenül az előbbeni mellett volt a harmadik nagy csontváz, úgy hogy a csontrészek távolsága csak 16 ctmert tett ki. A koponya felső része hiányzott, s az álkapcza mellett, egy ép édesvízi kagyló volt.

Az egész testen érintetlenül, s természetes helyzetében volt meg minden csont, csak a zsugorított helyzet következtében kiálló térdei voltak megbolygatva. Valószínű, hogy ezen harmadik csontvázhhoz temették későbbben az említett, közvetlenül mellette s vele egyenközűen fekvő ép tetemet, s e későbbi hozzátemetkezés alkalmával bolygattattak meg kiálló lábszárai. E két közvetlenül egymás mellett fekvő csontváznak csak egy nagy, tölcseralakú talpas edénye volt.

Hogy családtagok egymás mellé, vagy együtt temetkeztek, arra már több példát találtunk. Egy korbeli felnőttek, vagy felnőttek gyermekeikkel közvetlenül egymás mellett vagy egymás fölött fekvve többször találtattak, a mi a sírontúli élet sejtelmének vagy hitének bizonyítéka s a társadalom alapját képező családi kötelék fejlettebb fokára enged következtetni.

35. szám. A temető helyiségben egy gyermeknek sírja. A test olyannyira elkorhadt, hogy a csontokból, valamint a koponyából csak néhány rész maradt meg. Megvizsgálva a XVIII. koponyarészeket, azok egyikén lékelést (trepanatio) találtam. Ez operatiót még a gyermek 207 a, b. életében alkalmazták s túl is élte még azt, mert a koponya átlékelésének körvonalain, kidomborult csontképződmény látható. A koponya átlékelésének szokására számos helyen találunk példát az őskorban, habár nem dívott annyira, hogy általánosan alkalmazták volna.

Joly * számos példát említ Algir, a Kanári szigetek, Mexico, Peru s kivált Franciaország dolmeneiből. Hazai tekintélyek állítása szerint e magyar kifejezések: «agyafúrt ember, agyafúrt gondolat» szintén a trepanatióban leli alapját. Régi történetírók szerint azon hiedelemben lékeltek volna át a koponyát, hogy az ember szabadabban gondolkozzék, s a lélek a halál pillanatában könnyebben szabadulhasson a testből. Halál után is alkalmazták tehát a trepanatiót, levágván egy darabot a koponyából, melyet átfúrtak s erekllye gyanánt hordoztak. Broca szerint a fej különböző helyein alkalmazott lyuk nem a «trepan» általi fúrás, hanem éles kőkéssel történt kimetszés által készült. Az itt talált koponya trepanatioja azonban inkább furást, mint metszést mutat. Életben átlékelt koponya van a berlini provincialis múzeumban, s a prágai múzeum bír két koponyát, melyek a halál után lettek metszés által megcsontkítva.

A porladt csontváz mellékletei:

Világos zöld színű kővéső, az ismert alakban.

VIII. 52.

Öt darab picziny agyagedénynek ezüstforintos nagyságú s vastag feneke.

Az ismert alakú talpesöves edénynek egy kis példánya.

Figyelemmel kutattam itt is az után, vajjon a halott számára ástak-e gödröt? s arról győződtem meg ez alkalommal is, hogy sírgödröt nem ismertek. Sírgödröt keresve, történt, hogy mélyebbre ásattam az üreget, s legnagyobb meglepetésemre, a halott fekvésének niveauja alatt, alig 23 ctm. mély földréteg alatt hamurétegre akadtam, mely majdnem egy méter mélyen terjedt lefelé s egy terjedelmes összehányt tűzhely volt. Nagyobb mennyiségű hamu s kevés széndarab között tűzpad-darabokat, egy, az eddigieknél nagyobb s 8½ ctm. mély mécsalakú agyagkanalat, — két kisebb jaspis pengét, — állati csonthulladékot — s cserépdarabokat találtunk. A töredékek között: vastag, durva vörösre égetett, — büttyökkel diszített, fekete színű, erősen szárított, — picziny, halványzöld szemcsékkel kevert, vörös agyagú — együtt találtatott. Az edények ki és befelé kanyarodó peremein a lelapított vonalakban alkalmazott diszítés egyaránt fordul elő.

36. szám. A sáncz északi oldalán, néhány négyszögölnyi területen, elszórtan:

Néhány munkálatlan mészke-darab.

Egy nagyobb vörösre égetett agyaggyöngy.

Hasogatónak használt patakkavics.

Két darab égetett s átfúrt agyaggula.

3 darab, függőleges nyujtványban emelkedő s átfúrt edényfűl, melynek törésrészei símára csiszoltattak.

Égetett edénytartó, agyaggyűrű és különféle edénytöredékek. Az egyik igen durva, majdnem 1½ ctm. vastag edény síma fenekén mély fúrás kezdtek, de a lyuk még nem éri át a fenék egész vastagságát.

37. szám. A temető helyiségben nagyobb üreget kezdtünk, melyben 45 ctm. mélyen, még a sötétbarna korhanyrétegben egy gyermeknek elporladt csontvázára akadtunk, melyből csak néhány koponyarész s végtagsontok maradtak meg. Kevéssel a csontok fölött egy **XV. 148.** pápaszemalakú bronz-spiralis; a csontok körül édesvízi kagylók darabjai s néhány vörösréz

* JOLY: «Der Mensch vor der Zeit der Metalle.» 102. l.

darabka hevert, a mi valószínűleg gyűrű töredéke, mert két ujjesont zöld patinával van festve. Mélyebbre ástuk le az üreget, egész a második, fehéres sárga színű kemény talajig, a melyen rendszeren a zsugorított csontvázak fekszenek s csakugyan a föld felső niveaujától számítva 78 ctm. mélyen, a második talajréteg kezdetén, két egymás mellett — szabályosan zsugorított helyzetben — fekvő csontvázra bukkantunk, melyek még érintetlenül voltak, csak vastag gyökerek pusztították s járták keresztül-kasul a csontvázat. Az egyiknek fejét csak darabokban, a másikat azonban egészen épen vehettük ki. A csontvázak mellett egy silex-vakaró, néhány jaspis és opál kődarabka s két szétmállott, tölcésérialakú talpcsöves edény volt. Ezenkívül az edények egész csoportja vette körül a csontvázakat, azonban csak négyet tudtunk ép állapotban kivenni, a többi mind elporladt. Az egyik igen durva, félig égetett, melynek fenéke is gömbölyű s csak kissé van lelapítva hogy jobban megállhasson; legöblösebb részének átmérője 16 ctm. — Kettő tojásdadalakú fenékkal bír s igen durva. A negyedik, igen szép és legnagyobb példánya azon edényeknek, melyek a halottaknál gyakrabban fordulnak elő, s keskeny kerek nyílásuk, feltűnő picziny fenekük, s kétsoros büty-

XX. 230. kökkel diszített öblük által tűnnek fel. Ezen utóbbi edényben egy mészbetéttel diszített edénycserep feküdt. Ezen mész- vagy krétabetétes diszítés igen jó izlés s a keramikának már nagyobb tökélyére vall, úgy hogy nagyon hajlandó az ember ezeket már későbbi kor kézművének tekinteni, s mindeddig a halottak mellett ily betétes diszítésű edényt nem is találtunk. A jelen eset azonban — hol ily mészbetétes edényt találtunk a halott mellett fekvő tökélytelenebb edényben — azt mutatja, hogy őskori telepünknek zsugorítva eltemetett népei bírtak már ily mészbetéttel diszített edényeket. Valószínűleg azonban csak igen ritka díszedények voltak ezek itt, mert ilyen ép edényt még egyetlen egyet sem találtunk, s a cserépdarabokból sincs több, mint a mennyi rajzban a diszítések között lett felvéve. Azért rajzoltatott le valamennyi darab, mert mindegyik más-más alakú diszítést mutat, a többi kezdetleges diszítésű edénytöredékekből azonban szekérszámra találtunk már.

Az edénycsoport mellett, világos vörösre égett s szalmatörökkel kevert földrögek heverték kisebb töredékben. A két nagy halottra hányt földben közvetlenül a csontváz fölött, egy, függélyes csúcsban emelkedő s átfűrt edényfűl volt, melynek törésszélei gondosan le vannak simítva. Bizonyítékul szolgálhat e körülmény arra, hogy e csúcsban végződő magas edényfüleket csakis konyhai edényekre készítették; de ugyanazon nép használta azokat, mely zsugorított halottjaihoz legnagyobbbrészt csak tökéletlenebb, szárított és bütykökkel diszített edényeket mellékel. Az edénycsoport mellett ételmaradék is volt, mert apróbb állati csontdarabok is heverték körülötte. Sírögödre ezen két halottnak sem volt, s e mellett bizonyít azon körülmény is, hogy a halottnak egyes edényei, nagyobb távolságban voltak a csontváz körül elhelyezve. Pedig — eltekintve attól, hogy az esetleges beásást a földrétegzeten is észre kellene venni — oly széles és nagy gödröt bizonyára nem ástak, hogy abban a halott körül, ily távolságban helyezhették volna el a hozzátartozó edényeket.

Feltűnő volt azonban, hogy míg a fehéres sárga színű, kemény talajon fekvő halottakra egyszerűen csak barna színű korhanyföld kapartatott; addig közvetlenül a halottak mellett, nyugati oldalon, a fehér talajon, nagy köralakú, sötétbarna foltot vettem észre, mely a fehér keménytalajba beásott, s azután barna színű korhanyfölddel betemetett, mély gödör volt. Nagy gondnal hanyattam ki e kerek gödörből a behányt barna színű földet,

mely között következő tárgyak voltak: égetett földrögnek néhány kisebb darabja; picziny széndarab hamu nélkül; egy emberi szemfog; picziny fekete obsidian szilánk; 1 állati oldal-borda; 4 állati csontdarabka; felhasogatott csontszilánkok; egy felső részén síma mészkő-darab; 2 kova késpenge; 2 kemény cserépdarab; picziny tölcseralakú talpesöves edénynek töredéke s egy nagyobb edényfűl.

A kerek gödörnek átmérője 2 méter, s mélysége is ugyanannyi volt, a halott fekvésének niveaujától számítva.

38. szám. A temető helyiségben 70 ctm. mélységben egy kettős sírra akadtunk. A csontvázak egyikéből csak kevés csontdarab maradt meg s ennek melléklete, egy igen díszes, átfűrt s csiszolt kőbalta volt. A balta hossza 10 ctm., szélessége 4 ctm., vastagsága $3\frac{1}{2}$ ctm. VIII. 64. A közvetlenül mellette fekvő másik halott, medenczecsontjától a lábujjakig teljesen épen maradt, érintetlenül, szabályosan zsugorított helyzetében; felső testéből azonban csak itt-ott voltak részek, s koponyáját is apró részekre nyomták a belé fúródott vastag fagyökerek. Ez utóbbi mellett öt darab apró silex penge hevert. Mindkettőnek rendes tölcseralakú talpesöves edénye, darabokra mállott.

Minden halott alatt találtam eddig nagyobb mennyiségben mészszi- (kalktuff) darabokat, mely szénsavas mészből ülepedés által képződik, mihelyt a szénsav elillant. Ezen, eleinte laza s puha közet idővel roppant tömör- és keménynyé válik. Nem kerülté ugyan ki figyelmemet az, hogy egy csontváz alatt sem hiányzott e mészszi-; de eleinte azt hittem, hogy véletlenül került a halott oly helyre, hol e mészképződmény létezett; annak lehetősége sem volt kizárva, hogy a tetem alatt képződött a mészszi-; Több helyen kutattam ugyanazon földrétegben, melyen rendszeren a halottak nyugosznak mészszi- után, de nem találtam. Később néhány tűzpad fenekén is találtam nagyobb mennyiségben, minek folytán utólag arról győződtem meg, hogy e kemény képződménnyel raktak alapot a tűzhelyek számára. Ugyanezen célra használták tehát a mészszi-ot a halottaknál is és pedig nem véletlenül, hanem rendszeren és szándékosan.

Jelen sírban nem apróbb darabok, hanem nagy és széles lapok, valóságos medenczét képeztek a csontváz alatt. A mészszi-ot tehát, a halott fekhelyének úgyszólván kiágyazására szolgált. Sír-gödörnek nyoma itt sem volt. Miután azonban a csontvázak, nem mint rendszeren, az ősi földréteg felületén, hanem korhany földön feküdtek — mélyebbre ásattam az üreget, s azt találtam, hogy csak 33 ctm. vastag földréteg volt a halottak alatt, a hol egy terjedelmes nagy tűzhelyet találtam.

Ez, azt hiszem, szintén bizonyíték arra, hogy halottjaik számára sírgödöröt nem ástak. Azt ugyanis alig lehet feltenni, hogy e legmagasabb hegycsúcsra, oly magas földréteg jutott volna bármi módon a feldúlt tűzhely fölé, hogy kellő mély sírgödöröt ásva abba, még 33 ctm. térség választaná el a sírgödör fenekét, azon nagy tűzhely felső hamurétegétől, mely maga is még két méter mélyen terjed lefelé.

E mély, feldúlt tűzhely, nagymennyiségű hamuval tellett meg, mi mutatja, hogy többszörösen lesározva, soká használták. Hasábalakú égetett földrög s vastag, felső részén síma tűzpad-lapok nagyobb mennyiségben fordultak elő. A hasábok és lapok szalmatörökkel kevert agyagból égettettek. A tűzpadlapok némelyikére 7 párhuzamosan haladó vonal össze- XIX. tevésével, mæander és csigavonalas díszítést nyomtak. Azon égetett agyagdarabok, melyek- 211, 213. nek felülete díszített, talán a tűzpadkának oldalfalain lehettek, de semmikép sem a tűzhely

felső használati részén, mert a diszítés a lehető legtökéletesebben conserválódott, a tűz azonban nemcsak összerongálta volna azokat csakhamar, de másrészt ezáltal is lett volna e helyen a diszítés.

A tűzhely körüli egyéb tárgyak:

Nagyobb, síma patakkavics, melynek szélei ütés következtében kicsorbultak.

Két darab, az egyik oldalán kisímitott dolgozó kő vörös homokkőből.

Egy síma márványdarab.

Őrlőkőnek felső része.

Nyolcz talpcsöves tölcseralakú edény, közöttük kettő vörös foltok nyomát hordja. Az egyikben, két párhuzamosan haladó szalag között, nagyobb hullámvonalas diszítés van fekete alapra vörös festékekkel mázolva. Egyiknek tányérfeneke pedig szűrőhöz hasonlóan, XIX. 216. három helyen lencse nagyságban át van fúrva. Az átfúrást már az edénynek égetése után eszközölték, a mi abból látszik, hogy a külső és belső oldalon kezdték meg az átfúrást, s a középső részt egyszerűen keresztül törték, úgy hogy kívül s belül, hol a lyuk fúrását megkezdték, tágasabb a lyuk kerülete, mint a középső részen.

Ez az első eset, hogy e talpcsöves tűzedények az itteni telepen a sírokon kívül fordulnak elő. Itt azonban csak alig felismerhető töredékeiben találtuk, ezen törés veszélyének olyannyira kitett edényeket, míg a sírokban a tál széles karimája törött le rendesen, de a talpcsövek általában épek maradtak. Schliemann is trójai ásatásai alkalmával számos ily edénynek talpcsövét gyűjtötte össze, azonban teljesen ép példányt — melyen megmaradt volna a tál pereme is — egyetlenegy sem talált.

Tizenegy darab azon már többször említett characteristicus, függőleges csúcsban végződő edényfülekből, melyek közül három példánynak oldalfali törés-része kerekre csiszolatott. XIX. 223.

Két lapos agancsvég, mely símitásra használtatott.

Egy kisebb agancshegy, mely vastagabb végén csekély mélységre kivájtatott s fölötté köröskörül életlen, valószínűleg kőkessel egy barázdát vágtak, hogy az abba fektetett fonállal valamely nyélhez erősíthessék. Ugyanily módon kidolgozott agancsok Norvégiában * is találtattak azon különbséggel, hogy a vastagabb, kivájt rész oldalán még egy kis lyuk van fúrva, melyen át szeggel jobban megerősíthették a kivájt részbe illesztett nyelet. Mint lándzsahegyek ismeretese.

Egy vékony, végén négyszögletűre kidolgozott szarvas-agancs, melynek vastag vége átfúratott s kidolgozott hegyének egy része letörött.

Szarvas-agancs, melynek mellékágai letörettek s csak a főág vége lett kihegyezve. V. ö. X. 87. Az ismert-alakú kanalak egy ép példánya.

V. ö. Egy hegyes csúcsban végződő, keményre égetett, fekete alapon vörösre festett XVIII. 208. agyagpohár, milyen már a 12-ik számú üregnél is előfordult.

Néhány együtt talált edényfűl, különféle változatban és pedig: nagyobb edényen kiálló apró bütyök, mely csak diszítésre alkalmas; — ugyanilyen, de már nagyobb, 2 ctm.

* «Congrès international d'anthropologie préhistorique.» Stockholm, 1874. Sur le group artique de l'age de la pierre polie en Norvége. Par M. Oluf Rygh. Tom. I. 185.

vastag s 1.5 ctm.-nyire kiálló gomb, mely kényelmesen megfogható; — vékony s picziny edénynek hasas kidomborodásán levő apró bütyök, mely fonál számára vízszintesen átfúrta- **XIX. 214.** tott; vastag, vízszintesen terjedő bütyök, melyet kényelmesen meg lehet fogni s függőleges irányban van átfúrva; — egy vastag, függőlegesen terjedő nyujtvány, vízszintes irányban van átfúrva és pedig oly vastagon, hogy mindkét felén egy-egy ujj belenyulhat, hasonlít azon tágas fülekhez, melyek már egész markolatot képeznek; — az edény domborodására alkalmazott két erősen megfogható gomb, melynek átmérője 3 ctm. s egy ctm. távolságban **XIX. 218.** vannak egymástól; — egy 15 ctm. magas, igen durva, szemcsés agyagú s félig égetett edénynek oldalfalán, egy fenntebb a 17. számú üregnél már előfordult, félholdalakú edény-fül, mely 3 ctm.-nyire kiálló s vízszintesen terjedő, 6 ctm. hosszú bütyök volt, melyet még szárítás előtt vastag hüvelykujjal (melynek körömnnyoma 2 helyen is megmaradt) félhold **XIX. 222.** alakra nyomott a készítő. Az imént említett módon készült félholdalakú díszlet- vagy fülnek több példányát találtuk. A legkisebbet egy ujjbenyomásos edényen találtam, mely **XIX. 220.** azonban oly picziny, hogy csakis díszítés lehetett. Egy másik példányt, egy hasas részén függőlegesen karczott vonalakkal díszített edényen találtam, hol a vízszintesen kiálló félholdat már meg lehet ugyan erősen fogni, de azt hiszem, hogy még itt is csak mint díszítés szerepel. **XIX. 221.**

Ez üregben is, mint már több helyen, együtt volt ugyanazon üregmélységben s ugyanazon tűzhelyen : szemcsés és szemese nélküli, fekete agyagban szürke szemcse vagy quarcz-közet törmeléke, és vörös agyagban mészszemcse, szárított és többé-kevésbbé jobban égetett, mészbetéttel díszített és vörösre festett, ujjnyi vastagságú legdurvább használati edény a legvékonyabb díszedénykével. Elégé bizonyítja ez üreg, hogy mily roppant változatos volt azon kor keramikája s hogy mily alaptalan sok esetben a többé-kevésbbé tökéletesebb s legdurvább edényeknek korszakokra osztott elkülönítése.

Öt darab különböző alakú szár- és bordacsontból készült tű, melyeknél meghagyták a csont természetes alakját s csak végét hegyesítették és csiszolták ki élesre. Átfúrás egyiken sincs. **V. ö. VII.**

Négy darab hosszú s vékony, hegyre csiszolt nyílvég, mely a szélesbülő részen törött el.

Két kisebb patakkavics, melyen használati nyom nem található.

Egy csiszolt kőbaltának használat folytán lehasogatott oldalforgácsa.

17 darab késpenge, melyek közül 1 opál, 2 fekete obsidián, 7 jaspis, s 7 silexből készült.

12 darab, felső végén részint egyenes vonalban, részint félkörben csorbított vakaró, melyek közül 8 jaspis, s 4 silexből készült. Az egyik jaspis vakaró feltűnő szép, 5.5 ctm. hosszú, s felső szélesebb végén 2.1 ctm. széles.

Állati hulladéksont nagyobb mennyiségben volt a hamuréteg között, hol a velőt tartalmazó szárcsontok mind feltörvék. Nagyon érdekes e csontok között egy eddig ismeretlen állati koponya, melynek tetején egy köralakú, éles szegélyekkel bíró kivágott rés látható, melynek átmérője 2 ctm.

Feltűnő, hogy ily tömördek kő- és csonteszköz között, a nagy tűzhely közepén, még egy hosszánégyszög alakú, 2.3 ctm. hosszú s 1.7 ctm. széles, kovácsolt bronzvésőt találtunk, **XV. 145.** melynek egyik keskenyebb vége élesre volt köszörülve. Ha megfontoljuk, hogy hasogatott

köeszközök között oly tűzhelyen találtatott ez egyetlen bronztárgy, mely fölé későbbben szabályosan, zsugorított fekvésű s csiszolt köeszközzel felszerelt halottat temettek, úgy ez bizonyára a hasogatott és csiszolt kövek, továbbá a kő és bronzkorszak teljes elkülönítésének merev theoriája ellen vall.

39. szám. Összehányt tűzhely a következő tárgyakkal:

Egy $3\frac{1}{2}$ ctm. széles s 5 ctm. hosszú jaspis magkő, melynek két oldaláról elég széles pengéket hasogattak.

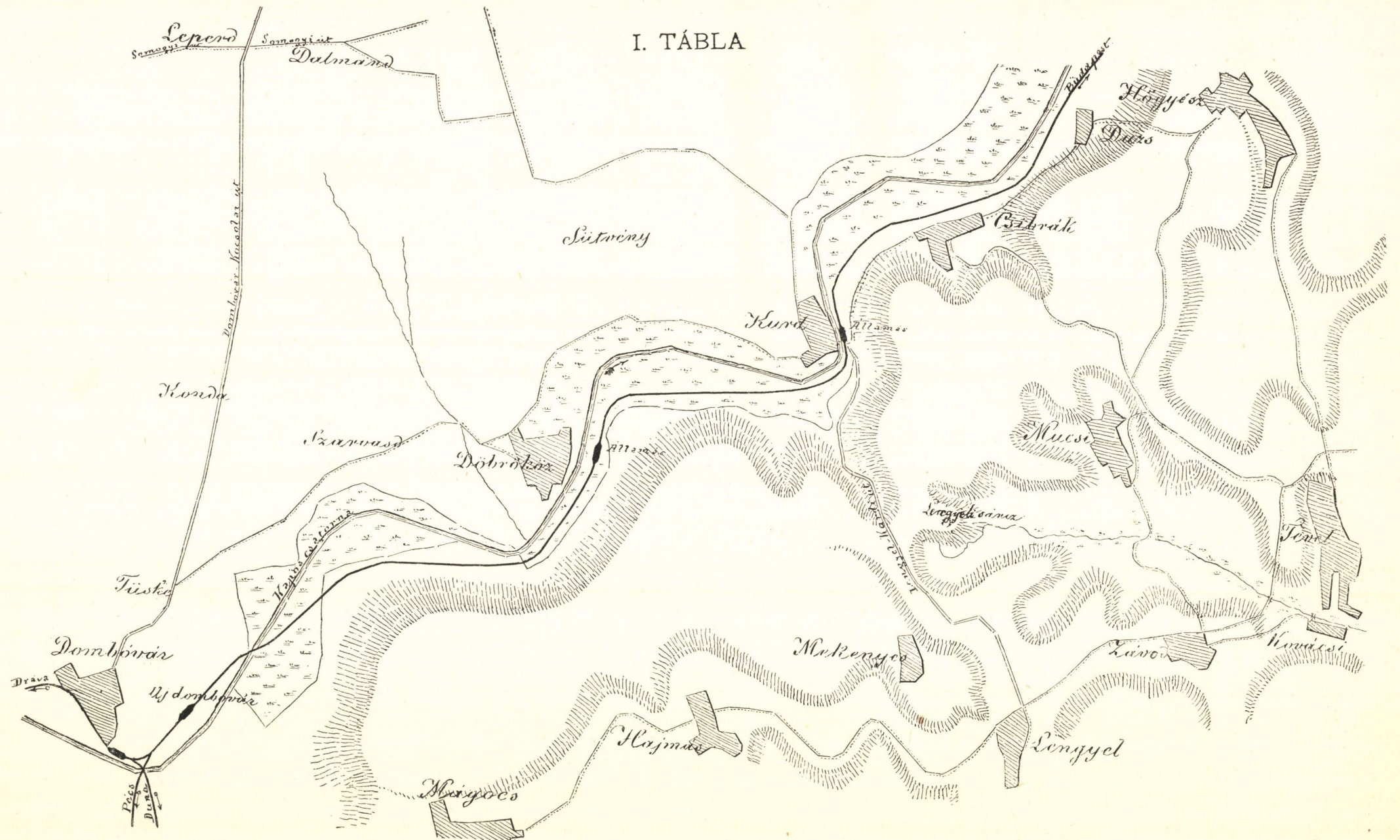
Nehéz s tömör csontból csiszolt kalapács. Foka lapos, az átfúrt lyuk átmérője 2 ctm. Az átfúrás részén használat folytán ketté törött.

Három szabályos, égetett agyaggula, felső lapos részén ferde keresztrel, s csakis egyik oldalán látható azokon az égetés nyoma.

Ugyanolyan sarkot képező tömör s vastag agyagdiszítés, minő már a 27. számú V. ö. X. 82. üregnél is előfordult.

(Folytatása következik.)

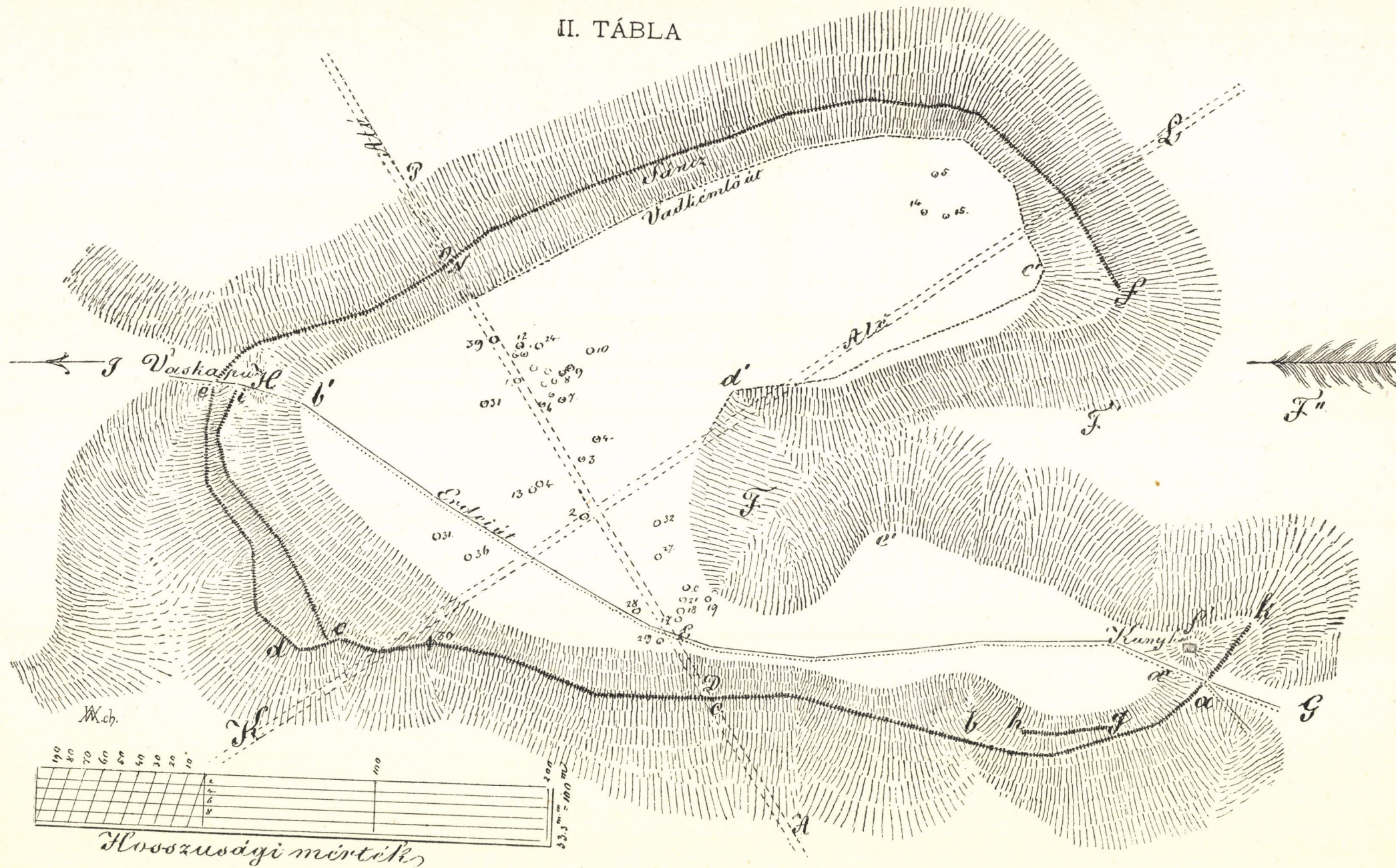
I. TÁBLA

Tájfekvási rajz

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

II. TÁBLA

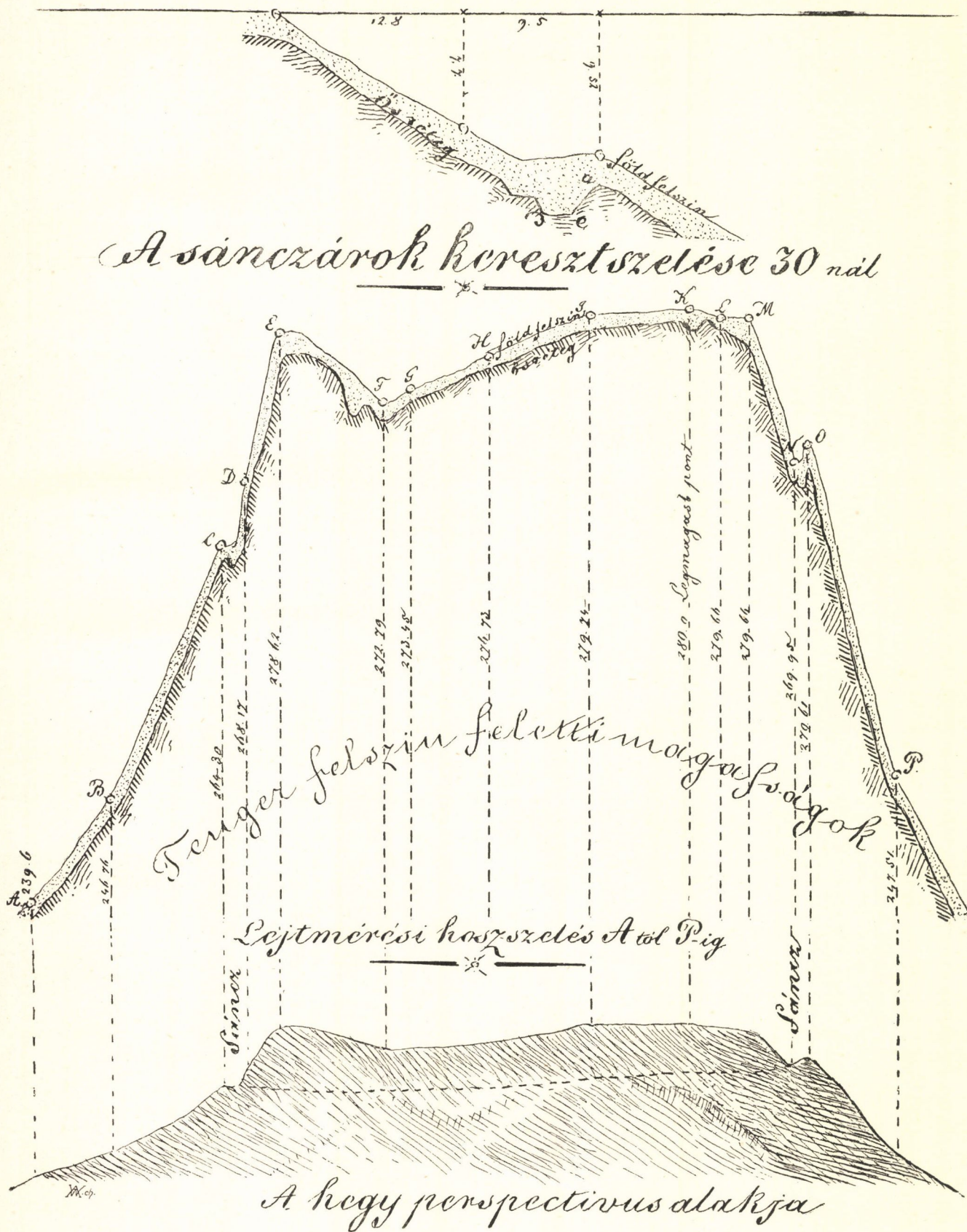

A lengyeli sándor terrya

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

III. TÁBLA

A sánczárók keresztmetszése 30 nál

90	80	70	60	50	40	30	20	10
1	2	3	4	5	6	7	8	9

Hosszuságra nézve

100	53.3 m = 100 m
-----	----------------

lépték

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30

Magasság és keresztmetszetre

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

IV. TÁBLA

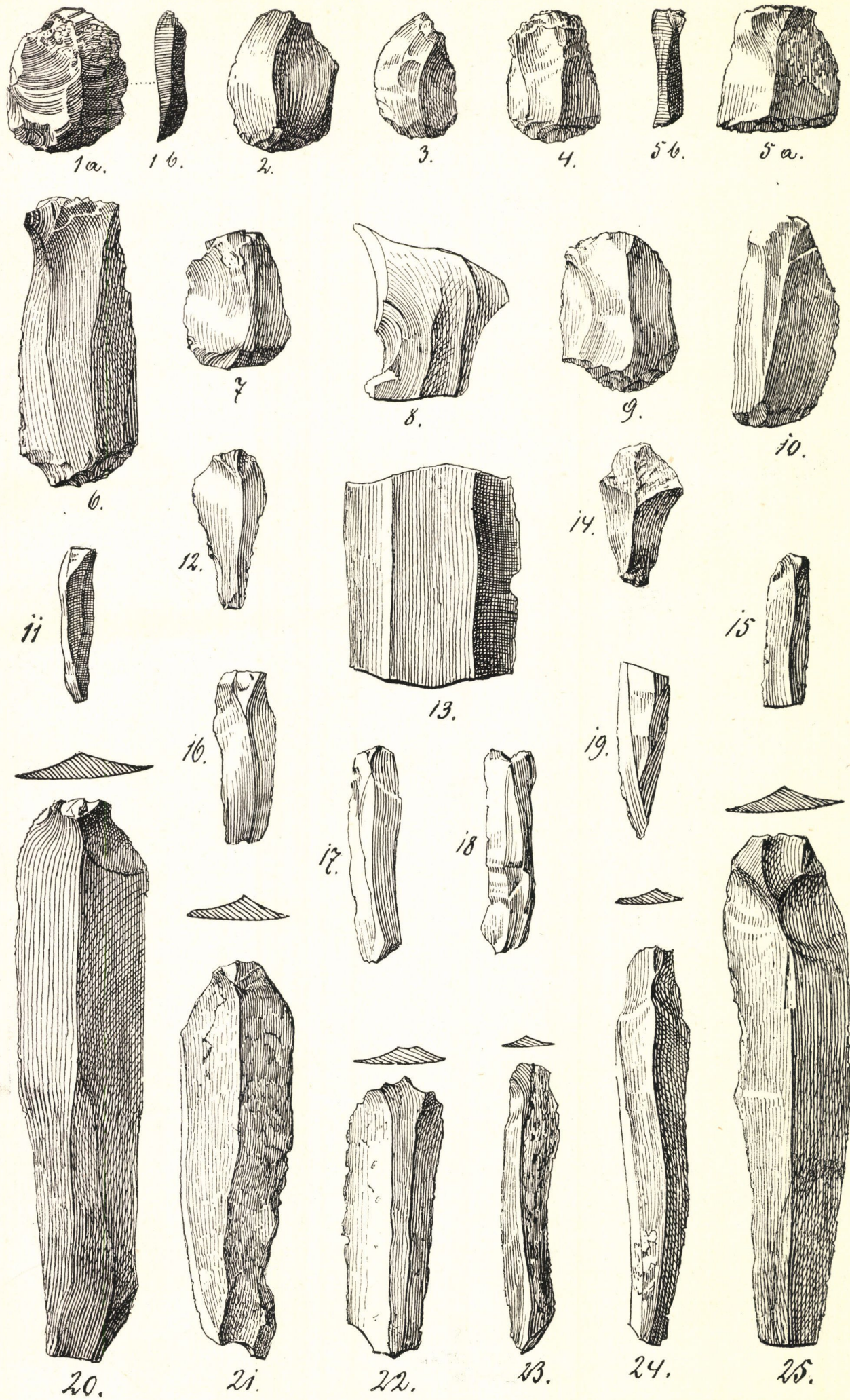
MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

V. TÁBLA

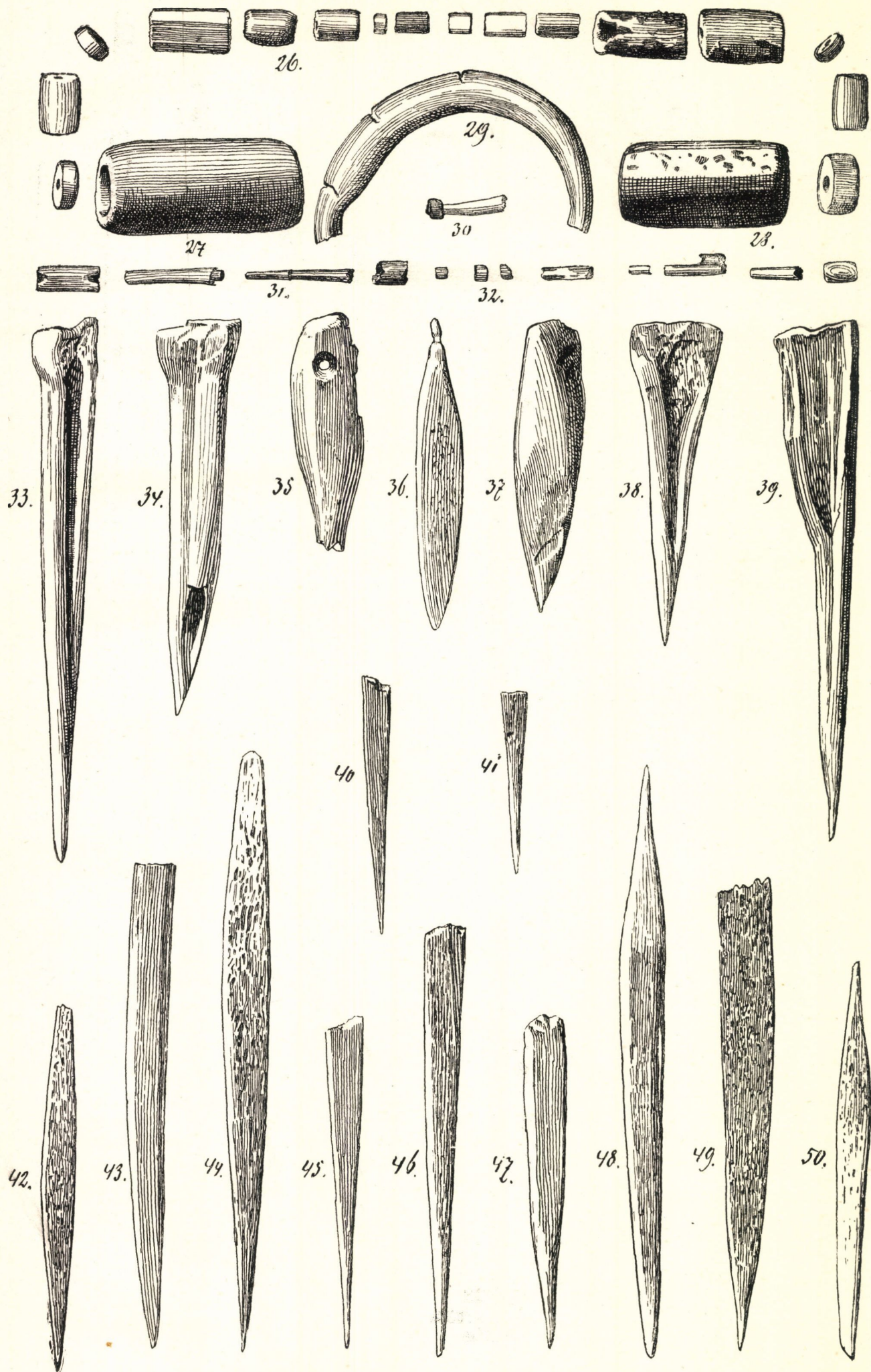
MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

.VI. TÁBLA

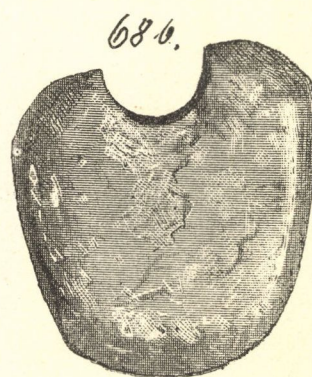
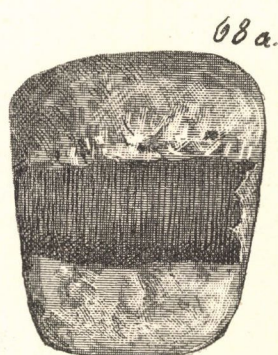
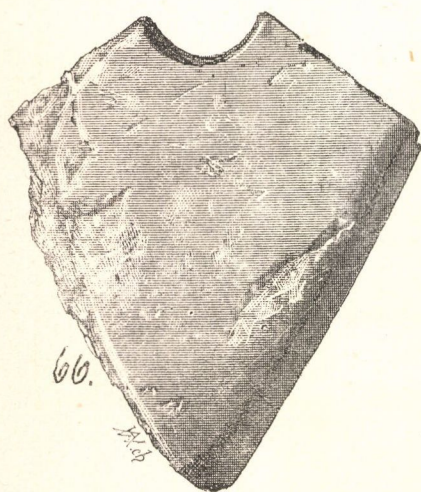
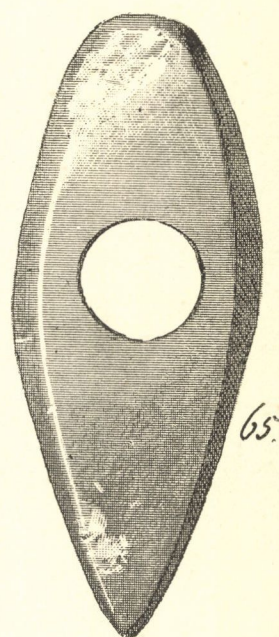
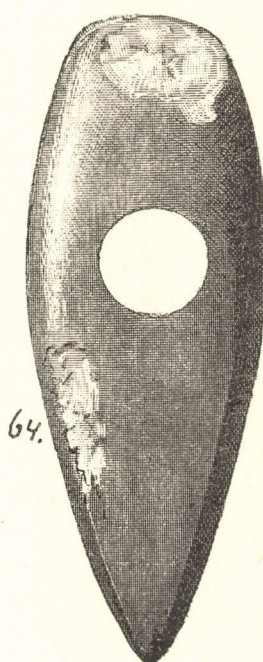
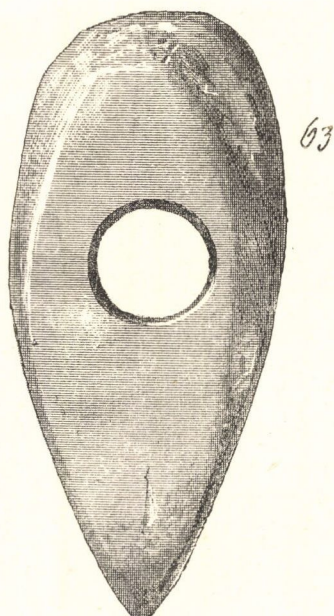
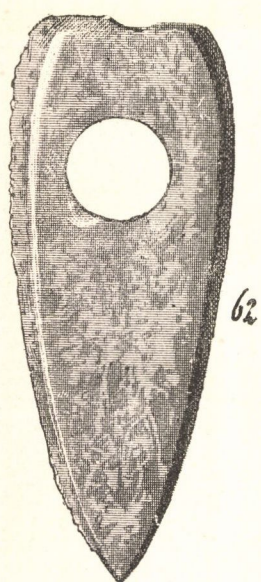
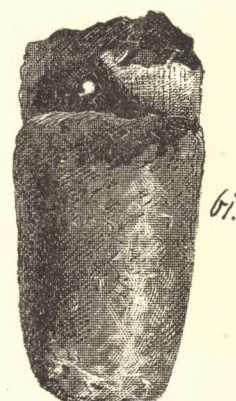
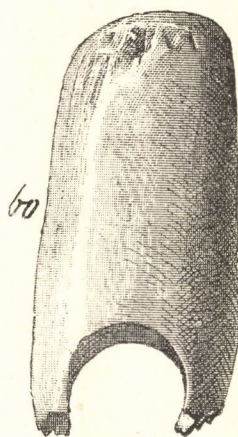
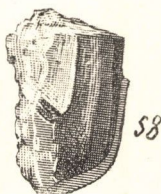
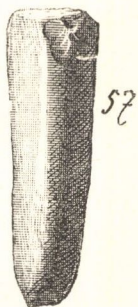
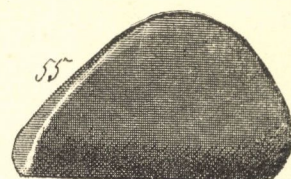
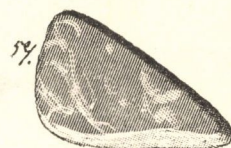
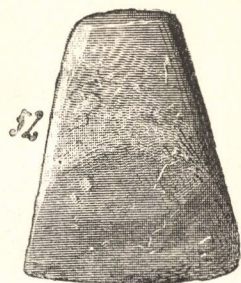
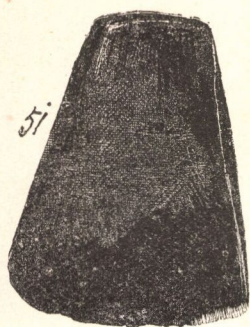
MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

VII. TÁBLA

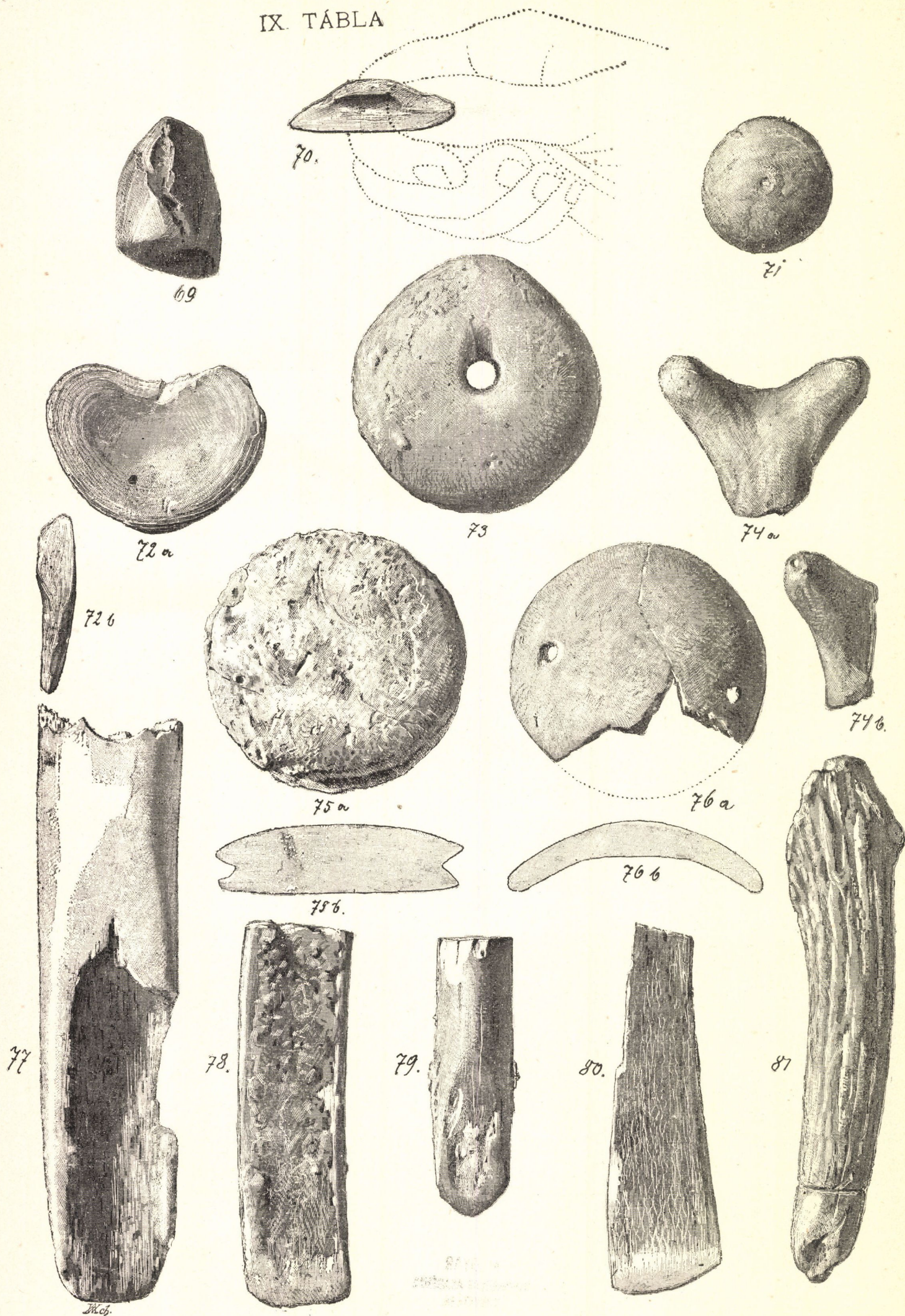
MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

VIII. TÁBLA

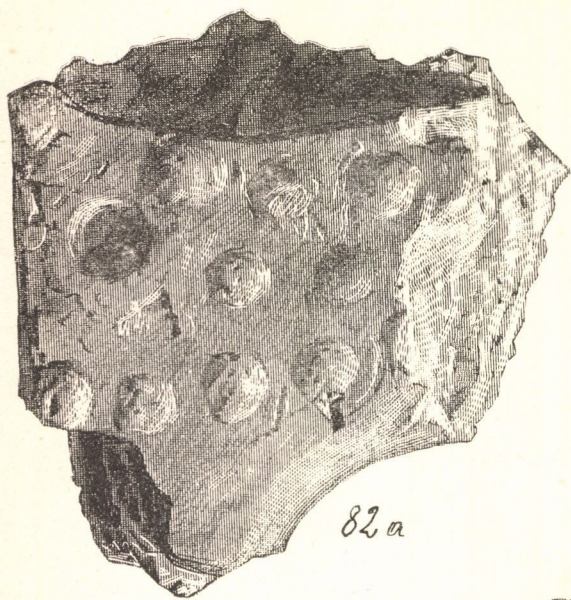
MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

IX. TÁBLA

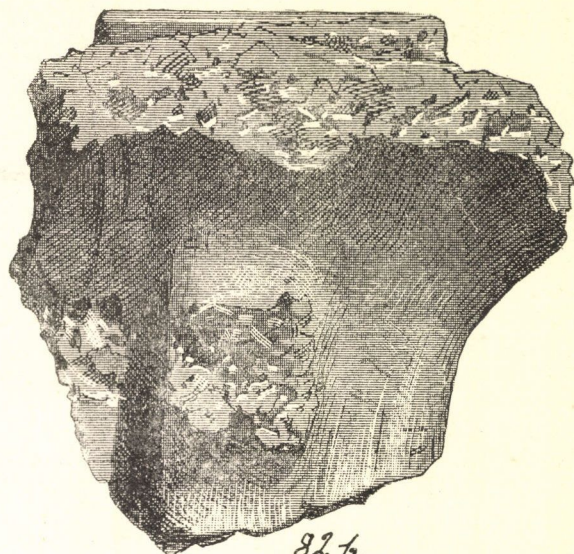

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

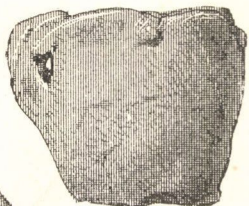
X. TÁBLA

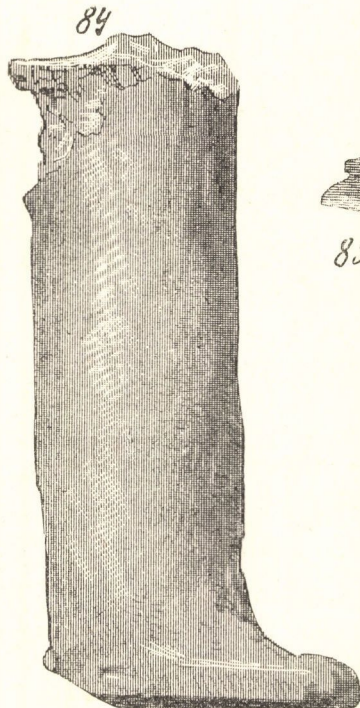
82a

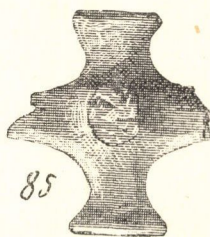
82b.

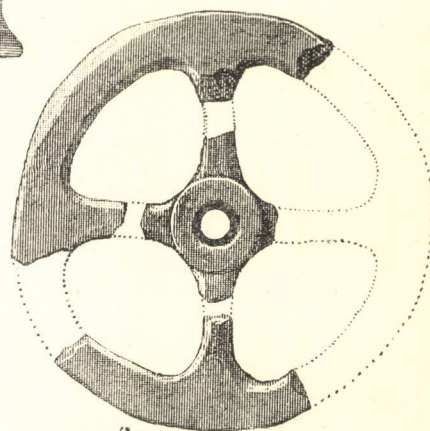
83.

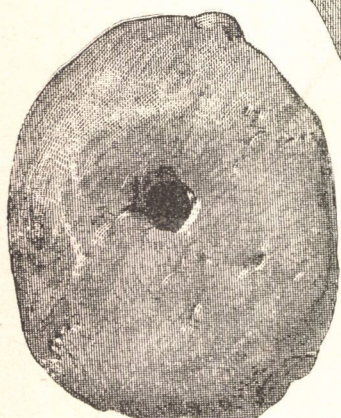
84

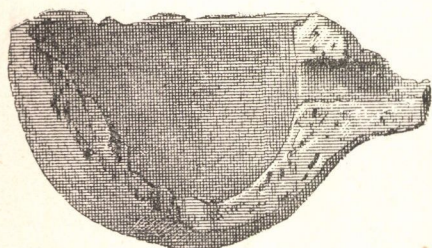
85

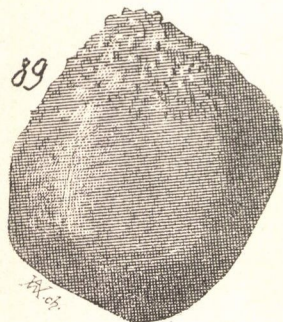
85b.

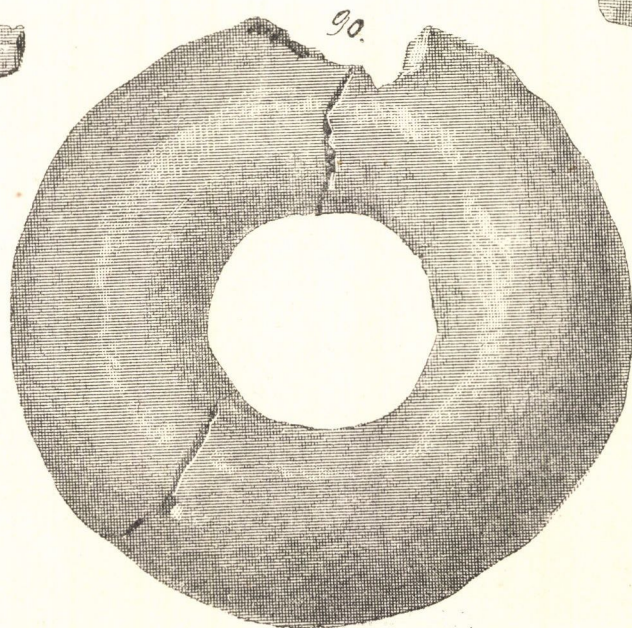
86

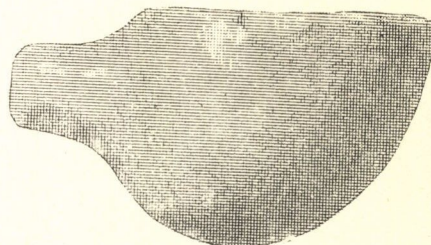
87

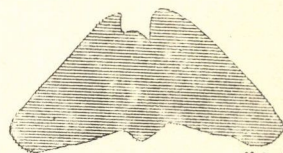
89

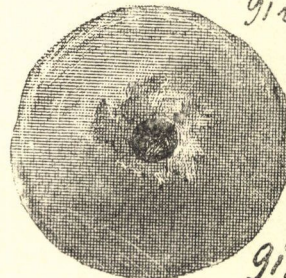
90.

88.

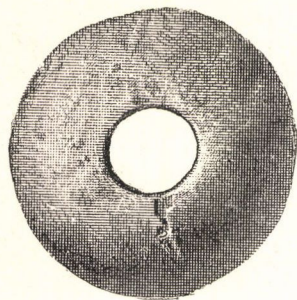
91b.

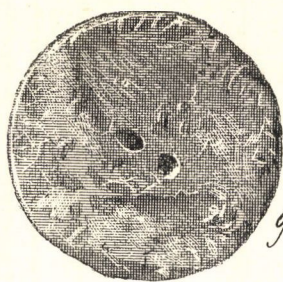
91.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

XI. TÁBLA

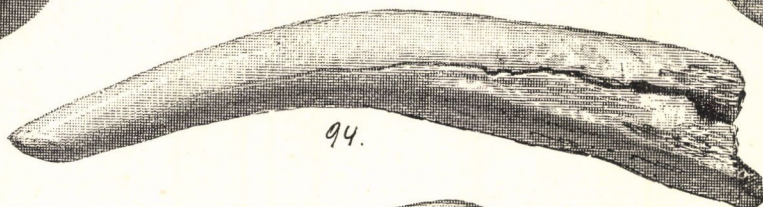
92.

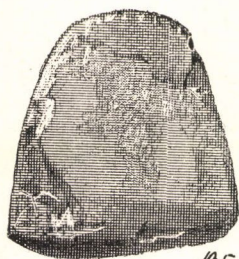
93 a.

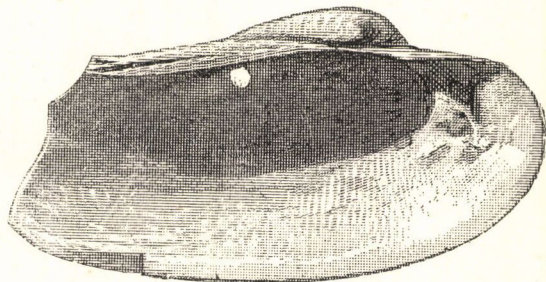
93 b.

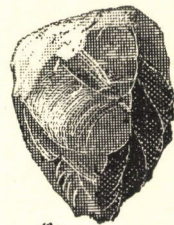
94.

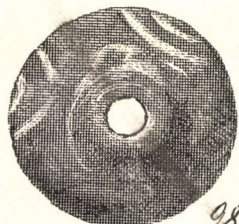
95.

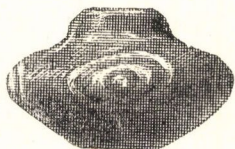
96.

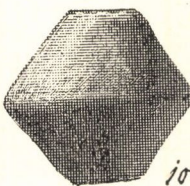
97.

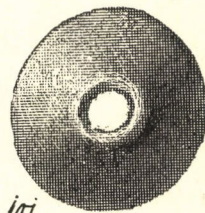
98

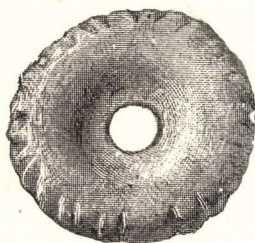
99

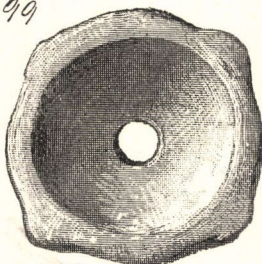
100

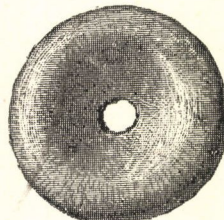
101.

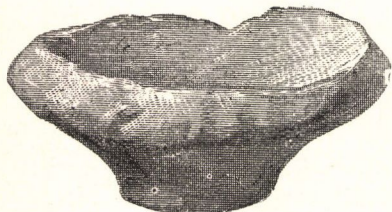
102.

103.

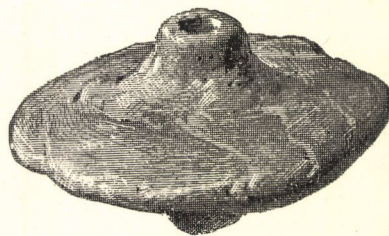
104.

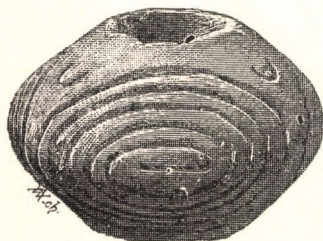
105.

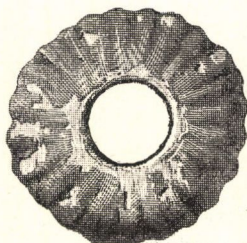
106.

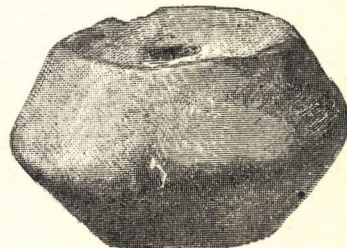
107.

108.

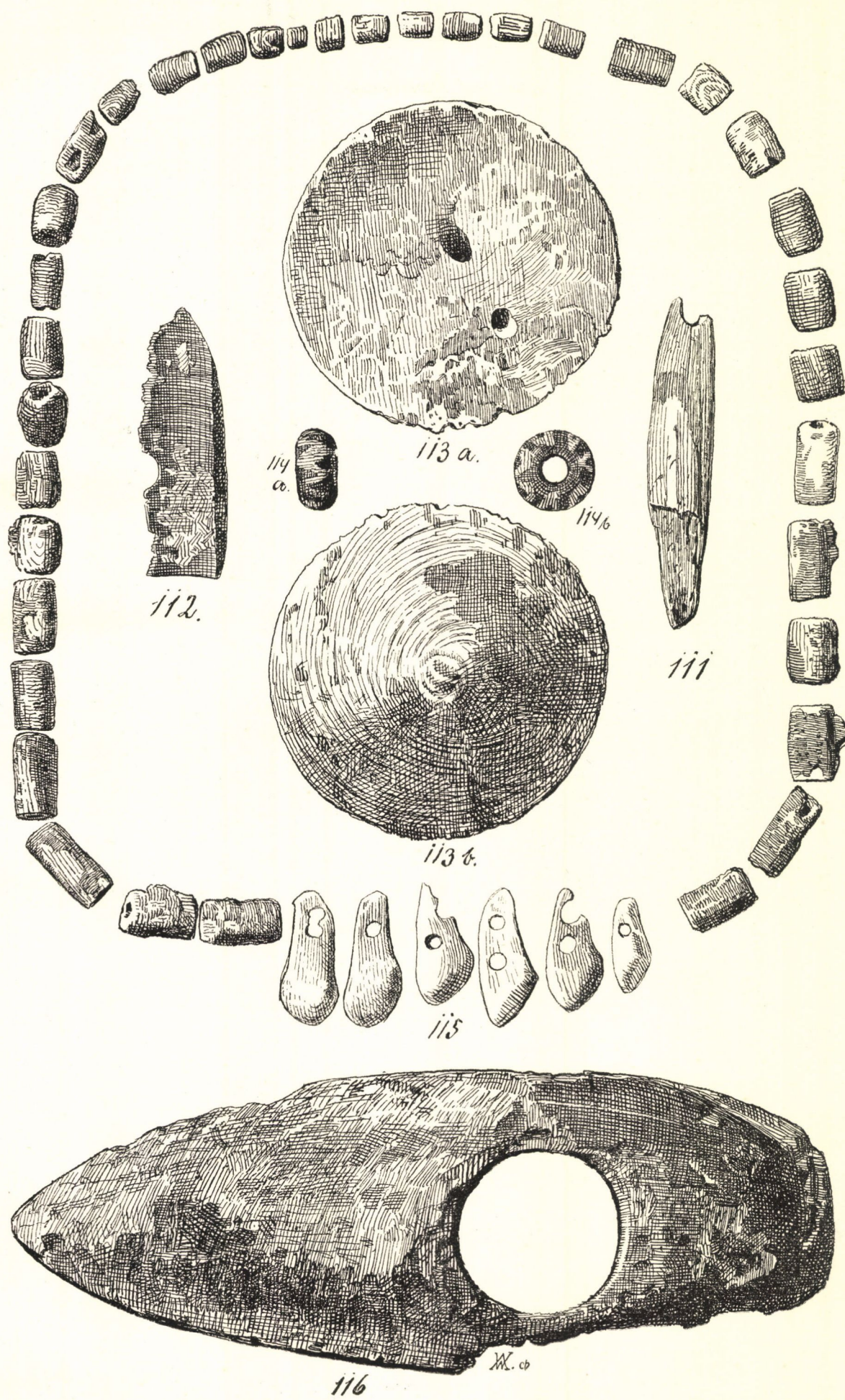
109.

110

MAOTIK
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

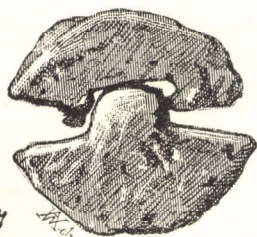
XII. TABLA

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

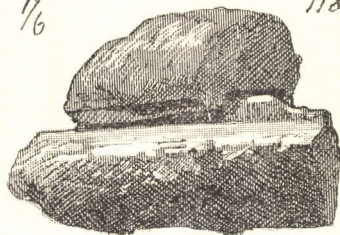
XIII. TÁBLA

1/6

117

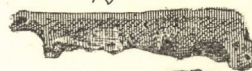
1/6

118

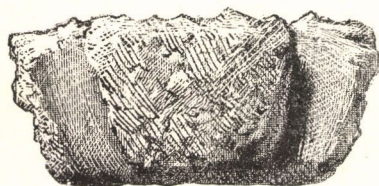
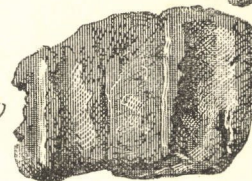
119

1/6

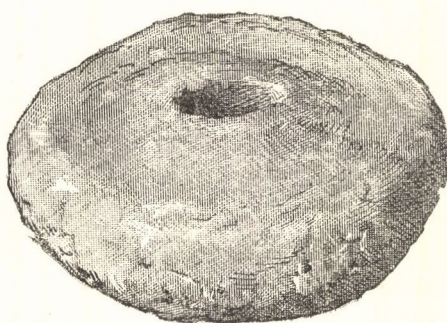

120

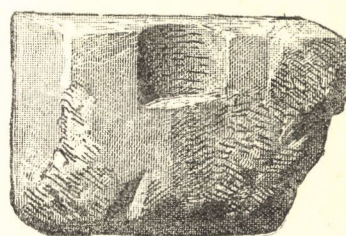
1/6

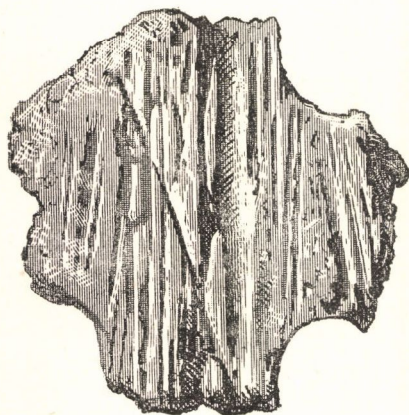
121 a

122

123.

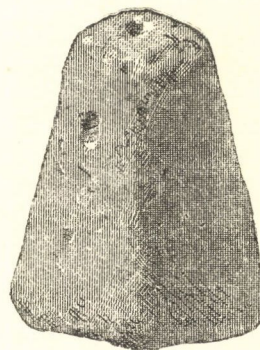
121. b

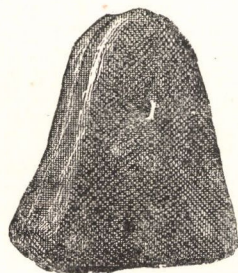
124.

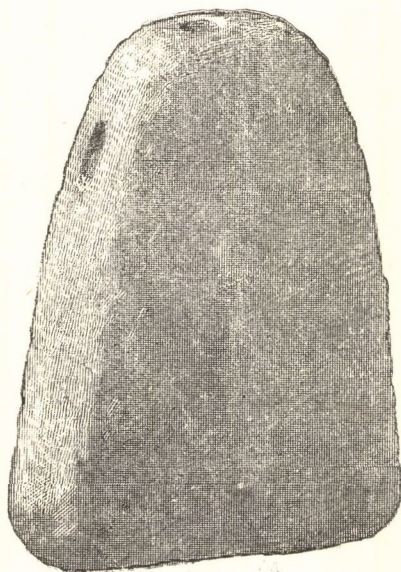
125

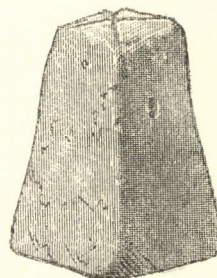
126.

127

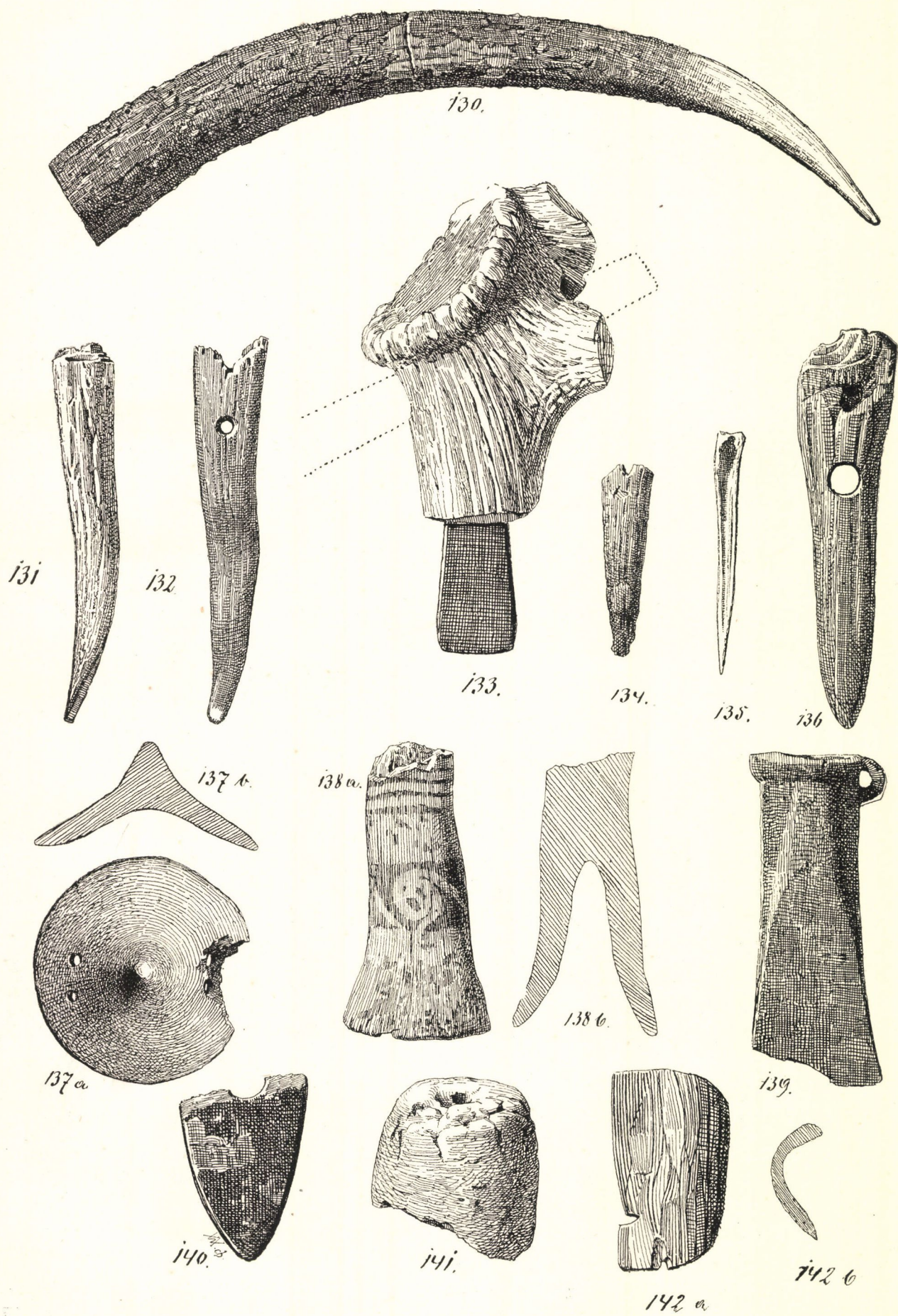
128.

129

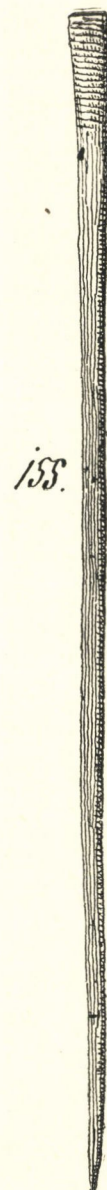
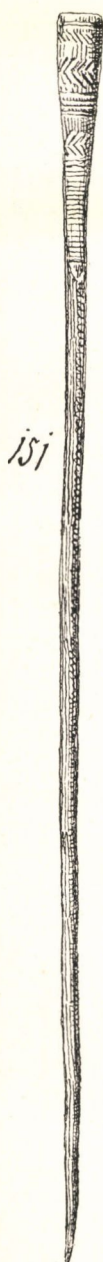
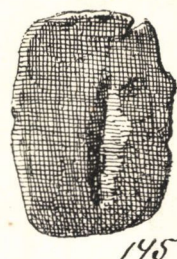
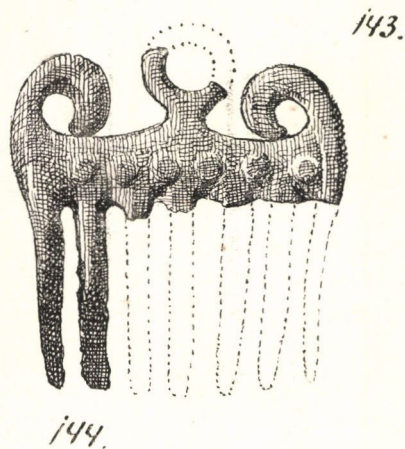
MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

XIV. TÁBLA

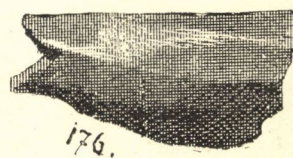
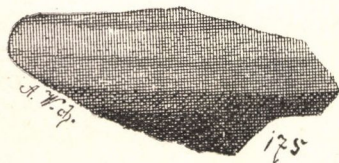
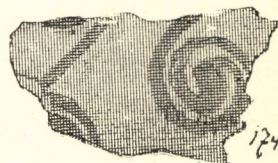
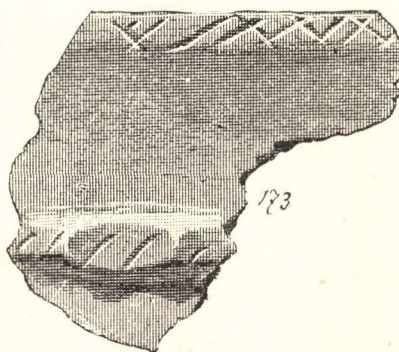
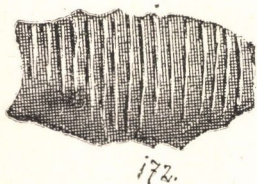
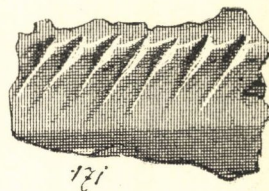
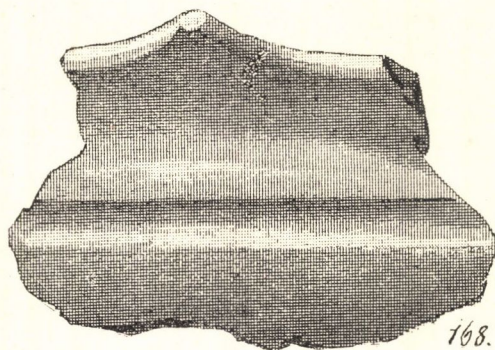
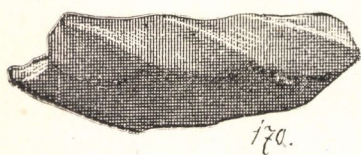
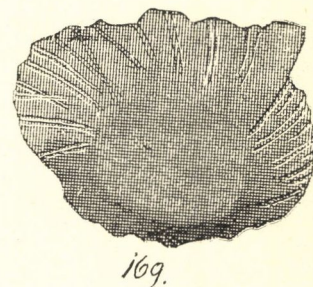
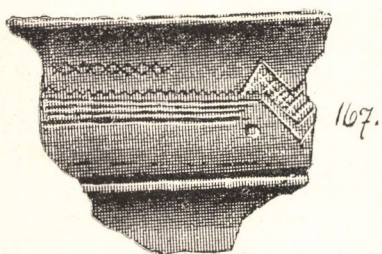
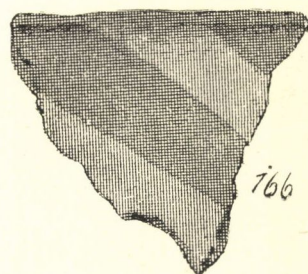
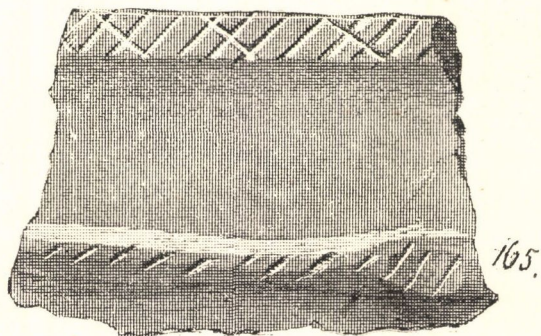
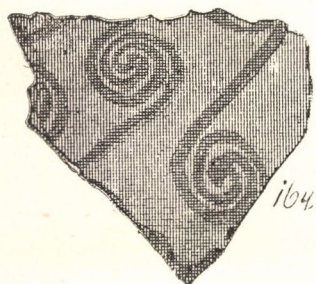
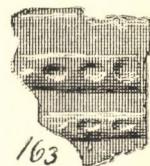
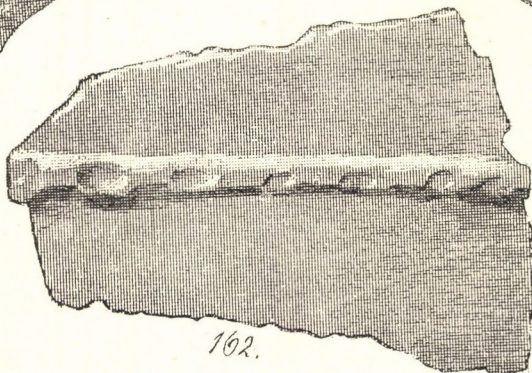
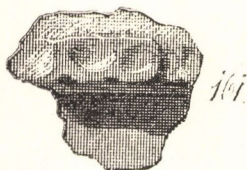
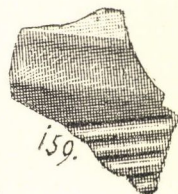
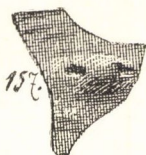
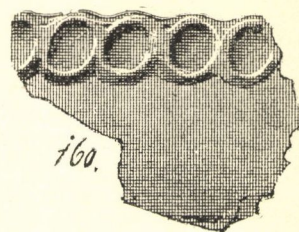
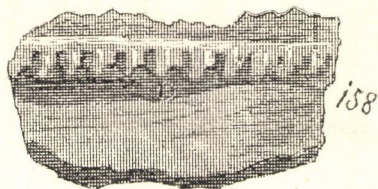
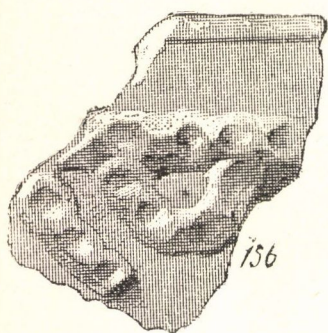
MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

XV. TABLA

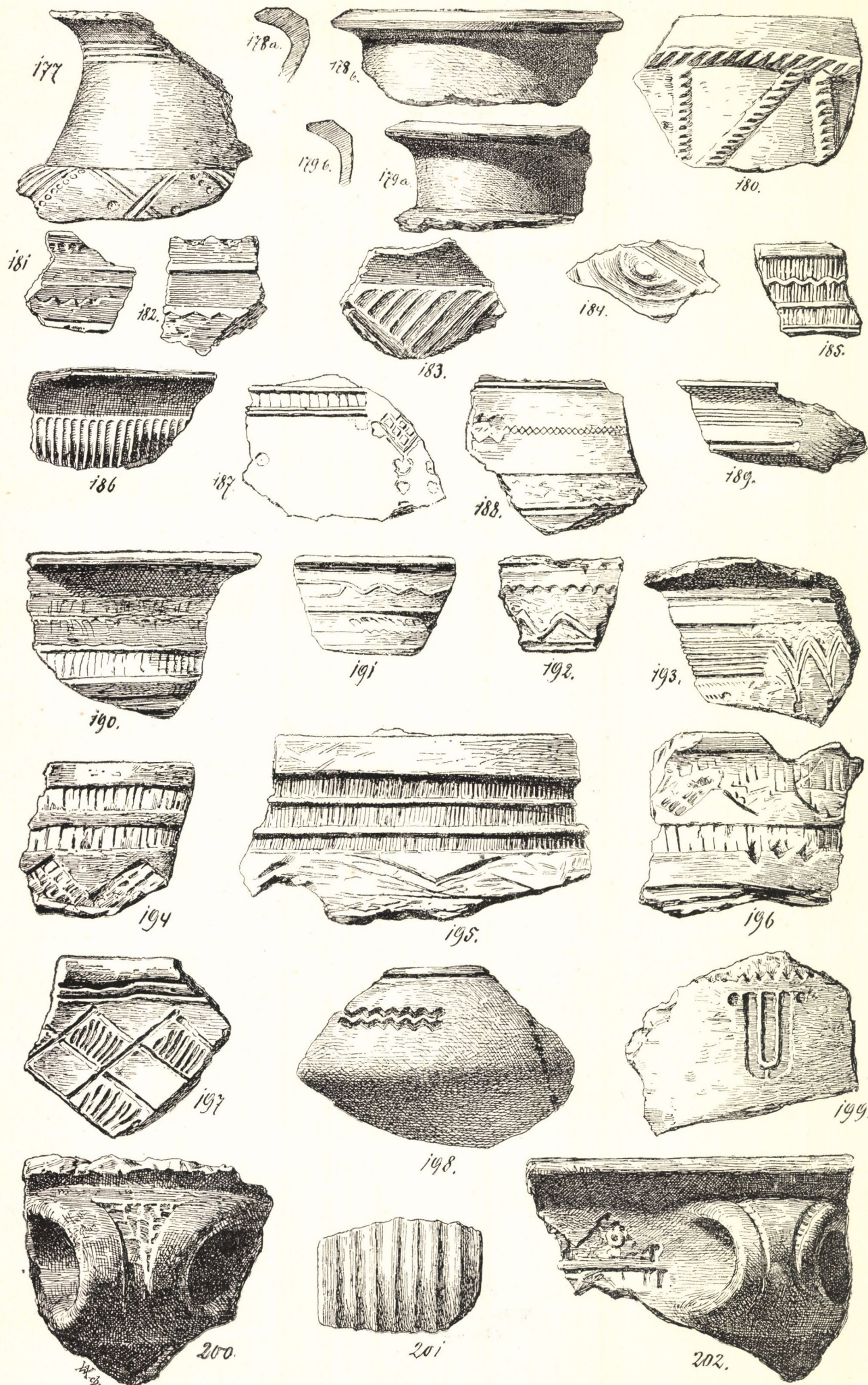
MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

XVI. TÁBLA

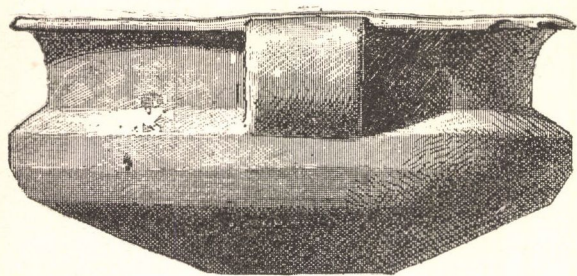
MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

XVII. TÁBLA

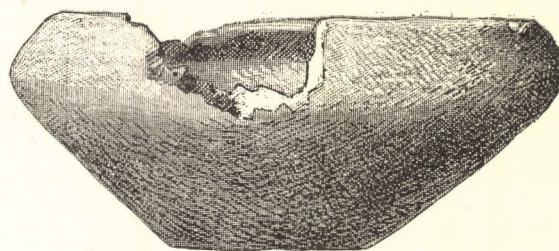

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

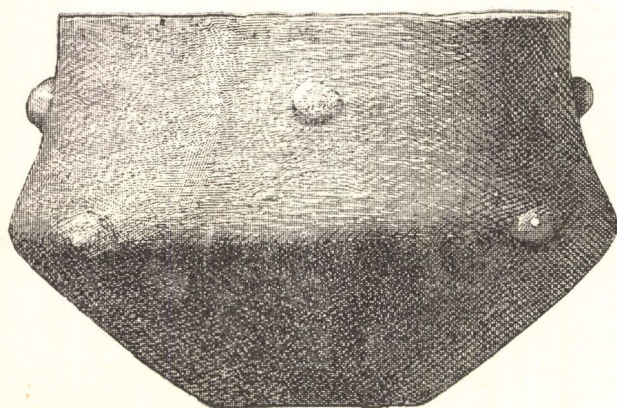
XVIII. TÁBLA

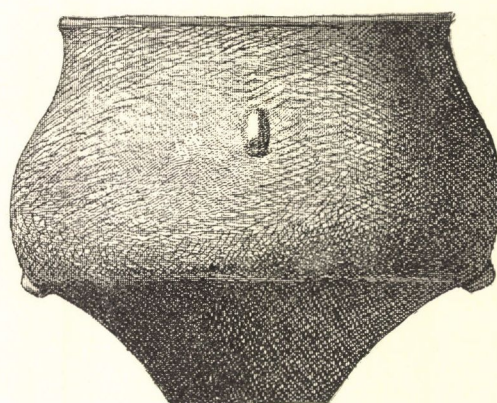
203

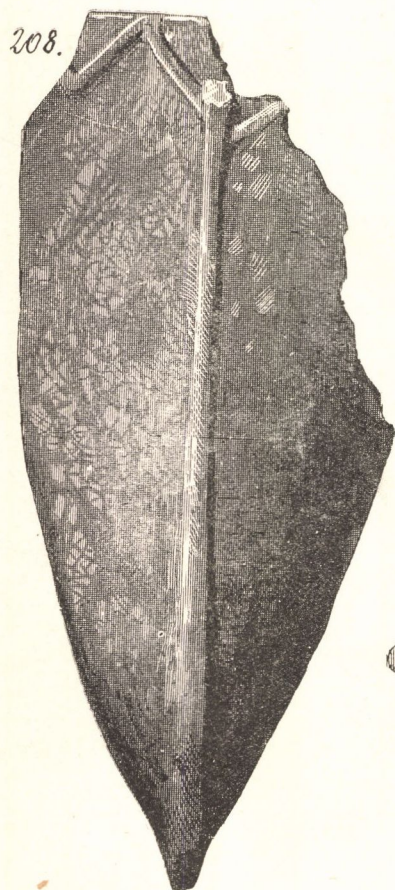
204.

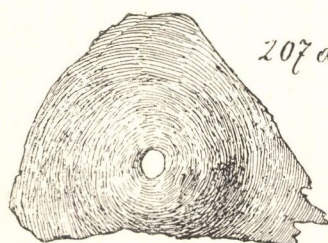
205.

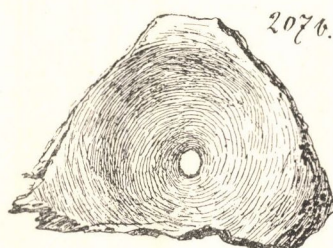
206.

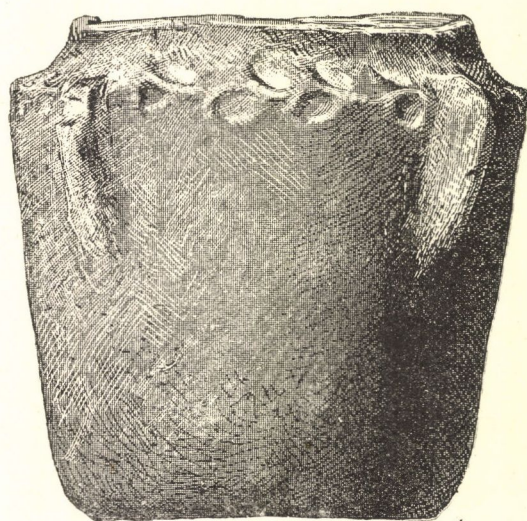
208.

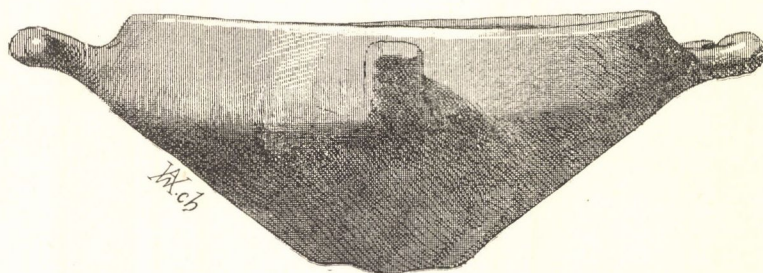
207a.

207b.

209.

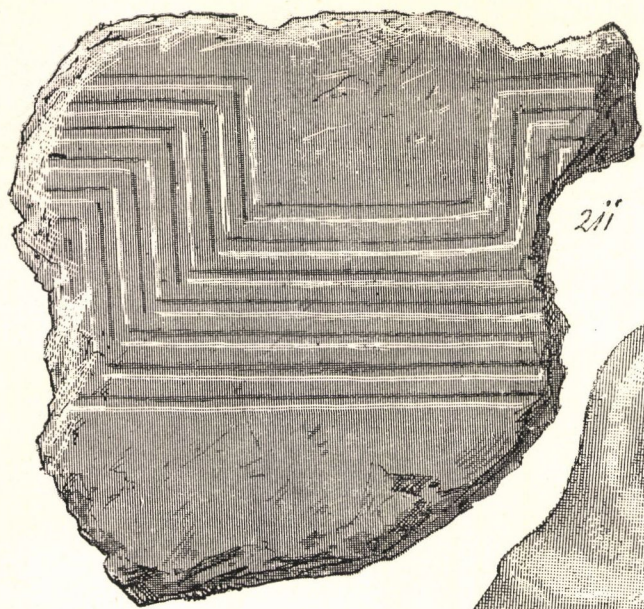

KKch

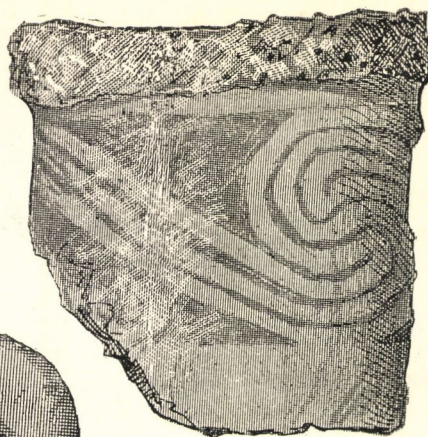
210.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

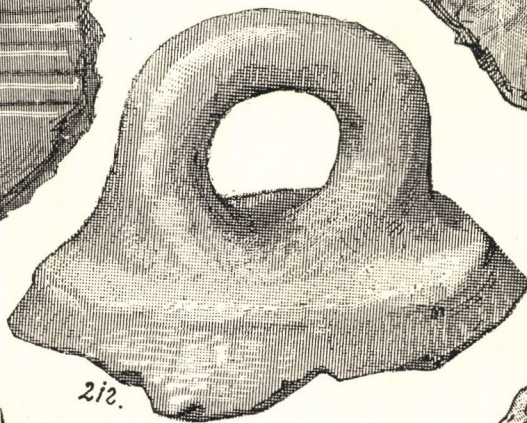
XIX. TÁBLA

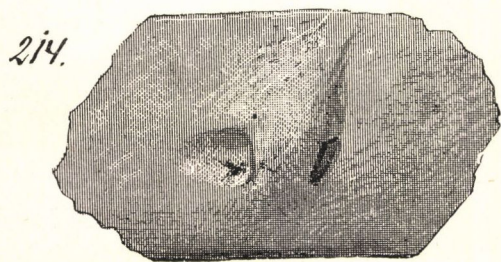
211

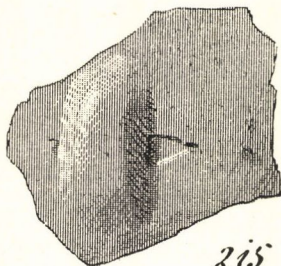
213.

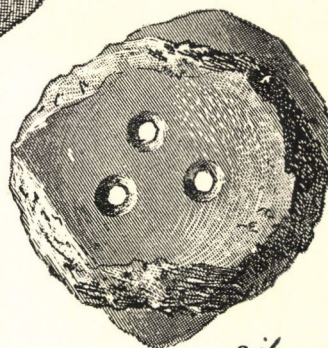
212.

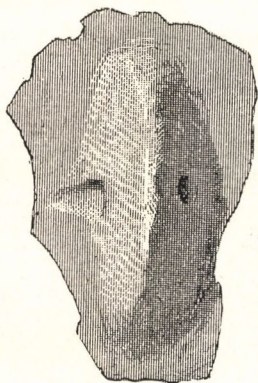
214.

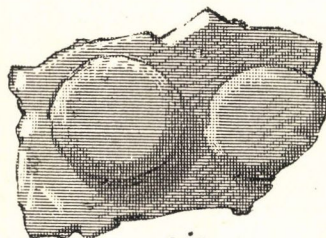
215

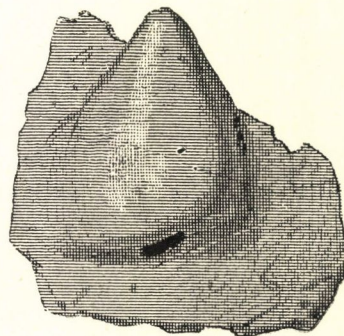
216

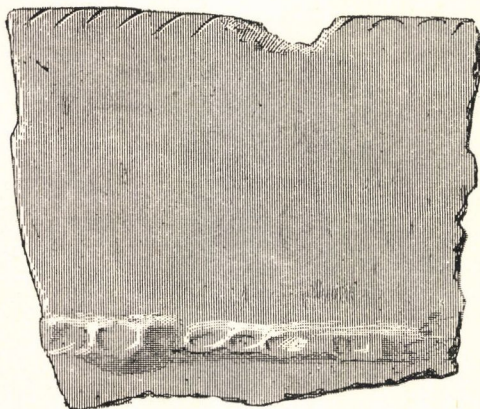
217

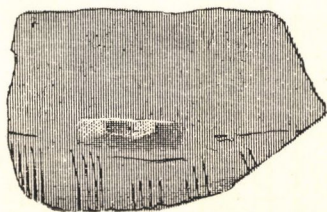
218.

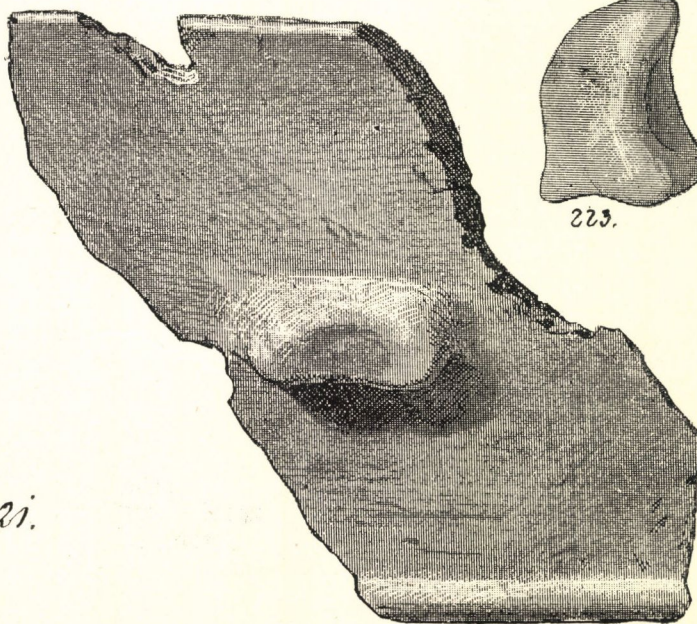
219.

220

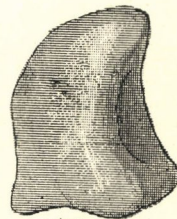

221.

222.

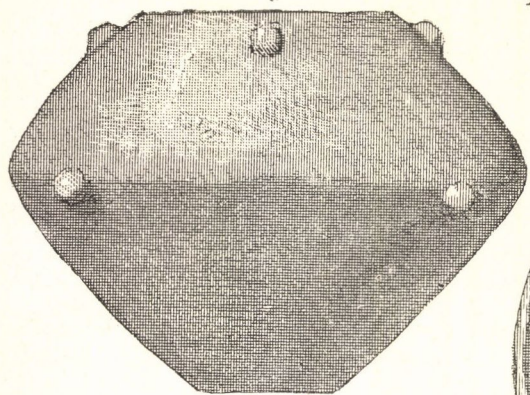
Al. sp.

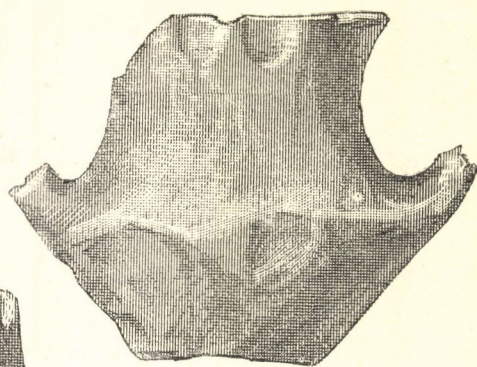
223.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

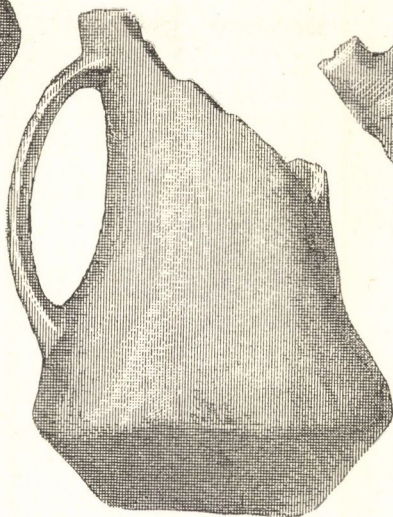
XX. TÁBLA

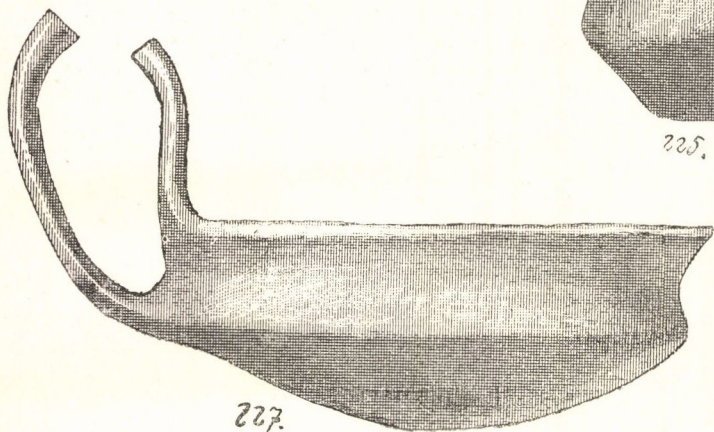
224.

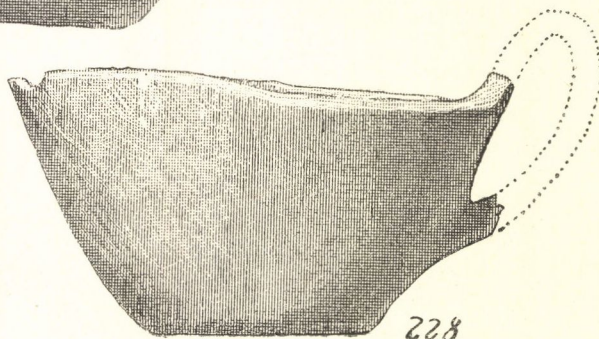
226.

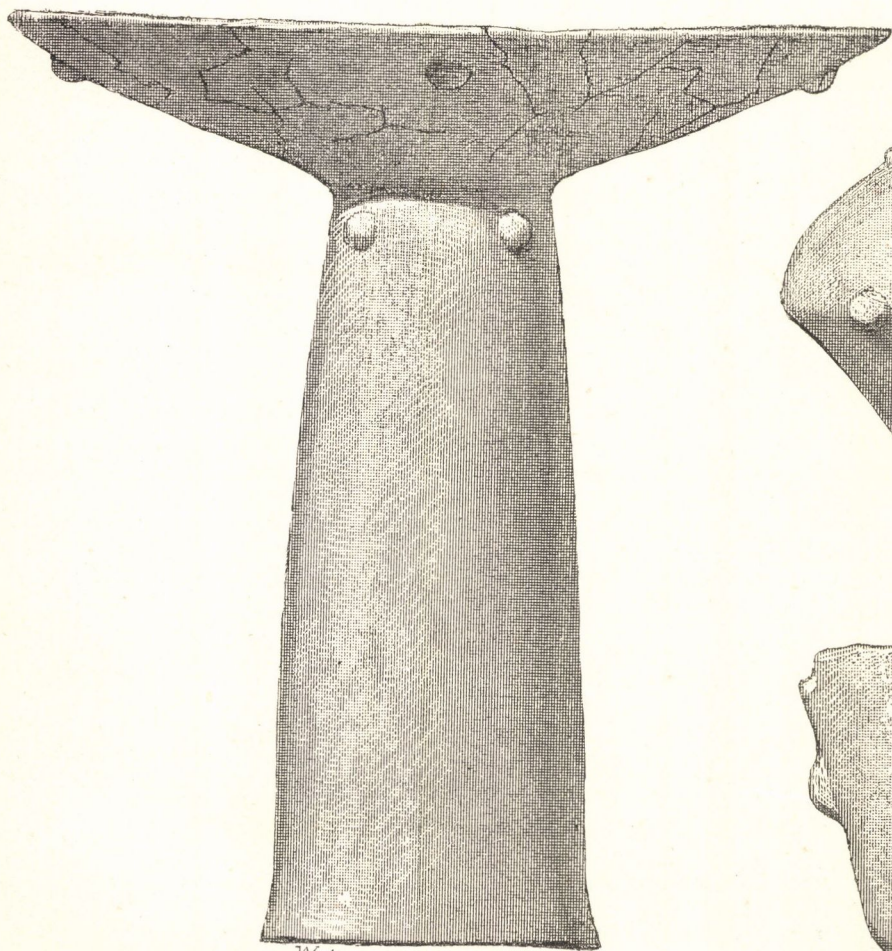
225.

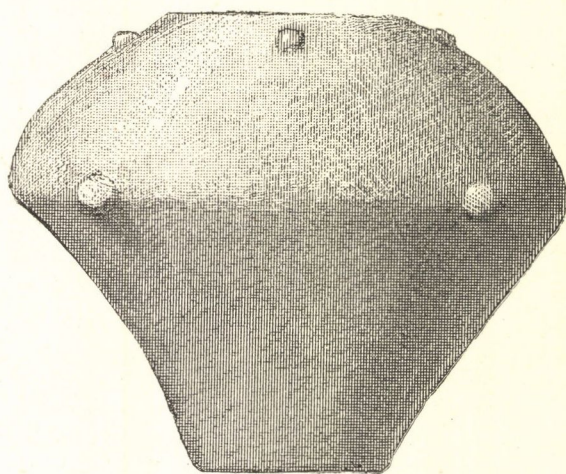
227.

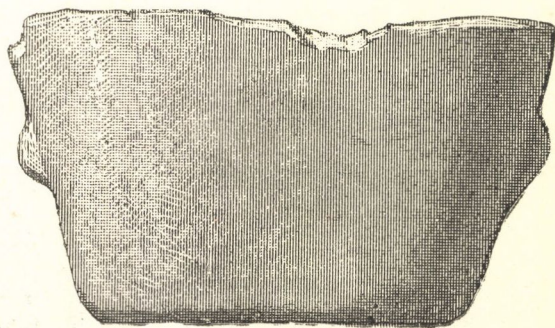
228.

229.

230.

231.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

A MAGYARORSZÁGI BÁNYA- ÉS KAMARATISZTEK EMLÉKÉRMEL.

Művészeti és történeti tekintetben is érdekel bír hazai emlékérmeknek azon sorozata, melyeket a magyarországi kamarai és bányatisztek érmeinek csoportja képez a XVI. században és a XVII. század első felében, és melyek e korszak emlékei között hazai művészetünkben tekintélyes számot tesznek. Történelmi tekintetben is becses adalékot nyújtanak, mert jobbára olyan egyének hivatalos működésével ismertetnek meg bennünket, kiknek emléke egyéb adatok hiányában a feledésbe ment volna. A fennmaradt emlékérmek a rajtok lévő föliratok tanúsága szerint a magyarországi bánya és pénzügyi, udvari, kamara és járadék (jövedék) kezelő tisztviselők s az ezekkel kapcsolatos könyvvivői hivatalnokok számára készültek, s együttesen olyan teljes sorozatot nyújtanak, minőhöz hasonlót más országok érmészete alig mutathat fel, mert a 109 évre terjedő időközből egészben véve 27 kamara- és bányatisztnak érmét birjuk, melyekből az első az 1537. évből, az utolsó 1646. évből való. — A fönntemlített kamara- és bányatisztek azon idők szokása szerint, érmeken örökítették meg magokat, melyekre rendesen arczképüket és címereiket is rávéseték, hogy azokat emlékül hagyják az utókornak. Ügyes medailleurök és éremvésnökök, kik a nevezetesebb pénzverdei helyeken, vagy a kamarai városokban letelepedtek, minők Ausztriában Hall, St.-Veit, Joachimsthal, Prága, Bécs; nálunk Körmöcz és Selmeczbánya voltak, a bányakincsek földolgozásán és a kiszabott hivatalos munkán kívül saját művészi hajlamukat követve, vagy megrendelésből modelliroztak és készítettek emlékérmeket, hogy azokkal föllebvalóik iránti tiszteletöknek és hálájuknak adjanak kifejezést az előforduló ünnepélyes alkalmak, hivatalos látogatások, menyegzők, keresztelésekre stb. készített érmekben.

Az érmek anyagát, alakját, föliratait, a rajtok levő férfiak és nők ruházatát, címereit és a czímezéseket, valamint a föliratok nyelvezetét s azok mestereit tekintve: igen érdekes képet alkothatunk magunknak a vázolt korszak művelődési viszonyairól.

Az érmek anyaga jobbára ezüt, csak ritkán — inkább a későbbieké a XVII. századból — arany, ők tehát a helybeli bányatermékeket dolgozták föl; feltűnő, hogy bronzból készültet aránylag kevesebbet találunk közöttük, bronz medaillonokat inkább az olasz műhelyek mesterei készítettek, a német ötvösök és medailleurök inkább ezüstből szerettek dolgozni. Jobbára köralakúak csak ritkán használták az ovális formát, s általában a közép-nagyságúakat szerették, melyeknek átmérője 40 mm., egyrészök kisebb (25 mm.), a nagyobb formák (50 mm.) csak gyér számmal fordulnak elő. Az érmek fölirata német nyelvű, a mi különösen feltűnő ezen korban, mikor a forgalmi pénzek legendái mindig, a hasonlóképp egyéb hazai emlékérmek föliratai jobbára latin nyelvűek, mely körülmény bányavárosaink

teljesen német műveltségére s a német nyelv kizárólagos használatára enged következtetni, ha nem tudnánk is bizonyosan, hogy bányavárosaink lakossága, főleg a tisztviselők és bányamunkások németek, főleg szászok voltak, mit különben a történelmi adatok is bizonyítanak. A föliratokból ezenfelül a bányászélet egész hivatalos rangfokozatát is összeállíthatjuk. A leggyakrabban előforduló s legmagasabb állás volt a k. k. Oberkammergraf a kamara gróf, és a Hofcammerrath főkamara-tanácsos, ezután jött a Cammergraf és Cammerath, algróf és kamara-tanácsos; említés van ezenfölül könyvvivőkről (Puechalter, Generalpuechalter Prock László, Riedmüller Kr. atyja) pénzbehajtókról Einnehmer (Strasser, Egger), írnokokról Hofzallschreiber, Hofzallmeister (Angrer) kamaratisztekéről, kik egyszerűen Römisch. kais. Majestät Diner (Beamter) czímmel éltek s végre Waldburgerekről. Ilyen Waldburgerek voltak azok a selmeczi és körmöczbányai polgárok, kiknek házuk volt, kik, mint bányaművesek, bormérési joggal bírtak, s ezen joguk elvesztésének terhe alatt köteleztettek évenként a bányaművelésre 104 forintot költeni.¹ A pénzverdei tisztek közül ismerjük a vésnököket (Eisengraber, Oberster Eisenschneider), a próbátorokat (Zimenter), pénzverdei felügyelőket (prefectus cusionis monetarum). Az első pénzverdei vésnök, Taupeger Leonard 1455. évben említettik; fizetése egy évre 52 arany volt, tehát hetenkint egy arany, mi abban az időben elég volt a tisztességes megélhetésre.² — A kamarai és bányatisztek hivatalköre a következőleg volt megállapítva: A főkamagróf és a melléje rendelt algróf felügyelt a pénzverésre. Minden pénzverő és minden kamarati zt és murkás a főkamagróf hatalmának volt alárendelve. A főkamagróf az egész kamarai személyizetre nézve birói és hatósági hatalommal volt fölruházva, ítélete csakis a tárnokhoz volt föllebezhető; ő gyakorolta az adóbeszedés jogát öt biztossal. A kamaragrófok a pénzveréssel, arany és ezüst bevásárlással és megvásárlással, illetve az ezekre való felügyelettel foglalkoztak. A kamaragrófok, tisztek és pénzverők adómentességgel bírtak, de azon városok, melyekben tartózkodtak, azon voltak, hogy őket a községi terhekhez való hozzájárulásra kényszerítsék, kiváltképen a pénzverőket, hogy a különféle adózásokhoz ők is hozzájáruljanak. A pénzverők egyébiránt nem voltak oly egyszerű munkások, mint a mostaniak, hanem ők művészeknek tartották magukat, és épen olyan czéheket képeztek, mint más mesteremberek; a jobb állapotú osztályhoz, a gazdagabb és tekintélyesebb polgárok közé tartoztak.³

Az érmeek föliratai azt is bizonyítják, hogy a legfőbb kamarai méltóság kizárólag külföldi, illetőleg ausztriai családok tagjainak adományoztatott, a mi sokszor surlódásra is adott okot köztük és a bányaváros lakosai között, kikkel sokszor nem tudtak jó és kedvező viszonyban élni. A körmöczi kamara, melyet Ferdinand a többi bányavárosokkal együtt 1532-ben nyert vissza János királytól, 1548-ban az alsó-ausztriai kamarának adatott át, végre 1589-ben megszűnt létezni.⁴ Talán épen az a körülmény folyt be arra nézve, hogy a főméltóságok mindig idegeneknek adományoztattak, s hogy a főbb tisztek között magyar

¹ FERBER: Physikalisch-metallurgische Abhandlungen über die Gebirge und Bergwerke in Ungarn. Berlin. 1780. 40. lp. KEYSSLER: Neueste Reusen. Leipzig. II. 1276. lp.

² KRIZSKÓ JÁNOS: A körmöczi kamara és grófjai. 14. lp.

³ U. o. 10—14. lp.

⁴ Felemlítem, hogy épen azért, mert Ferdinand csak 1532-ben vette át a magyarországi bányákat, azok actái is csak 1534. naplói 1534-gyel kezdődnek a bécsi levéltárakban, Bergmann adata szerint.

családokból származó férfiakat hiába keresünk, mert illet az egész időn át egyet sem találunk. Szomorú bizonyítéka ez is az akkori politikai viszonyoknak, melyekben honfiaink teljesen mellőztettek ott, a hol tekintélyes állásról, tisztos hatáskörrel volt szó, a külföldről beözönlő s a jövedelmező állásokat lefoglaló idegenekkel szemben. Szükségesnek látom itt fölemlíteni, hogy az alsó-magyarországi bányavidék, melynek tisztjeit a fönmaradt érmek nyomán ismertetjük, a bányák és bányahelységek három csoportjára oszlott: 1. a Garam baloldalán levő vidékre, melynek legtekintélyesebb és mintegy főhelye Selmezbánya volt; 2. a Garam jobb oldalán levő vidéknek alsó részére, hol kiválólág Kőrmöcz volt nevezetes: és 3. a Garam jobb oldalán levő azon vidékre, melynek legelőbkelő helye Beszterczebánya volt. Az alsó-magyarországi bányavárosokat, t. i. Kőrmöcz, Selmezbánya, Beszterczebánya, Ujbánya, Bakabánya, Bélabánya és Libetbányát törvényeink is egy városi közösségnek vették, köztük bizonyos bányajogi viszonyosság állapított meg, mely később egyéb városi ügyekre is kiterjesztetett; ennek nyomát már 1405-ben találjuk s ez egész 1863-ig tartott.*

Áttérve most ezen szükséges kitérés után az érmek fölrataira, látjuk azokból, hogy a személy vezeték- és keresztnéve után nemesi előneveit s teljes címét a láják; pl. Georg Fleisch von Lerchenberg Khöeniglicher Majestät In Hungarn Cammergraf zur Kremnitz, vagy: Freyherr von Dietrichstein Herr auf Rabenstein und Grünberg, Römisch Kaiserlicher Majestät Land Rath Und Erbmundschenk in Kärnthen auch Oberster Cammergraf in den Hungarischen Pergstädten; a legtöbbször — csaknem mindig — a császár s csak egyetlen egyszer — az előbbi Fleisch-féle érmen — címezik magokat a király hivatalnokainak, és látjuk azt is, hogy egy és ugyanazon időben egyik-másik többféle tisztséget is visel, s ilyenkor rendesen az utolsó helyre teszi kamarai méltóságát, — az utóbbi Dietrichstein-féle érmen. Némely éremnek hátlapján az illető bánya- vagy kamaratiszt nevének nevét, címerét és származását találjuk, ezek kétségkívül házassági alkalmakra készültek, ilyenek a Gienger Jakab és nevének Borbálának, Gienger Frigyes és nevének szül. Humblin Annának, Strasser Farkas és nevének Geres Annának, Scheuchenstuel Vilmos és nevének Zandegger Luciának, Hohenberger Dávid és nevének Humblin Juditnak (Gienger Frigyes nevével egy családból származik), Reutter Ulrik és nevének Sicelin Annának érmein. Másrészt az érmek fölratain olvasható jelmondatok (devise) bibliai és szentirási idézetek és jámbor mondások azon kornak vallásos érzületéről tanuskodnak. Az előbbieik közé tartozik Rubigal Pál érmének fölrata: Dominus Deus protector meus, melynek keletkezése egy kis történettel kapcsolatos. Rubigal Pál egy alkalommal templomba ment, hová az állatker-ten át vezetett útja, egy vad ökörtől támadtatott volna meg, melyet ő, megtartva lélekjelenlétét, kardjával leterített; a hagyomány szerint e tettének emlékére választotta volna a felhozott deviset.

Bibliai és szentirási idézetekkel már gyakrabban találkozunk.

Igy a Munch Márton érmen: Sicut per unum hominem peccatum intravit in mundum; Kaiser Mátyásén: Ehre Vater und Mutter, auf das dirs wohlgehe und lange lebest auf Erden, (a tiz parancsolat 4-ik parancsa); Reutter Ulrikén: Minor sum Domine cunctis miserationibus tuis; Schall Konrádén: Scio quod Redemptor meus vivit et in novissimo

* DR. WENZEL G.: Magyarország bányászatának kritikai története. Bpestén, 1880. 32. 64. lp.

die resurrecturus sum Hiob. 19; és a jámbor és böles mondások ugyancsak Reutter Ulrik egy másik érmén: Nosce teipsum, medium tene, respice finem; Roth Hermanén: In einem steht unser Seligkeit und zu demselben unser Zuflucht, Roll érmén: Gott mein anige Hoffnung és Sock Jánosén: Meine Hülff von Herrn.

Az emlékérmeken látható férfi és női arczképek és azok ruházata a viselet szempontjából érdekel. A kor szokásának megfelelőleg, melylyel a papot papi, katonát katonai, polgárt polgári öltözetben tüntetik fel az egykorú érmek, kamara-tisztjeink mindegyikén, kivétel nélkül, német divatú polgári ruha látható. A hajviselet rövid, a bajusz és szakálnak növesztése természetes, felső testüket gombos felöltő födi, felálló széles gallérral, a felöltőt elől a mellen néha láncz tartja össze. Csak a Kayser és Wendenstein érmein látható gombos mellény s az e fölött levő széles zsinórú gombos dolmány sejteti a magyar viseletet. Az asszonyok közül a Gienger-féle érmen ott látjuk nejét fején kalappal, testét hímzett, széles vállú, nyakig felgombolt, virágos ruha födi, mellén lánczczal a hasonló érmek némelyikén az asszonyok haját gyöngyös pártá födi, az Artner Zsuzsanna costumeját felhajló széles gallér és gyöngyös vállfüző egészítik ki.

Az érmeken látható czímerek formája a legkülönbözőbb. A Henkelé gömbölyű, másoké ovális, u. n. olaszos, mások ismét szögletesek, francziások, mely elnevezések tulajdonképen nem is alkalmasak a czímerpaizsok alakjának megjelölésére, mert a XVI. században és azontúl a legkülönbözőbb formákban jönnek elő mindenütt.

Hátra volna még az érmek mestereiről szólni. Az egész éremcsoportban csak két érmen találunk jegyet, s azokat sem tarthatjuk egész bizonyossággal a művészek névbetűinek, sigláinak. A Muschinger-féle érem elő- és hátlapján apró *D—H* betűket látok, a Wendenstein érmén pedig *H—C* betűket, melyeket, miután egyetlen éremvéső sigláival sem találunk, hajlandóbb vagyok az érmet följajánló dedicáló nevének kezdő betűiül tekinteni. — Biztos támpontok híjával ma még nem vagyunk képesek eldönteni azt a fontos műtörténeti kérdést, hogy e fönmaradt érmek hazai ötvösök művei-e s így azokból következtethetünk-e az említett bányavárosokban virágzó körmőczi, vagy selmeczi medailleur-iskolákra, minőknek létezését épen a fönmaradt érmekből hazai érmészeink egyike föltételezi;* nézetem szerint e föltevés csak oly alakban fogadható el, hogy azokat a külföldről, főleg Dél-Németország két nevezetesebb művészi központjából (Augsburg-Nürnberg) hozzánk szakadt, nálunk letelepedett mesterek és azok itteni tanítványai készítették, kik művészetöket köréjük gyűlt tanítványaikkal együtt gyakorolták és művelték e medailleur-művészetet. Állításom bebizonyítására elég utalnom a hasonló külföldi német bányavárosok hasonló érmeire, melyek nagyjában — eltekintve a koronkint változó művészi stylusokat — hasonlítanak egymáshoz s az akkori németországi műirányt tüntetik föl. Egyébiránt e tekintetben a műtörténeti tanulmányokat régibb idő óta üző németek is csak annyira vannak, hogy meg kell elégedniök, ha a kort és a műiskolát meg tudják határozni, melybe egy medaillon tartozik, a stílkülönbségek megjelölése nekik sem mindig sikerül. E tekintetben nálunk is a levéltári kutatásokra hívjuk föl a figyelmet, mert mint dr. H. Ermann helyesen mondja, minden biztos adat, melyet a XVI. és XVII. század medailleurjeire nyertünk, a levéltárakból

* «Arch. Ért.» XIV. kt. 89. lp.

került elő, minőket Németországban Distel, Nummenhof és Wernicke eszközöltek.¹ Nálunk Krizskó Pál állította össze a körmőczi főkamara előkelőbb hivatalnokainak, a bányagrófoknak, bányabíráknak és egyéb bányahivatalnokoknak névsorát, s e nemű buvárlatai közben is inkább a történeti, mint az általunk óhajtott művészeti részre irányozta figyelmét, s csak Roll Farkasra hoz fel levéltári adatokat, ki a körmőczi kamarának 1553—1589 közt volt algrófja. Az általunk ismertetett érmek adataiból 27 bányatiszttal tudjuk a sorozatot kibővíteni. Nagyon érdekes tárgyunkra vonatkozólag a Notitia Urbis Vindoboë című könyvnek egyik jegyzete, melyet Weszerle hátrahagyott kéziratai közt találunk. Itt arról van említés téve, hogy Schranko Pálnak a körmőczi egyház szolgájának elbeszélése szerint volt egy könyv, melyben a nevezetesebb bányatisztek életrajza volt megírva; a könyv 1611 táján Fradelius Péter selmeczi polgáré, a prágai egyetem tanáraé lett volna, ki maga is sokat írt bele, s melyet neki Reutter Udalrius ajánlott.² A könyvnek sehol semmi nyoma, hihetőleg elveszett s így sajnosan nélkülöznünk kell a reánk talán nagyfontosságú adatokat. A felhozott s az előttünk levő érmekből levont magyarázó bevezetés után magára az érmek leírására megyünk át, melyeket időrendben összeállítva, a következőkben ismertetünk.

Angrer János I. Ferdinand őrnoke 1530-ban, azután fizetőmester Körmőczbányán 1537-ben, az 1530. augsburgi birodalmi gyűlésen secretarius.³

1. A: RAITPHENIG. HANNS. ANGRER. K?öniglicher M?aiestät ZU VNGERN;

a mezőben kiterjesztett farkú páva, fölül 1530. évszám.

R: + VND. PEHAM. ETC. HOF. ZALL. SCHREIBER. ETC.

A mezőben egy sisakon félig meztelen női alak (Siréne) hosszú hajjal.

Ueber das Entstehen vieler Jettons und Medaillen auf Gewerken, Bergwerks-, Kammer- und Buchhaltungsbeamte in den oesterreichischen Landen im 16. und im Anfange des 17. Jahrhunderts nebst Angabe und historischer Erläuterung von 70 derlei Stücken. F: Wiener Jahrbücher der Litteratur, Anzeigeblatt N. CXIV. Bergmann: Medaillen auf berühmte und ausgezeichnete Männer des Kayserthum Oesterreich von 14—19. Jahrhundert. 2 Bde. 1840—1857. 4. Mit 25 Tafeln. No. 7.

T. I, sz. I.

AR. vert példány. Súlya 3/16 lat; átm. 11''' A m. n. múzeumban Bergmann. 37 lp.

2. A: RAITPHENIG. HANNS. ANGRER. RO. emischer VNG. arischer BEHAM. ischer czimer, fölőtte 1537. évszám.

R: KVNGLICHER. MAIEST. át HOFZALL. MAISTER.

Réz. vert példány.

Bergmann: I. m. No. 5.

A bárczák — Jetonok⁴ — franczia eredettel birnak. Állítólag IV. Fülöp készíttetett volna először ilyeneket a pénzügy és nyilvános pénztárak tisztviselői közt való elosztás

¹ DR. H. ERMANN: Deutsche Personen Medaillen des XVI. und XVII. Jahrhunderts. Berlin, 1884.

² WESZERLE: P. IV. p. 8.

³ BUCHHOLTZ: III. 662.

⁴ Jetons, Jeettoirs, Gectoirs, olasz. gettoni, jecter, jeter. gettare a latin jectare jactare szóból.

czéljából. Hasonló bárczákat (Rait-Rechenpfennige calculos computorum) később a városok és testületek, sőt magánosok is verettek, hogy azokat hivatalnokaik és szolgálk közt eloszszák. Más országok is utánozták e példát, így Németalföld, hol címereket s a gondos és helyes számításra intő jelszókat is alkalmaztak azokon. Austriába I. Miksa hozta be a szokást, hol az ilyen bárczákat a fejedelmi kamaráknál és pénztáraknál használták s a munkások közt osztották szét, s rendesen a bányatiszt neve, hivatalos állása is rajtok volt, mint a főtebbi példányon látjuk.

I. Mátyás emlékére vert érem, melyen Guglinger Farkas körmöczi praefectusról van említés. Ezért láttam jónak e helyen felemlíteni.

3. A: † MATHIA † DEI † GRACIA † HVNGARIA † BOHEMIA † ARCHIDUCIS † MARCHIONIS † MORAVIE † DVVIS † SLAVIE

Az előlap közepén áll a főcímer alul kerekített paizsban; jobbra a váltakozó nyolcz pólya, balról a koronás kétfarkú oroszlán ágaskodik. A belső keretet két karély képezi, melyek orraiban hármasszirmok, alattok pedig kapesokúl csinos diszítványok, alkalmazvák, míg a mezőny üresedéseit kacsaringók töltik be. A főcímer fölött a magas zárt birodalmi koronát látjuk, mely Mátyás király más műemlékein is előfordul, a többi hat karélyban jobbról kezdve áll: Magyarország kettős keresztje hármasszirmon; nyílt korona; a Hunyadiak gyűrűt tartó hollója; a luzsácziai bika; a sziléziai korona nélküli s a morva koronás sas.

R: * DOMI * | * LITERARVM * ET * | IVSTITIAE * | CVLTORI * | ET * AVTORI * FORIS * SEMPE | R * ET * VBIQUE * INVICTO * VICT * | ORI * OIVO * MATHIAE * HVNGAR | IAE * EC * REGI * VOLFGANGVS * GV | GLINGER * STIRVS * CIVITATIS | CREMNICIENSIS * PRAEFECTVS | * VETVS * HOC * M * NOVVM * F C * | ANNO * A * NATO * SALVATORE | * CHRISTO * MILESIMO * QVI | NGENTESIMO * QVAD | RAGESIMO * SECVN | * DO *

Azt, valjon Guglinger volt-e pénzverdei igazgató is Körmöczbányán? ezen éremből nem lehet kihozni, mert ebben a város, nem pedig a verde előljárójának iratik. Arch. Ért. 10. kt. 44—46. lp. Rómer Flóristól.

AR. atm. 67 mm.; M. N. Múzeum.

4. Gera Erasmus, kamarai főtanácsos 1544-ben.

A: + ERASM + VON + GERA + ROMISCHER + HVNG.

A mezőben a négy részre osztott címerpaizs első és negyedik részében bányaeszköz, a második és harmadik mezőben koszorú.

R: VND. BE. i der KHV. niglichen MT ajestät CZ etc. HOF. CAMMERRAT. CZ etc.

A ketté szelt címerpaizs felső mezejében ágaskodó oroszlán, az alsó mezőben három rózsa; oldalt 15—44.

T. I. sz. 2.

Ezüst atm. 24 mm.; Nemzeti Múzeum. Verve.

5. Roll Farkas kamaragróf 1560-ban.

A: WOLFGANG. ROLL. RO. misch KA. iserlich. MA. iestät.

Szemcsés körben koronás sisakkal ellátott ketté szelt vért felső mezejében két csillog az alsóban félhold. A sisakból két aranyszárny emelkedik ki, mindkettőn a sisakbeli címer látható.

R: CHAMERGRAF · PERGSTEN. AV DER CREMNITZ.

A mezőben szemcsés körben behorpadt oldalú és cifrázatokkal ékített paizson a következő öt soros fölirat:

GOT. M: | EIN. AN: | IGE HO. | FFNVN | : G :

Oldalt 15—60.

Ezüst átm. 24 mm.; súlya 5 gr. Bronz. Verve. Weszerle. sz. XXIX. 6, N. Múzeum. T. I, sz. 3.

6. *Eyczyng Ulrik. Szül. 1489-ben*, unokája azon Eyczing Ulriknak, ki a történelmileg ismeretes Cyllei Ulriknak volt vetélytársa. Ő Ferdinand bányatanácsosa volt, s 1548-ban egyike azon cs. commissariusoknak, kik a magyarországi bányavárosokat és az azokhoz tartozó uradalmakat átvették Ferdinand részére Máriától. A következő 1549. évi birodalmi gyűlésen Augsburgban mint követet találjuk őt. Az érem tanúsága szerint Magyaróvár kapitánya volt:

A: VLRICH | FREYHERR. V | ON. EYCZING. EC (etcetera) SPA. (Gespann) VND. HAVBT MA. ZV. HVNGER | ISCHEM. ALLT | ENBVRG.

Hét soros fölirat.

R: A címérpaizs első mezejében három ferdén egymásra helyezett fehér golyó, a második és harmadik mezőben vörös kalap lecsüngő bojttal, a kalap fölött fehér hal, a negyedik mezőben ferdén álló gerenda; a címér fölött két koronás sisak, a jobboldali fölött két bölényszarv, melyek mindegyikére fehér golyó van rátűzve, a szarvak között S betű olvasható; a baloldali sisak fölött a kalapot látjuk a hallal.

Ezüst. átm. 25 mm.; súlya $\frac{4}{16}$ lat. N. M. Bécs Cs. C. Verve. Bergmann: I. m. 11. lp. 17. sz. — Weszerle. sz. XI. 6. Appel II. No 1031.

A: HERR + VLRICH + FRE | YHERR. VON + | EYCZING AN | NO DOMINI | + 1. 5. + 6. 1. T. I, sz. 4.

R: Az előbbihez teljesen hasonló címér. Bronzból. Átm. 25 mm. N. M. verve. Weszerle XI. 5.

Zeller Mátyás kamarai titkár 1549-ben.

7. A: : MATHIAS. ZELLER: A: PVECHBERG. CE(tera) 1549.

A címérpaizs első és negyedik mezejében három ötlevelű rózsza (fölül kettő alul egy) a második és harmadik mezőben három ferdén álló gerenda fölött koronás felemelkedő sas.

R: ROM.(anorum) HVNG.(ariæ) BO.(hemie) REG.(iæ) MTITS (Majestatis) CON(siliarius) ET SEC. (retarius.)

Koronás sisakdísz két szárnynyal, melyek közül a baloldali három rózsával, a jobboldali gerendával van díszítve. Arany 3 #; ezüst $\frac{3}{16}$ lat; átm. 26 mm.; Bergmann: Medaillen 124. lp. — Weszerle XXXVI. 12.

8. A: MATHIAS. ZELLER. VON. PVECHBER. Hasonló címér.

R: ·RO: (emisch) HV: (ngarisch) BE: (misch) KV· (niglich) MT (Majestät) RAT· VND· SEC· (retär) Az érem közepén:

·GOT· | · | VERLEIE | GNAD

Ezüst. Átm. 23 mm.

Weszerle. XXXVI. 11. — Bergmann S. 6. No. 9.

9. *Rubigal Pál*. Selmeczbányai nemes család a XVI. században, ekkor élt Rubigal Pál, ki 1574-ben több társával a vámot bírta. A családnak utóbb nyoma sincs, — elenyészett. Neve a wittenbergi egyetem tanulói közt is előfordul. A család német eredetű,

latin Rubigallus neve egyszerűen a Rothenhan fordítása; de nem rokon a frank lovag Sebastian Rothenhannal, kinek szintén fönmaradt egy érme 1518-ból. Tanulmányai végeztével utazni ment az ozman fővárosba, mely útját versekben írta le. Tőle való a Querela Pannoniæ ad Germaniam című munka is. Tudományos műveltségű férfiú volt, s mint ilyen az augsburgi birodalmi gyűlésen is részt vett 1547—1548-ban a lengyel Tarnow Kristóf gróf kíséretében. 1563-ban Selmece városának Veit Oeder örököseivel pere volt, melyben ő mint kirendelt cs. commissarius szerepel. Ez évre esik érme is. 1573-ban Tót-Lipce várát bírja, melyet zálogba nyert. A várban még ma is van egy terem, melyet a nép éremteremnek nevez, s az egyik ajtó fölött MARIA REGINA 15 — RVBIGAL olvasható, ebben verték volna Mária királyné idejében a pénzt, egy másik terem fölött Paulus Rubigallus Dominus protector meus 1573 olvasható. 1574-ben bírói végzés folytán Selmece városa az egyik templomból bástyát építtetett a török ellenében az alsó kapunál (Infra Rubigallum). A város különben az alsó majort és a gyümölcspiacot is a Rubigalloktól kapta. Meghalt 1576 márcz. 5-én, síremléke Badenben van. 1581-ben Tivadar fia a selmeczi nemzetőrséget vezette a török ellenében. R. Pál nejének síremléke a tót-lipcsei templomban van.

A: ·PAVL· RVBIGAL· — ZVR· SCHEMNICZ·

A mezőben koronás sisákkal ellátott és négy részre osztott címérpaizon az első és negyedik mezőben koszorúban egy vörös kakas, a második és harmadik mezőben balra futó szarvas. A sisak koronája fölött a paizsbeli kakas látható.

R: DOMINVS | DEVS | PROTECTOR | MEVS | 1565.

Ezüst; 9 gr.; átm. 27 mm.; öntvény füllel. Bécs, cs. k. Cabinet. Weszerle XXX. 3.

T. I, sz. 5. Bergmann: I. m. S. 27. Nro 24. N. Múzeum.

10. *Gienger Jakab kamaratanácsos* (1565—1568) és a magyarországi bányavárosok administratora Besztercebányán. 1568-ból két érme maradt fenn, az övé és nejéé: Salabergi Kolnbeckin Borbáláé.

A: IACOB: GIENGER: V: (on) GRIENBVCHEL: R: (oemisch) K: (aiserl.) M: (aiestät.) N: (ieder)

O: (esterreichischer) C: (ammer) RATH: ♂ 1568. ♂

T. I, sz. 6. A mezőben balra fordult mellképe rövid hajjal, hímzett ruhában, mellén lánczczal.

R: BARBARA ♂ GIENGERIN ♂ GEPORNE ♂ KOLBECHIN · (Von) SALABERG ♂ 1568 ♂

A mezőben balra fordult mellképe, hímzett ruhában, nyakán lánczczal.

Arany 10 # Ezüst átm. 26 mm., súlya 1¹/₄ lat. Verve. Bergmann: I. m. 196—201.

Nro XLII. Bécs, cs. k. Cabinet.

11. A: IACOB GIENG-ER

Az előbbihez hasonló mellképe.

R: BARBARA GIENGERIN

Mellképe. átm. 15 mm.; súlya 1¹/₂ lat. Ezüst. Verve.

Bergmann: I. m. 201. l. XIII. 59. — Weszerle. XIII. 12. — Appel III. Nro 1146. —

Weltzl II/2. 13745.

12. A: ∴ BARBARA ∴ GIENGERI ·

Balra fordult mellképe.

R: ♂ GEPOR | NE · KOLN | ∴ BECKHIN · | · VON · SAL "/, ABERG · | · 1 · 5 · 7 · 1 ·

T. I, sz. 7. Arany. 1¹/₄ # verve, átm. 11''' Cs. k. Cabinet, Bécs.

13. *Gienger Frigyes bányamester és selmeczi bányapolgár.*

A: FRIEDERICH · GIENGER — AVF · OBER · HÖFLEIN · R · (oemischer) K · (aiserl.) M · (aiestät) DINE^R | VND · WALTBRGER | ZVR · SCHEMNITZ.

A címérpaizs első és negyedik mezejében ácsfejsze, a második és harmadik mezejében vaddisznófej; a koronás nyílt sisakon két sasszárny között jobbra kiemelkedő vaddisznófej.

R: ∴ ANNA · GIENGER — IN · EIN · GEBORNE: | : HVMBLIN: — : ANNO · 1592 4

A hasított címérpaizson felül jobboldalt fénysugaras nap, alatta egy poszméh (Hummel) baloldalt szikláról fölemelkedő szárnyas griff, a koronás sisakon fölemelkedő griff.

Bergmann: I. m. 201—203. T. XIII. 60. Ezüst, ¹⁵/₁₆ lat, atm. 38 mm.; verve, Bécs, cs. k. Cabinet. T. I, sz. 8.

14. A: LAD: (islaus) PROCK: DER: IVNG: (ere) R: (oemisch.) K · (aiserlich.) GEN · (eral) BVECHL · (halter.)

A mezőben a ketté szelt paizs felső részében két, az alsóban egy pohár, a paizs fölött koronás sisak, melyből két sorban hat toll nyúlik ki.

R: BED: (er) CAMMERN: CREMNIZ: V: (nd) SCHEMNIZ.

A mezőben címérpaizs fölött sisak, ennek oldalain foszladék; a sisak koronájából két szarv emelkedik ki, s ezen egy koronás oroszlánfej látható; a címér fölött 1569 évszám van. Aranyozott ezüst, réz. Neumann: Kupfermünzen V. 28427. T. 66. — Weszerle T. I, sz. 9. XXVII. 10 atm. 27 mm.; súlya ⁶/₁₆ lat; egy bélyegváltozattal az N · IVNGER BVECHAL:

15. *Prock László és fia körmöczi és selmeczi bányatiszt 1569.*

A: ∴ LASLA: PROCK: 1 · 5 · 6 · 9 · D: ELT: BVRG: V: DES: INERRAT: Z: WIEN.

Az érem körirata két sorban, a mezőben szemben álló mellképe, begombolt ruhájában bajusz és szakállal, fején főveggel.

R: ∴ LAD: PROCK: D: IVNG: R: (oemisch) K: (aiserl.) M: (aiestät) PVECH: (halter): BEDER: CAM: (er) CREEM: (nitz) VND: SCHEM: (nitz.)

Az érem körirata két sorban; a mezőben szemben álló mellképe begombolt ruhában, bajusz és szakállal, fején főveg van. A m. n. múzeum egy födeles kancsójának aljába van befoglalva. Ezüst; atm. 48 mm.; Weszerle XXVII. 9. Verve. Bergmann S. 34. Nro 33.

16. *Strasser Farkas kamaratiszt 1572.*

A: WOLF · (gang) STRASSER · R · (ömisch) — K · (aiserl.) M · (aiestät.) EINEM · (er) Z · (u) CRE · (mnitz)

A mezőben sisakdíszszel ellátott címérpaizs, melyen egy haránt gerenda rosettekkel, fölül és alul három fölismerhetlen tárgy látható; a paizs koronájából jobbra fordult egyszarvú emelkedik ki, melynek oldalain 1 · 5 · 7 · 2 · évszám olvasható.

R: ANNA · GERES · V · MADLENA · S · ITZIGE · S · ELICH · GEMA · · ·

Közepén két tojásdad címérpaizs kivehetlen címerrel és koronával, benne koronán átszúrt fa; balról liliom, alul vadászkürt látható, a paizs négy oldalán egy-egy pont, e fölött két vonal között · RA · PHEN · olvasható. Réz. Neumann: Kupfermünzen V. 28459. atm. 11 mm.

17. *Scheuchenstuel Vilmos, selmeczi kamaragróf 1580.* és neje Lucia Zandeggerin házassági érme. Több helyen van róla említés, úgy látszik, fokról-fokra emelkedett, míg e magas hivatalba jutott, melyről fönmaradt érme tanuskodik. Volt nagybányai perceptor és administrator, azután lett kamaragróf.

A: WILHELM · SCHEVHENST — VEL · ZV · WEICHING · RO · (emisch,)

a belső körben:

KAY · (serlich.) MT · (ajestät.) RC · CAMERGRAVE · Z · SCHEM · NIT · 31 ·

A mezőben levő címérpaizson: hármass halmon szemben álló meztelen férfialak, a sisakdíszben ugyanaz, oldalt 15.—80.

R: LVCIA · SCHEVCHENSTVELIN · GEBORNE · ZANDEG —

a belső sorban:

GERIN · SEIN · (e) EHELICH · GEMACHL · ALT · 19 ·

T.I, sz. 10.

A címérpaizsban kerékküllök, oldalt 15—80. Appel III. kt. 929. lp. Bergmann: I. m. XXXI. 133—136. T. X. Nro 46. Weszerle XXX. 9. Appel III. 929. Aranyozott ezüst öntvény, átm. 1" 5", súlya 1 lat.

Egy családból való a korunkbeli Sch. Károlylyal, kinek emlékére a következő érem vezetett:

A: CARL · FREIHERR V: SCHEUCHENSTUEL

Jobbra fordult arczképe, a nyaka alatt: C. RADNITZKY

R: 1864 DEM TREUEN · FREUNDE ~ DES · BERGWESSENS

Középen bárói korona alatt két részre osztott címér cserfa-koszorúban, a címér jobboldalán egy meztelen alak, a baloldalán egy kürtöt fúvó vadász kutyaival.

Rr. 69 mm.; Schönherr Gyula tulajdonában láttam.

18. *Egger György, körmöczi pénzbeváltó 1583-ban.*

A: + GEORG · EGGER · RO · (emisch) KA · (iserlich.) MT · (ajestät) EINNEMER

A mezőben: sisakdíszben két szarv között balra ágaskodó oroszlán.

R: + DER · CAMER · CREMNIZ · 1583.

A mezőben címere: baloldalt a felső mezőben lilium; alatta kúp, jobbról egy ferde pólyán balra lépdelő oroszlán.

T.I, sz. 11.

Ezüst; átm. 28 mm.; verve, Bécs. Drezda. Kiadatlan.

19. *Munch Márton, pozsonyi sókamaratiszt, azután Máriának, II. Miksa nejeinek pecuniarius aulicus (Hofpfennigmeister) és pénzverdei könyvvivő, † 1589-ben Bécsben, síremléke a Sz. István templom falába lett beépítve.*

A: MARTIN · MVNCH · RO · (emisch.) — KAI · (serlich.) MT · (ajestät) VND · GANT · ZEN · HOCH · LOB · (lichen) HA · VS · OSTER · (reich) DINER

Az érem körirata kettős körben, a címérpaizsban hármass halmon balra lépdelő oroszlán.

R: SICVT · PER · VNVM · HOMINEM · PECCATVM · INTRAVIT · IN · MVNDVM ·

A mezőben a paradicsomi jelenet: Ádám és Éva a tudás fájánál, melyre a kígyó van tekerődzve. Bergmann: I. m. 125. Nro 9. Appel t. 12, Nro XI. Welzl II/2. 14345.

T.I, sz. 12. Ezüst, 36 mm.; súlya 1 lat; átm. 1" 5"

Henkel Sebestyén, körmöczi kamarai pénzbeváltó 1590-ből.

A donnermarki Henkelek, kik 1661 márcz. 5. emeltettek grófi rangra, a Szepességről származnak, Alsó-Austriában Gföln és Wesendorft birták. Sebestyén, ki 1577-ben született, talán a II. Lajos idejéből ismert Henkel Konrad ezredes fia volt, 1589-ben a körmöczi kamara pénztárnoka és igazgatója lett, 1589 febr. 27. Eislerin Zsófiával kelt egybe, a bécsi

Sanner özvegyével, ki Rudolftól egy ezüst serleget kapott menyegzője emlékére. 1590-től kezdve gyakran előfordul «Einnemer und Puechhalter in Cremnitz» czímen.

20. A: SEBASTIAN: HENKEL: RO: (emischer) KA: (iserlicher) MAI: (estät)

Szemben álló mellképe

R: EINNEMER · BEI · DER · CAMMER · — CREMNITZ · AETATIS · SVE · ANO 33.

A ketté szelt paizs felső részében kiemelkedő oroszlán, alsó részében három gömb-szeletbe helyezett rózsatő; felül koronázott zárt sisak, a koronából a vértbeli oroszlán emelkedik ki, jobbról-balról foszladék, oldalt 15—90 évszámmal. Ezüst. 37 mm; súlya ¹⁾ 25 ²⁾ 27 gr. Weszerle XV. 3. Verve.

21. A: SEBASTIAN · HENKEL ·:

Szemben álló mellképe bajuszzsal, körszakállal, széles galléros felöltőben.

R: R: (oemisch.) K: (aiserlich.) M: (aiestät) CAMERG — RAF: V: (nd) EINEMER ·

A mezőben az előbbi czímerpaizs évszám nélkül. Ezüst, öntött, átm. 27 mm.

M. N. Múzeum.

T. I, sz. 13.

Hohenberger Dávid, selmeczi bányatiszt, 1593-ban.

22. A: DAVID · HOHENBERGER · AETATIS SVE 43 ·

Szemben álló mellképe felhajló széles gallérral, rövid hajjal, bajusz és szakállal.

R: RO: (emisch) KA: (iserlich) MA: (iestät) DINER · (= Beamter) V · (nd) WA — LDBVRGER ZV SCHEMNITZ 1593

A czímerpaizs első és negyedik mezejében jobbra tekintő kecskebak, a második és harmadik mezőben fagaly négy makkal. Ezüst, átm. 36 mm.; 1½ lat; arany 13 # Weszerle XVI. 2.

T. I, sz. 14.

23. DAVID · HOHENBERGER · WALTBRGER · Z · SCHEMNITZ 1588.

A mezőben szemközt álló mellképe bajusz és szakállal, rövid hajjal, felhajló széles gallérral, felső testét összegombolt kabát, mellét láncz födi; oldalt: ÆTA — 38. Hátlapja síma; Ezüst; átm. 44 mm. Bergmann: I. m. S. 35. Nro 35.

T. I, sz. 15.

24. A: IVDIT · HOHENBERGERIN GEBORNE HVMLIN

A mezőben: a hasított czímerpaizs baloldali mezejében fölül fénysugaras nap, alatta poszméh (Hummel), a jobboldaliban balra ágaskodó szárnyas griff; a sisakdíszben koronából kiemelkedő griffmadár, a czímerpaizs oldalain 1590 évszám. Ezüst, átm. 38 mm. Weszerle XV. 5. Verve.

Reutter Ulrik, selmeczi bányatiszt.

25. A: VLRICH REVTTER — R · (oemisch) K · (aiserlich.) M · (aiestät.) DIEN · (er) WALDBZ · (urger.)

A czímerpaizson egy balra ágaskodó orrszarvú és egy dőlt sáv, a sisakdíszből a czímerbeli orrszarvú emelkedik ki; felül 1601 évszám.

R: ANNA REVTTERIN — GEBORNE SICELIN

A mezőben levő czímerpaizson jobbra ágaskodó oroszlán, a sisakdíszben ugyanaz látható. Ezüst; átm. 33 mm. Weszerle XXIX. 7.

T. I, sz. 16.

26. A: MINOR SVM DOMINE CVNCTIS MISERATIONIBVS TVIS

A mezőben a föntebbi czímerpaizs; körben:

GEORGIVS VDALRICVS REVTTER

R: NOSCE TE IPSVM · MEDIVM TENE · RESPICE FINEM ·

A mezőben jobbról egy felhőkből kinyúló kéz mérleget, balról egy másik kéz tükröt

tart, alább egy halálfő, szárnyas homokóra — a repülő idő és mulandóság jelképe, s láb-
T.I, sz. 17. szárcsontok láthatók. Ezüst; átm. 47 mm. Weszerle XXIX. 8.

27. A: STEMMATA FAMILIAE

Egy szárnyas angyal által tartott címertálcán balra ágaskodó orrszarvú.

R: REVTT = ERIANAE.

Sisakdíszben egyszarvú. Ezüst; átm. 30 mm. Weszerle XXX. 1. 2.

28. *Riedmüller Kristóf*, kinek atyja János könyvvivő volt a selmeczi és körmöczi kamaránál.

A: CHRISTOPH · RIEDMULLER ·

Balra tekintő, kiterjesztett szárnyú egyfejű sas, mellén kerek címerrel

R: 1601 | DENA · | RIVS · CV: | · PREVS ·

Réz; átm. 14 mm. Weszerle XXIX. 5.

29. *Fleisch György, körmöczi kamaragróf 1609.*

A: GEORG · FLEISCH · VO: (n) LERCHENBERG ·

Középen koronás sisak, egy halomról fölemelkedő pacsirtával, két kihajló bivaly-
szarv között, fölül a mezőben 1609.

R: KHO: (eniglicher) MAI: (estät) IN: HVN: (garn) CAMERGRAF · ZVR · CREM: (nitz.)

A négy részre osztott címertálcán első és negyedik mezőjében a halomról fölemel-
kedő pacsirta, a második és harmadik mezőben egy kis paizs. Arany 5 #; ezüst 1/2 lat;
T.I, sz. 18. verve. Bécs, cs. k. Cabinet. Bergmann S. 36. Nro 37.

30. *Muschinger Vincze kamaratanácsos és érembecslő 1618.*

A: VINCENT · (ius) MUSCHINGER · IN · GVMP · (endorf) ET · ROSENBERG · (urg;)

Alul:

CAESARVM CONSILIARIVS (1) 618

Középen címere: három kettős liliummal, fölötté V. M. P. betűk, alul, a címertálcán két oldalán alig látható D H betűk (Vincentio Muschinger Patrono sc. dicat D H) az ismeretlen ajánló.

R: EQVITVM PATRONVS

Alul:

S · (anctus) GEORGIVS ·

Szent György lovag fegyverzetben, a mint a sárkánnyal viaskodik (alul ismét D. H.) s a sziklán térdelő megkoronázott Margitot megmenti.

Madai. I. Nro 2379. Köhler. VII. 345. 423. XI. 105. Súly 9 # Bergmann S. 36.
Nro 37. Kaltenbäcks Oesterr. Zeitschrift. 1835. Nro 70. p. 279. Wiener Jahrbücher der
T.I, sz. 19. Litteratur. Bd. 84.

Wendenstein János kamaragróf, Körmöcz, Selmecz, Besztercze, Libet, Baka-, Béla- és Újbánya városok bányagrófja, melyek koronajóságok voltak.

31. A: I · (ohann) V · (on) W · (endenstein) Z · (u) P · (randenberg) V · (nd) E · (nnsleiten) R · (ömischer) K · (aiserl.) M · (aiesttät) C · (ammer) R · (ath) V · (nd) O · (berster) C · (ammergraf) I · (n) H · (ungar.) P · (ergstädten.)

G · M · H · a dedicáló vagy éremvéső bélyege. Középen címere

R: ANNO · 1627 · DEN · 5 · SEPTEMBRIS ·

Mária a kis Jézussal. Arany, súly 1 # ezüst; 3/16 lat. Bergmann: Über das Ent-
T.I, sz. 20. stehen ... 36. 37. lp.

32. A: IOHANN V · (on) WENDENSTAIN ·

Mellképe, födetlen fővel, szakállal, összegombolt ruhája fölött magyar dolmánynyal. Feje fölött szárnyas angyalfő, e fölött G · M · H · betük.

R: I · (ohann) V · (on) W · (endenstein) Z · (u) P · (randenberg) V · (nd) E · (nnsleiten) R · (ömisch.) K · (aiserlich.) M · (aiestät) C · (ammer) R · (ath) V · (nd) O · (berst) C · (ammergraf) I · (n) H · (ungarischen) P · ergstädten + 1628 +

A mezőben négy részre osztott címérpaizsa közepen szívpaizszsal; az első és negyedik mezőben köteg, a második és harmadik mezőben jobbra lépdelő koronás oroszlán, a két részre osztott szívpaizsban jobbról egy vas, balról egy szárny látható. A címérpaizs fölötti két koronás sisakon jobbról egy szétterjesztett szárnyú koronás sas, balról egy koronás oroszlán látható; a szárnyak között H · C · betük olvashatók (Hungarische Cammer? vagy a dedicáló betűi?) Arany 9 # Ezüst $\frac{1}{2}$ lat. Ovalis vert érem. Cs. k. Cabinet. Bécsben. Hess a Montenuovo hercegi gyűjteményből megvett példányt 150 Mrk. tartja. Bergmann: I. m. S. 36. Nro 38.

T. I, sz. 21.

33. Róth Hermann.

«A két címert körülfutó jelmondat ez: In einem steht unser Seligkeit und zu demselben unser Zuflucht; a címerek alatt 1 · 6 · 3 · 2 · Név nincs a címeren, csak a Welzl-féle lajstrom szerzője után tartom a napos képű címert a Hermann Roth von Rothenfels családi címérének; a második címér, melynek egy pelikán a főalakja, talán feleségének a címere. Az érem előlapján levő Krisztus-fej (Ich bin das Licht der Welt. Jo. 8. fölirattal) készítési modora az ismert nagybányai keresztelő tallérre (Weszerle III. 4.) és a II. Ferdinand egyik emlékérmé hátlapján levő hasonló fejre (Arch. Közl. II. Atlas 1. 9) emlékeztet, a címérpaizsok pedig majdnem szakasztott olyanok, mint az idősb Hans Sockh emlékpénzén, mely 1650 körül készülhetett, midőn Sockh a körmöczi kamaránál valami magasabb hivatalt viselt.» Welzl II/2 14659., dr. Hampel J. Arch. Ért. XIV. kt.

T. I, sz. 22.

Kaiser Mátyás selmeczi bányatiszt 1636.

34. A: MATHIAS · KAISER · R · (ömisch.) K · (aiserl.) M · (aiestät) D · (iner) V · (nd) W · (altburger) Z · u S · (chemnitz.)

A mezőben jobbra fordult mellképe.

R: EHRE | VATER VND | MVTTER AVF DAS | DIRS WOL GEHE VND | LANGE LEBEST AVF | ERDEN · DIESEN SCH | AVPHENING VEREHRE | ICH MEINE LIEBEN | TODT ··· | ZV EINEM GEDECH | TNVS DEN ··· | A° 1636

Ezüst; átm. 44 mm.

T. I, sz. 23.

35. A: MATHIAS · KAISER · R · K · M · D · W · Z · S ·

Jobbra fordult mellképe.

R: G · M · T · H · B · E · ANNO · 1636 ·

A mezőben címérpaizs; a felső mezőben balra futó szarvas, az alsóban két vadász-kürt, a sisakdíszben balra ágaskodó egyszarvú. Ezüst; átm. 44 mm. Wiener Jahrb. der Litteratur Bd. XXI. p. 80.

T. I, sz. 24.

36. Ehrenreuter János.

A: Az érem előlapján lakmározó társaság a kaánai menyegzőt tünteti föl, közepen Krisztussal, ki a melléje állított csöbrök vizét borrá változtatja.

R: IOHANNES · AVGVSTVS · EHRENREVTTER AB HOFFEREVT SCHEMNICII NATVS ANNO M · D · C · XXXIX DIE XXIV IVNII

A második sor fölirata:

EODEMQVE RENATVS TESTE VALENTINO RVLICHIO PASTORE SCHEMNICIENSI.

Az érem mezeje Krisztus jordani megkereszteltetésének jelenetét ábrázolja; felül a fénysugaras nap látható. Andrassy gyűjt. II. t. 43.

37. *Dietrichstain Gábor selmeczi kamaragróf*. II. Ferdinand udvari tanácsosa és Wendenstein után a magyarországi bányavárosok főkamaragrófja volt Selmeczbányán 1634.

A: GAB: (riel) F: (reyherr) V: (on) DIETRICHSTAIN · H: (err) A: (uf) R: (abenstein) M: (hibásan W: eichselstätten helyett) V: (nd) G: (rünberg.)

Szakállas jobbra fordult mellképe.

R: R: (ömisc.) K: (aiserl.) M: (aiestät) L: (and) R: (ath) V: (nd) E: (rbmundschen) I: (n) K: (ärnthen) A: (uch) O: (berster) C: (ammer) G: (raf in den) H: (ungarischen) P: (ergstädten.)

A czímerpaizsban két vinczellér-kés, oldalt 1634.

T.I, sz. 25. Ezüst. 1^{12/16} lat. Verve. Bécs, cs. k. Cabinet. Bergmann: I. m. S. 37. Nro 39.

38. *Schrötl György*.

A: GEORG · SCHROTL · V: (on) SCHROTENSTAIN

Jobbra fordult mellképe

R: RÖM: (isch.) KAI: (serlicher) AVCH DER ZV HVNG · (ern) VND BÖ: (hmen) KÖ: (niglicher) MAT: (Majestät) RATH.

A mezőben négy részre osztott czímere (Paul Fürsten: Wappenbuch. Nürnberg. 1696. 1. 41.) Hess. Catalog. Arch. 78. 4999—5001. Ezüst ^{19/16} lat, verve. Bécs, cs. k.

T.I, sz. 26. Cabinet. Máday. Nro 5891. Bergmann: I. m. S. 30. Nro 26. 27.

39. *Id. Sockh János* 26 éven át szolgált a körmöczy pénzverdénél, 15 évig mint könyvvivő, 11 évig mint pénzbevaltó. Az ifjabb Sockh János 1646-ban kamarai algróf. Hartmann Franzenshuld. 59. lp.

A: HANS SOCKH · DER ELTER

A mezőben czímere: a középső alulról fölfelé menő ékben halomból kinövő tölgyfaág egy makkal, jobbról-balról szárnyas griff; a sisakdíszben balra tekintő szárnyas griff.

R: Díszes keretben négy soros fölirat: Meine | Hülff | von | Herrn. Ezüst; atm. T.I, sz. 27. 37 mm. Az ifjabb Sockh János 1646-ban alkamaragróf volt a magyar bányavárosokban. Hartmann Franzenshuld Deutsche Personenmedaillen. 61. lp.

40. *Schall Konrad selmeczi érmész*.

A: CONRADI SCHALLI EX WIRTENBERGA STVDGARDIANI METALLICI

A második sorban:

SCHEMNICIENSIS IN HVN — GARIA ICON · AETATIS SVAE XXXIX.

Körirat két sorban; a mezőben jobbra fordult mellképe, hosszú szakáll és bajuszszal, rövid hajjal.

R: A mezőben koszorúba foglalva felül két kereszt, a jobboldalin a felfeszített üdvözítő, a baloldalin a sátán kígyó alakjában; alatta öt sorban:

SCIO QVOD REDEMP | TOR MEVS VIVIT ET | IN NOVISSIMO DIE RESV | RECTVRVS SVM | HIOB · 19.

Ezüst; atm. 48 mm. Weszerle XXX. 8. Andrassy. I. 25.

41. Partinger Gáspár kamarai tanácsos.

A: GASPAR · PARTINGER · I · V · D · S · C · RO · M · CAM · HVN · CONSILIARIVS

Az érem körirata kiemelkedő szalagon. A mezőben a dőlt és ketté szelt paizs felső részében balra futó egyszarvú, alsó részében lángokból kiemelkedő Phönix. A paizs fölött szalag és sisakdísz, mögötte lepel, a koronás nyílt sisak fölött balra ágaskodó egyszarvú, mögötte szárny.

R: Domborműben Krisztus a bethlehemi jászolban, a három király imádásával.

Alul a szelvényben bekarczott betűkkel:

HONS GIRK | 17 HOSter | 35 |

Ovális ezüst érem 40—50 mm; öntött. M. N. Múzeum.

T.I, sz. 28

Dr. T. Gy.

PRAEHISTORICUS ARANY-, VAS- ÉS KŐBÁNYÁSZATI ESZKÖZÖK DÁCIÁBAN.

A művelődéstörténelemnek azon ágát, mely az őslakók technical vállalatainak, ide alkalmazott eszközeinek és eljárási módszerének kutatásában áll: hazánk területén alig részesítik figyelemben, holott szomszédos államainkban, és pedig nem csupán nyugatot, de keletet is ideértve, akadémiák, hatalmas monarchák, sőt még kisebbrendű egyesületek és magánosok is pazar áldozatokkal terelik ide a tudósok figyelmét s az archæologusok a természetbúvárokkal kezét fogva, folytatják az egykori bányaemlékek kinyomozását és ismeretetését. Az I. Napoleon kíséretében Egyiptomban járt tudósoktól kezdve, számos expeditió fáradozott már e téren s Európaszerte is oly gazdag irodalom nőtt ki magát az önállóan, vagy folyóiratokban napvilágot látott közlésekből, hogy csak a főbb publicatiókat szinte lehetetlenség evidentiában tartani.

Nálunk a régészek legtöbbször a geologusok, technicusok terhére írják át az ilyen mű teendőket, kik viszont az archæologia, historia művelőihez utalják azokat vissza, nem egészen alaptalanul úgy vélekedve, hogy pusztá műszaki felvételekkel még egyáltalán nem oszlatható el a hazai ősbányászatra boruló homály s különösen a kormeghatározásokat a meglevő történeti adatok s a külföldi idevonatkozó irodalom nélkül meg se lehet kísérteni. Ujabb bányatörténelmünkkel már szerencsésebbek vagyunk s az alsó-magyarországi bányavárosok Péch Antaltól csak imént kapták meg kitűnő monographiajukat.

Megvallom, én is némi elfogultsággal vettem fel pár év előtt a geologus kalapács mellé a régészkedés műszereit s a lassankint, inkább hazafias felbuzdulásból összegyűjtött észleletek, tapasztalatok közzétételére se éreztem — amphibialis szerepem tudatában — indíttatva még magamat, első sorban a felett is gondolkozóba esve, vajjon az Akadémia melyik osztálya nyitja meg a magamfajta vendég előtt ajtaját.

Hogy hosszú töprengés után tartózkodó álláspontomból mégis a nyilvánosság elé kezdek lépni gyűjtéseim s jegyzeteim egynémelyikével: azért a felelősség azon kiváló tekintélyeket terheli, kik nemes ügyszeretetből s személyem iránt tanúsított lekötelező jóindulatukban a nyers anyag közzétételét se tartják egészen felesleges munkának.

Legyen szabad ennél fogva inkább figyelemgerjesztés czéljából a mélyen tisztelt akadémiai szakosztálynak bemutatnom azt a néhány bányászateszközt, mit a daciai kő-, vas- és aranybányák néhányából, részint közvetlen gyűjtésem folytán, részint Herepey Károly nagyenyedi ev. ref. collegiumi professor s egykori tanáromnak szivességéből alkalmam nyílt megismerni. Kevés, az igaz, a mi felett szemlét tarthatok; de nyilvános gyűjtemeink beutazása közben sajnosan kelle tapasztalnom, hogy nagyhírű bányászatunknak e

reliquiáiból egyebütt még ennyivel se rendelkezünk s bár évek előtt egy-egy hivatalnok gyűjtési szenvedélye a bányavárosokban egész collectiókat eredményezett: öröklés és barátság útján úgy szétszóródtak azok, hogy most híre porát se találjuk.

Mielőtt azonban tulajdonképeni tárgyamra, az általam látott, vagy gyűjtött bányász-eszközök egyenkénti bemutatására térnék, néhány nagy vonásban érinteni ohajtom az e téren első uttörőként ismeretessé vált ó-kori népek bányáiparát s a historiai adatok által tisztába hozott bányászati irányokat. Ez által egyfelől rámutatni iparkodom a bányászat eredete és első tárgyai mellett arra az útvonalra is, melyen Dacia őslakói a művelődési eszmék mellett egyéb ipartárgyaikkal a bányászati ismereteket megszerezték.

Mindenekelőtt arra a kérdésre kell feleletet adnunk: vajjon mivel vette kezdetét a bányászat? Hesiod és Lucretius sokszor idézett költői vonatkozásai magától érthetőleg kellő nyomatékkal nem bírhatnak e tekintetben s metallurgiai szempontból egyedül elfogadható nézet szerint az emberi művelődés pirkadozó hajnalán a fénye, színe által egykép szembetűnő s a folyók hordalékában is eléforduló *arany* vezethet rá az ethnologiai embert a fémek ismeretére. Akár *Nubiából* vegyük fel fejtegetéseink fonalát, honnan a gulák hierogliphjei szerint még e nagyszerű építkezéseket megelőzőleg *aranyport* zsákmányoltak az egyptomiak; akár az irani felföldről a mesopotamiai síkságra szállott s ott bámulatos magaslatra civilisálódott turani népnél¹ (akkad és sumerai nép) keressük a bányászat kezdetét: mindenütt roppant messziségbe vezetnek vissza a bányászati hagyományok s azok első kiindulását itt és ott a *folyók áradványi üledékei* képezék. A kavics- és hömpölytörmeléből elécsillogó aranypikkelyek és szemcsék bányászata önként érthetőleg nélkülözhetővé tévé a szokásos bányaeszközöket s csak midőn az «aranymosásról» a tellérbibuvások lefejtésére haladtak át, vált szükségessé a véső és kalapács, vagy ezek helyetteseinek feltalálása.

Utóbbit kezdetben egy kőszulyok helyettesíté; legalább a gulák felképein² (Champollion atlas CLXXX. 1 ábra, CLXXXIII. 3 á. CLXIV.) ezzel látjuk felszerelve a kőfaragókat.³ Véső gyanánt tűzköszilánkok, állatagancsok, csontok szolgáltak jó ideig s nemcsak a kőkori fejszék nyéllukainál, de felszíneesebb bányamíveleteknél is alkalmazást nyerhettek eleinte ezek.

Keményebb kőzetekben s a mélység felé haladó munkálatoknál ilyen vájó, véső szerszámok többé elégségesek nem lehettek s az akna-tárna-mívelet fémeszközök ismeretét feltételezi. Efféléket pedig kinyomozhatatlan ősidők óta használ az emberiség, hisz a nilvölgyi gulákhoz előkészített granit- és márványkoczkák formálását se képzelhetnők másképp el. Lepsius⁴ és Champollion atlasműveinek tanúsága szerint tényleg alkalmazásban is volt a gulaépítőknél a vas- és rézvéső, s ezek kettős mivoltát a színek különfélesége teszi szemlélhetővé. Es az első gulaépítő (*Únephes*) harmadik utóda vala *Menesnek*, úgy, hogy ha Lepsius helyesebb chronológiáját vesszük is mérvadóul, ki a 30 dynastia némelyikének

¹ Babylonia és Assyria őskori történetének hitelessége. RIBÁRY F. Budapest, 1869. Akad. értekezés.

² Monuments de l'Égypte et de la Nubie. A son la Direction de Champollion le Jeune etc. publiés sous les auspices de M. Gurol et de M. Thiers. Paris 1835.

³ LEPSIUS: Die Metalle in d. Egypt. Inschriften. Berlin.

⁴ Die Denkmäler Egyptens und Aethiopiens. LEPSIUS.

párhuzamos szereplést tulajdonítva, a Ptolæmeusok megbízásából *Manetho* egyiptomi pap által hierarchicus följegyzések alapján megírt történelmi időszakot Böck 5702 évével szembe Kr. e. 3892 veszi: az esetben is meglepő hosszú multtal dicsekedhetik legalább a rendszeres kőbányászat. De Champollion említett művében a márványkoczkák idomításával foglalatoskodó alakokon kívül *körzővel, szögmérővel, vízszintezővel, mérő szalaggal* dolgozó egyének rajzait is láthatjuk.

Mily roppant időnek kelle lefolyni e biztos műszaki jártasság elsajátításáig s mennyi tévedés keserű tapasztalata vezetheté lassankint az emberiséget e nem könnyű szerkezetű s máig érvényben álló eszközök feltalálására! E találmányok az emberiség haladását bizonyára gyorsíták legalább is oly arányban, mint az első tűzköszilánk és kőfejsze.

Pedig egészen távol Egyiptomtól, a Tigris, Euphrates közében a históriai kor kezdetén már népes városokkal fényelgő chaldeaiak szintén önálló bányászati ismeretekkel költöztek le az Altai hegység aljáról új hazájukba s nemcsak a véső avatott forgatására valló *ékírással*, de a fémipar, s nevezetesen a bronzöntés igen régi gyakorlatával ők váltak a *sími* népek mestereivé.

A phoenicziaiak sokkal ifjabb bányászata a belőle kifejlett görög-római bányaiparral együtt az itt szóba hozott két néptől vette származását s Herodotos, Strabo számos helyi vonatkozásai is azt igazolják, hogy a görög szigettengeren át származott el phoenicziai vállalkozók útján Európa continensére a bányászkodás. E kiválóan mozgékony üzérkedő nép századokkal később, midőn a bányaismeretek az európai barbárnépek közé szintén behatoltak, még mindig kezében tartotta a fémárú- és ékszerkereskedést egész addig, míg abból a görög élelmesség s a római világuralom ki nem forgatá.

A görögök mindjárt a hőskorban hasznukra igyekeztek fordítani szomszédaik természeti kincseit, sőt az argonauták mondájából kitetszőleg, a Fekete tenger keleti partjáig elkalandoztak. A rege tulajdonképen egy aranymosó vállalatról szól s az aranygyapjú anynyiban szó szerint is érthető, mert egy nyíratlan báránnyal terítették le kezdetben a mosóasztalt.

De bár az aranyláz a görögöket rég idők óta fárasztó expeditiókra csábítá, azért Homer se említ még belföldi nemes fém-bányászatot, jóllehet az *aranygazdag* Mykenet Schliemann¹ szerencsés leletei is ilyennek bizonyították s a Trójából kiásott nagyszámú ékszerek, arany-ezüstnémük is a mellett tanuskodnak, hogy nem a *jon fényűzési* hajlam s aristocraticus gondolkodásmód diktálták, mint Curtius² hiszi, az Ilias hőseinek tulajdonított arany-ezüst kincseket. Még a Homer által váltig emlegetett, s a gazdagság egyik fokmérőjéül minősített *réz* se vala görög termék, hisz maga Athene utasítja³ Mentés alakjában öltözve *Telemachost* a fekete hullámokon túl *Temesaba*, hol fénylő *vasérczért rézet* lehetett becserélni. E Temesa pedig nem azonos az alsó-italiai hasonló nevű várossal, hanem Cyprus *Tamassosa* vala, hol még Strabo⁴ idejében jelentékeny rézbányászat folyt. Csak Homer

¹ Mykene. SCHLIEMANN H.

² A görögök története. Irtá CURTIUS E. Ford. FRÖHLICH R. Budapest, 1875. I. köt.

³ Odyssea. I. 182.

⁴ Strabo. III. 146.

után kezdék kihasználni a görögök Eubea rézérczeit s a Phrixos és Hellével testvéri viszonyban állott *Chalkos* villantja meg először a rézérczeiről elhíresült Chalkis bányahelység nevét.

Tehát nem csupán a Schliemann által ritka szerencsével feltalált mykenei és trójai¹ ékszerek keleti *jellegű díszítése és technikája*; de Homer tényleges tanuskodása is ázsiai s legkivált sidoni eredetűnek declarálják a trójai háború vitézeinek öltöny- és fegyvertárában szerepelt ékszereket. Az arany Görögországban Gyges király előtt (VI. század Kr. e.) oly ritka volt még, hogy a delphi jósda is alig részesült ilyen ajándékokban; de a vas- és rézbányászat régibb keletű s a *dakitylok, kuretek, telchinusok* regéje itt is Phoenicia felé vezet vissza Creta, Rhodus, Cyprus szigeteken át a genesis fonalát.

Mindezt csak azért kívántam röviden szóba hozni, mert minél tovább gondolkozom a daciai ősbányászat felett, annál valószínűbb előttem, hogy Görögország, illetőleg dél felől vették arra az első impulsust. Sajnos, hogy irodalmi feljegyzéseink gyér volta bizonytalanságban hagy Dacia őstörténetére nézve s az első feljegyzés se terjed Herodotosnál annak pusztá felemlítésén túl, hogy a Maris menti agathyrsek aranygazdagságukkal szomszédaik irigységét magukra vonták s elpuhultak. Azonban a különféle s együtt meglepő nagy számot tevő lelőhelyek görög tetradrachmai, Apollonia (Avelona), Dyrrhachion (Durazzo) féle drachmák már magukban tanuságot tesznek arról a kölcsönös forgalomról, melynek útja a Duna völgyéből részben Daciába ágazott be. A Kr. e. IV. századtól e kereskedelmi összeköttetés Tracián, Macedonián át kimutatható s épen vidékünkéről szólva nemcsak a Philippus-féle s a Lisimachus és Kozon aranyak, ezüst tetradrachmiák gyakorisága; de az Aranyos, Maros tájáról napfényre került sok arany ékszer mind arról tanuskodnak, hogy a görög befolyás alatt a Krisztus előtti századokban egy önálló «barbar» fémipar fejlődött itt ki, sőt a leletek számából s a lelőhelyek geographiai elosztásából ítélve, e bánya- és fémipar központja határozottan az általam vizsgálat alá vont vidékre esik.

Évtizedek előtt hálásabb tér kínálkozott volna az én irányom képviselőire, mert még az ötvenes években is Ackner Mihály volt szt.-erzsébetfalvi (hammersdorfi) ev. pap és érdemes erdélyi régész collectiókat talált Körösbánya, Offenbánya, Verespatak tisztviselőinél. Fájdalom e különben nagybuzgalmú író a látottak pusztá felemlítésén túl nem terjeszkedett «Erdély régiségeiben»² s még a szóbeli leírást is egyetlen rudai mozsárnál kísértette meg. Az az ércztörő mozsár azonban már azért se származhatik az általa feltételezett római korból, mert a *vasöntés* egészen újabb keletű találmány s az ó-korban csupán a bronzsal tudtak így elbánni.

Az általa megemlített szerszámok azonban baráti emléktárgyakként s más révén annyira elkallódtak, hogy én se a Bruckenthal múzeumban, hová Ackner hagyatéka jutott, se az aranyvidékről sok szép ajándékban részesült kolozsvári múzeumban többé ilyeneket nem találtam.

Ez a sajnos tapasztalat is intésül szolgál arra nézve, hogy az általam gyűjtött s részben a hunyadmegyei régészeti társulat múzeumában levő kő- és vasbányászati eszközö-

¹ SCHLIEMANN H.: «Ilios.» és «Trója.»

² Die römischen Alterthümer und deutsche Burgen in Siebenbürgen Mich. Ackner Wien. 1857. 3. 14 lap.

ket kiegészítve a Herepey Károly tanár által a nagyenyedi Bethlen főtanoda számára Kis-Bányáról (Torda-Aranyosm.) és Karácsról (Hunyadmegye) szerzett aranybányászati eszközökkel egyelőre legalább közzé tegyem, ilyenek gyűjtése iránt másokban is kedvet élesztve. E közzététel biztosíték akar lenni arra nézve is, hogyha egy nem remélt esély folytán az általam látott tárgyak netán megsemmisülnének is, az irodalomban az érdeklődő legalább nyomát találhassa s ne legyen pusztá nevekre utalva, mint én Ackner M. adataival.

I. tábla
1—5. áb.

Mindezek a Herepey-féle csoport kivételével a budapesti országos kiállításon is láthatók s bár a rómaiak által szintén használt bányákból erednek, én mégis czélszerűbbnek látam a prähistoricus gyűnév alatt mutatni be azokat. Daciában a római uralom után akkora historiai űr következik, hogy az első ezredév története még mind történelem előtti kor. Különben is a római bányamíveleteket nem épen könnyű elkülöníteni a korábbi, sőt későbbi hajtásoktól, s a véső és kalapács roppant régi kezdetétől a csaknem oly nagy idő előtt alkalmazásba vett löporral való robbantásokig a tárnák szelvényeiben, az aknák alakjában alig mutatkozik különbség. Így például a viaszkos táblák chronologiai datumai által határozott rómainak ismert verespataki *Katalin* bánya méretei, kidolgozása alig üt el a helyzetileg ifjabb, vagy régibb vágatokétól.

A hírneves nagy Csetatye (vár) ugyancsak Verespatakon egészen illusztrálja Strabonak a hispaniai bányászatra vonatkozó leírását; csakhogy az ott mutatkozó tüzetetések minden külszínes lefejtésnél, hegyátvágásnál ismétlődnek, sőt a tűzzel munkálás Nagy-Bánya vidékén napjainkig tartotta magát.

A dolog természete szerint a «római» néven bemutatott bányaterület míveleteit ily aránylag rövid idő alatt nem idézheték Róma küldöttei elé s azok jó része a Trajan előtti időkből öröklődött át, miután amúgy is historiai tény: hogy a legiók harci szomját, hódítási vágyát a veszélyes szomszédság leigázása mellett az ásványkincsek gazdagsága tüzelte fel.

A «római» elnevezést tehát csak ott tudom ajánlani, hol minden kételyt kizáró biztos adatok tanúskodnak mellette s valamig több tapasztalat és észlelet rendelkezésünkre nem áll: az elnevezésekkel egy kis óvatosságot követnünk nem lesz felesleges.

A) ARANYBÁNYÁSZESZKÖZÖK.

a) Kis-Bánya. (Torda-Aranyosmegye.)

Herepey Károly az Érczhegység két ellentétes vidékéről a déli határon eső Karácsról és az északon fekvő *Kisbányáról* szerezte be gyűjteményét. Verespatakról és Zalatnáról én is rendelkezem pár eszköztöredékekkel, * melyek az övéitől nem térnek el s épen azért ezeket most mellőzöm, bemutatva első sorban a mellékelt I. tábla 1—3 rajzában szemléltetett *kisbányai* eszközöket, melyek a 4—5-iekkel együtt a nagyenyedi Bethlen collegium tulajdonát képezik. Rajzukat eredeti természetes nagyságban mellékelem. Négy darab vas, az 5-ik dioritból készült kőbunkó.

I. Az 1. ábra alatti vaskalapács, bármilyen rozsdamarta állapotban van, azért rendeltetését híven szemlélteti. A nyéllyuk felismerhető levén rajta, míg tompa fokával ütésre

* E sorok kinyomatása közben tett újabb utazásaim Kis-Bányáról három és Verespatakról egy bányász-eszközhöz juttattak ismét.
T. G.

szolgálhatott, hegyesebb vége részint közvetlen ütés által, részint pedig oly módon, hogy véső módjára odaillesztetvén, a másik kézből kalapácsfélével sújtott rá a bányász — lefejtésre használtatott. Magassága 11 ctm. fokánál 45 mm. széles; nyéllyuk felett a fok 5 ctm. magas. Hegye letörött.

II. A második alakra, méretekre az előbbivel azonos lehetett s hegyéből vesztett egy kis töredéket csak el 11.5 ctm. hosszú. Rendeltetése is azonos vala.

III. A harmadik 9 ctm. hosszú, töredéke egy az előbbiekhöz hasonló eszköznek.

Származási helyükön római település nyomai ismeretesek. Nekem még nem levén alkalmam oda ellátogatni, a bánya további viszonyairól, topographiájáról nem szólhatok.¹

β) Karács. (Hunyad megye.)

IV. A negyedik eszközben ismét az előbbieket elcsontult párját látjuk. Ez Karácsról ered, hol a rómaiaknak egyik igen kiterjedt bányászata létezett s melynek közeléből volt szerencsém 1883 februárjában a tekintetes Akadémiának a dévai múzeum három érdekes bányászszobrát bemutatni. (Megjelent Archæologiai Értesítő 1885. évf. 1. füzet.) Az eszköz hossza 6 ctm., fokvastagsága 3 ctm. s azon a letompítás szembeötlő.

Mindezen eszközök a bányászat legrégibb készleteiben találják fel ősi mintáikat. III. Napoleon parancsára és bőkezű támogatásával Place Victor² mosuli consul által *Khorsabadban* Ninive romjain foganatosított ásatások, többi között egy nagyszerű vasraktárt is napfényre hoztak. Place 160 ezer kilogrammra becsülte az 5 m. hosszú, 2.6 ctm. széles és 1.4 ctm. magas raktár tartalmát s abban nemek szerint osztályozva egész hal-mokat tettek ki a kereskedelembe szánt kovácsvaslemezek és különféle eszközök. Ezek közt az imént leírt szerszámokra nagyon emlékeztet különösen kettő, melyeket összehasonlítás kedvéért én is ide rajzoltatok. Egy harmadik, nyéllyuk nélkül ugyan, de fahasábbá szorítva szintén ilyesmi lehetett.

I. tábla
6—7. áb.
I. táb. 8. á.

A Champollion-féle atlaszmű CLXXXIII. tábláján egy szintén ezekre emlékeztető vésőt tart kezében a nagy kőkoczká faragója. Eszközünk formája tehát évezredekken keresztül fenntartotta magát.

V. Az ötödik ábra egy diorit kötuskó. Hossza 0.09 m., közepén bevájást látunk, hova a meghasított nyél alkalmaztatott. Egészen hasonlóra akadt dr. M. Much³ Bischofshofen (Salzburg) mellett a mitterbergi prähistoricus rézbánya kidobált közetrakásain. Ő többi közt egy 0.21 m. hosszú, 0.15 m. széles és 0.1 m. vastag 3.73 kgr. súlyú tuskón talált ilyen behornyolást. Véleménye szerint a kihordott érczek elaprózását eszközölték ezekkel; míg nálunk bányászkalapácsul alkalmazták. E bányászkalapács (Schlägel) párját Blümnernek⁴ a görög és római technológiára nézve sok becses adatot tartalmazó művében az Argo

¹ E sorok írása óta Kis-Bányát is meglátogattam.

T. G.

² Die Geschichte des Eisens von dr. LUDWIG BECK 1884. idézetében Nineveh et l'Assyrie par Victor Place. Paris. 1867., melyet azonban én megszerezni nem tudtam.

³ Das vorgeschichtliche Kupferbergwerk auf dem Mitterberg bei Bischofsheim. V. Dr. M. MUCH. Wien. 1879.

⁴ BLÜMNER: Technologie und Terminologie der Griechen und Römer VI. köt. 1884.

hajó csinálását ábrázoló relief egyik ácsánál látjuk, csak hogy utóbbi át van fúrva. Egy laterani reliefen hengeralakú sujkot látunk; a Traján oszlop¹ egyik kőfaragója négyszögletű s szintén átfúrt kalapácsot emel. Hasonló kötuskónak bányászati alkalmazását említi báró Sacken² Werfenről (Salzavölgy). A pyramisok kőmetszői³ nyélre kifaragott kőszűtyekkel ütnek a vésőre.

B) VASBÁNYÁSZATI ESZKÖZÖK.

α) Telek. (Hunyadmegye.)

Az ősrégészetre nézve annyi becses adatot rejtő hunyadmegyei bányavidék ajándékozza meg az idáig feltalált legteljesebb bányászateszköz-collectióval. A Ruszka Pojanához tartozó Cserna völgyben V.-Hunyad mögött kezdődnek már az ősi bányanyomok, melyek a *teleki* és *gyalári* vasbányákban nyerik folytatásukat.

Telek szintén a Cserna mellé esik s úgy a jobb, mint a balpart sok tanulmányozni valót rejteget még.

Bauholzer Károly bányaigazgató úr gondossága menté meg egy véletlenül feltárult bányauregből 1881 ezt a csoportot, melyet ugyancsak az ő ajándékából vettem át a hunyadmegyei régészeti társulat számára.

II. tábla Az egész lelet négy különféle eszközből áll s egy bányász szerszámkészletéhez tartozott. **1—4. áb.** Érdekét épen ez együtt találtatás képezi, mert az egyenkint jelentkező leletek viszonya a munka egészéhez soha se állapítható meg oly biztosan.

I. Itt vegyük mindjárt a 9.5 ctm. hosszú, 2 ctm. fokkal bíró vasvésőt, mely az elébb ismertetett aranybányászateszközök alakját vette fel. Ilyennel tágitja ki a fúrlyuk torkát máig a bányász. Könnyen kezelhető 0.24 klgr. súlyú eszköz. Hasonlót közöl Blümner fennidézett művében a zürichi múzeum római osztályából.

2. a. II. Mellette egy jókora 2 kgr. súlyú bányásztesákány. Magassága 0.22 m.; foka 0.05 m. s attól 0.03 m. alább a 0.018 m.- széles, 0.03 m. magas nyéllyuk. Eltompult hegye erős használat nyomait viseli; de a fején látható ütési foltok arról tesznek bizonyosságot, hogy közbe-közbe feszítő ék gyanánt beillesztve kalapáltak rá. A német bányászok Keilhaue-ját látom benne. Hasonlót, bár inkább kalapácsfélét a híres *Salzburg* (közel a Rajnához) szolgáltatott. **2. áb. c.** Oldalról nézve görbültnek látjuk.

III. A 3. ábra 0.23 m. hosszú, 0.27 klgr. súlyú szerszám a bányászvéső (Stekeisen, Stemmeisen). Ilyent látunk Champollion műve CLXIV. atlaszán egy kőfaragó kezében s hasonló eszköz ismétlődik a görög és római telepeken, valamint a reliefek és vázarajzok **é., f.** alakjai közt. Rajzunk mell- és oldalnézetben adja.

IV. A 4. ábra egy bányászkapát (Bergkratzer) tüntet fel. Magassága 0.18 m., foka

¹ Fröhner Col. Traj. pl. 41.

² Hallstätter Grabfeld b. v. Sacken.

³ CHAMPOLLION: CLXXX, CLXXXIII. tábla.

0.04 m., nyéllyuka 0.035 m. széles és 0.02 m. magas. Éle 0.05 m. Oldalnéznetben kissé előrehajló élet mutat s középtáján 0.025 m. vastag még mindig. Felületéről nagy pikkelyekben válik le az elrozsdásodás. Súlya 1.115 klgr. Említendőnek találom, hogy Place Victor már hivatolt ásatásai a véletlenül feltárt ninivei raktárban többi közt egy hasonló eszközt eredményeztek, melynek rajzát összehasonlítás kedvéért szintén mellékelem. Első 5. ábra tekintetre szembetűnő a nagy hasonlóság.

β) Gyalár. (Hunyadmegye.)

A Cserna balparti legjelentékenyebb mellékpatakát: a Runki vizet követve, egy óra alatt Govasdián s onnan ugyanannyi idő alatt a gyalári hegytetőn vagyunk. A kincstár jó hírű hunyadi vasát innen termelik s munkaközben igen gyakran akadnak régi vájatokra. Filtsch Károly bányatanácsos úr az újabb időben eléfordult leletekből 3 darabot volt szíves Dévára beszolgáltatni. A III. tábla 1., 2. és 5. ábrája szemlélteti ezeket.

I., II. Kettő, ú. n. 1 és 5 egyenlő alakú bányászkapu. A telekinél gyengébb szerkezetűek, s az első ábra latti az 5-nél ismét jóval gyengébb. Az elsőnek hossza 0.245 m., foka 0.03 m., éle 0.07 m. széles. Fokvastagsága 0.025 m., a nyélnél 0.04 m., éle felé aránytalanul elkeskenyül. A telekihez hasonlítva formásabb; de használatra alkalmatlanabb. Súlya 0.96 kgr. 1. á. b.

A másik 0.21 m. magas, foka 0.025 m., éle 0.05 m. széles. Még gyengébb szerkezetű. Súlya csupán 0.40 klgr. 5. á. g. h.

III. Mindezeket jóval felülmúlja a 2. á. alatt lerajzolt bányászcsákány, mely csak c. d. 1884 őszén került birtokomba. A 3 klgr. súlyú, jól kiformált eszköz magassága 0.30 m., szélessége a nyéllyuk 0.07 m. A nyéllyuk 0.028 m. széles, 0.04 m. magas s innen fel még 0.05 m. van. Míg a két előbbi együtt fordult elé, ez egy más üreg zsákmánya.

Az összes vasbányaeszközök közönséges, lágy kovácsvasból készültek, felületükön papírvékonyaságú rozsdásodás hámlott fel, mely a legkisebb érintésre lehull s akkor az alsó rozsdáette pikkelyek válnak láthatókká. Minthogy idáig más vasnemű rendelkezésemre nem állott, a belső szerkezetre és a vas minőségére vizsgálatomat nem terjeszthetem ki.

Telek és Gyalár egyaránt mívelve voltak a rómaiak által; de fájdalom felirat, bélyeges téglá vagy más szokásos római ipartermék és háztartási kellék nem jelentkezett innen, ha csak a jövő nem pótolja ki ezt a hézagot. A távol Apulumnak (Gyulafehérvár) egy felirata¹ ugyan vasbányászatra vonatkozik, csak hogy éppen a nevet tartalmazó rész ebből se került meg s így nem osztozhatom a római régészet egyik érdekes munkásának Goos Károly² volt segesvári tanárnak, ki ezt egyenesen Gyalárral hozza összeköttetésbe. Jó hiszeműségét tán Mommsen megjegyzéséből meríté, ki egész általánosságban odaveti, hogy az erdélyi vasbányászat különösen Gyaláron, Déva és Hátszeg közt virágzik.

¹ Corpus inscript. latinorum. III. köt. 1128., találtatott 1840.

² Untersuchungen über die Innerverhältnisse des trajanischen Daciens v. K. Goos Archiv d. Vereins f. sieb. Landeskunde. Neue Folge XII. Bd. 1. Heft. 1874. 159. lap.

C) KŐBÁNYÁSZAT.

A római hódítók az új tartomány hasznosítható ércztermékei mellett ritka szorgalommal használták fel a szobrászati vagy építkezési czélokra alkalmas kőzetfajokat is. Csak Hunyadmegye területén öt olyan pontot nyomoztam ki, honnan a katonai telepek rendszeres kőfejtést üztek. Ezek közt kettőről sikerült a korábbi míveletet tisztába hoznom; a többi igazi római eredetre vall. Ilyen Déva közelében a Bezsán nevű augit andesit gerincz, honnan a 10 kilométer távolságban eső *veczeli castrum* (római néven Micum) nyerte középületeinek, fogadalmi oltárainak és sepulchralis műveinek egy részéhez az anyagot.

E kőbányászatról itt tovább nem szólok, csupán azt említem fel, hogy a Bezsán déli lejtőjének törmelékeit ujabban Déva építkezéseihez a *szárazalmási* lakosság szállítani kezdve: munkaközben három szép bányaeszközt találtak. Spányik József járási orvos és szenvedélyes régiséggyűjtő hivatalos körútja alkalmával tudomást szerezvén a leletről, nem mulasztá el azokat magához váltani, hol időközben egyik cseléd tolvajlása folytán kettőre apadt a leletek száma. Spányik úr ekkor azokat az alakulóban álló dévai múzeumnak aján-
 é. f. dékozá át több más régiséggel együtt s a III. tábla 3—4 á. rajzain van szerencsém azokat bemutatni.

I. A 3. ábra alatti eszköz kéthegyű bányászcsákány. Magassága 0.33 m. a nyéllyuk irányában, mert vastagsága 0.05 m. A nyéllyuk átmérője 15 mm. Súlya 3 klgr. 12 dkgr., miáltal kiválóképen alkalmas lehetett a kőkoczkák kinagyolására.

é. f. II. A 4. ábra alatt egy 0.23 m. hosszú, 0.045 m. fok- és 0.055 m. élszélességgel bíró fejszeforma eszközt látunk. Hasonlót mutat be A. Quiquerer a berni Jurából;¹ egészen ilyent látunk Beck Lajos jelen munkája² 545. lap, 134. ábra-csoportban a római fejszék jellemzésével. Eszközünk kizárólag kőfaragásra készült, mint tompa éléből is kivehetjük s a kőkoczkák lesímításánál, kiegyengetésénél kitűnő hasznát vehette egy ügyes faragó már csak 3.14 kgr. tevő súlyánál fogva is.

Mindkét eszköz kitűnőleg cseng s az összes többi szerszámokat fölülmulja állapotának épségében. Alig mutatkozik rajtuk az élegülés s ebben a felületen kivehető zsiradékkenőcsön kívül a trachyttörmelék kitűnő vízelvezető képességének is nagy része lehetett. A lemez, de legkivált a kopásnak kitett él és hegy többszörös aczélozás (u. n. megnádalás) jeleit viseli.

Nagy sajnálatomra a harmadik és ismét más alakú szerszámot szóbeli leírása daczára se vagyok képes képzeletben rekonstruálni. Elbeszélés szerint kétélű eszköz lehetett s talán a rendes bányászcsákányok képviselőjét vesztők benne, minőt N. Múzeumunk Budapesten rézből³ mutat fel bőven.

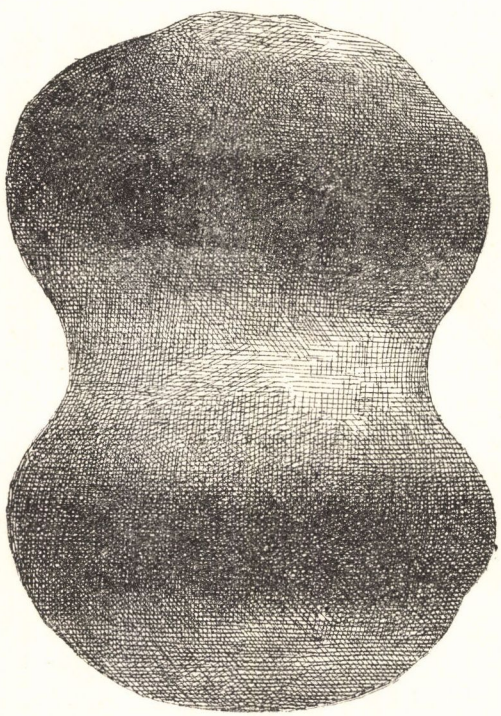
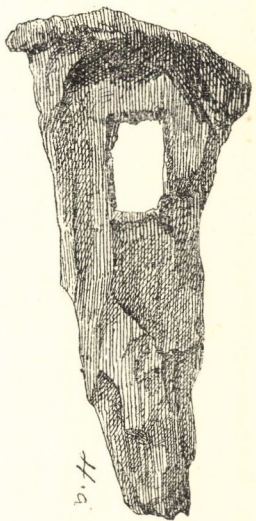
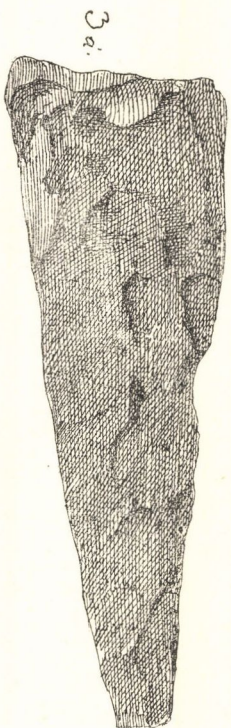
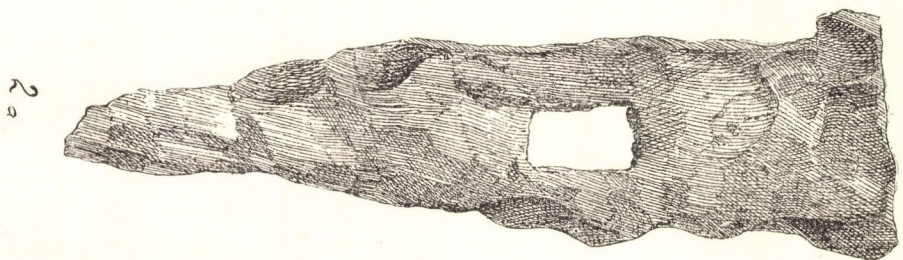
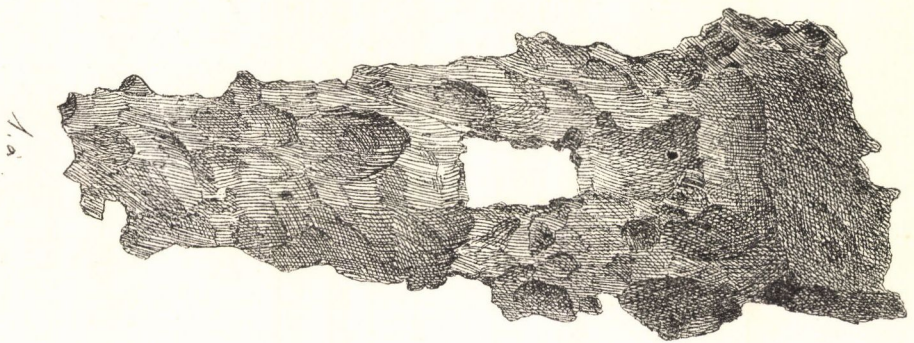
¹ Notice sur les forges primitives dans le Jura bernois. Par A. Quiquerer. Zürich. 1871. Pl. II. 10. ábra.

² Die Geschichte des Eisens. Dr. L. Beck. 1884.

³ PULSZKY FERENCZ: A rézkorszak Magyarországon. 1884.

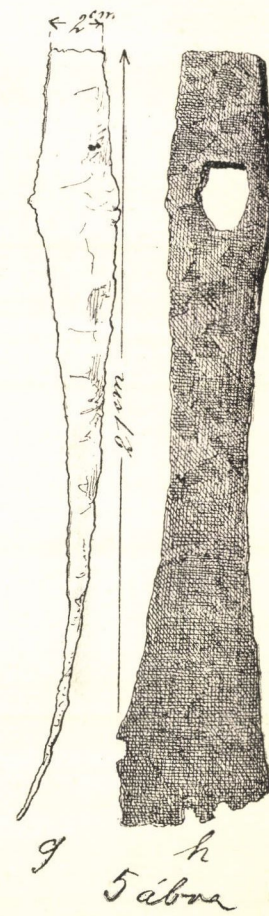
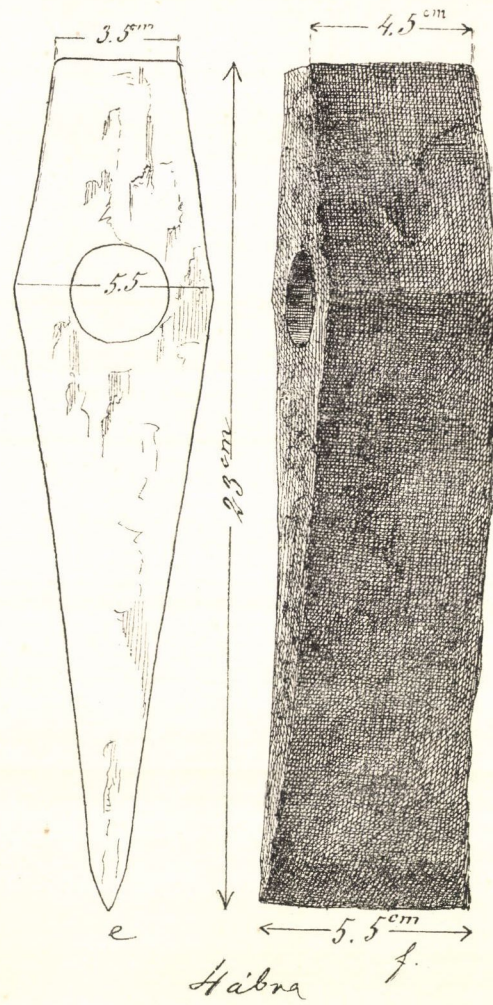
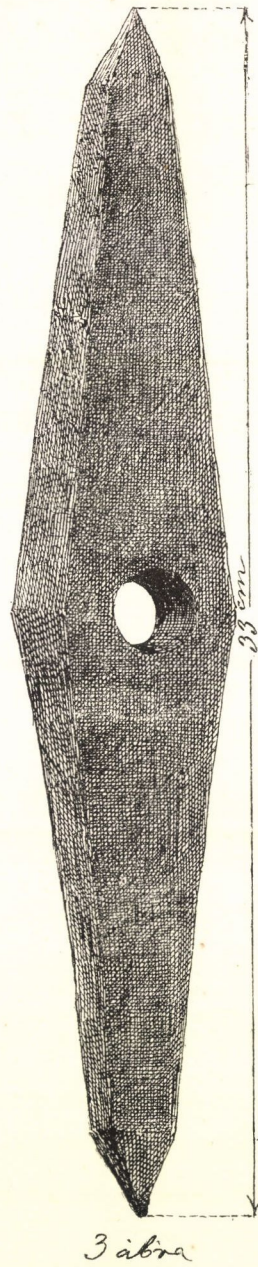
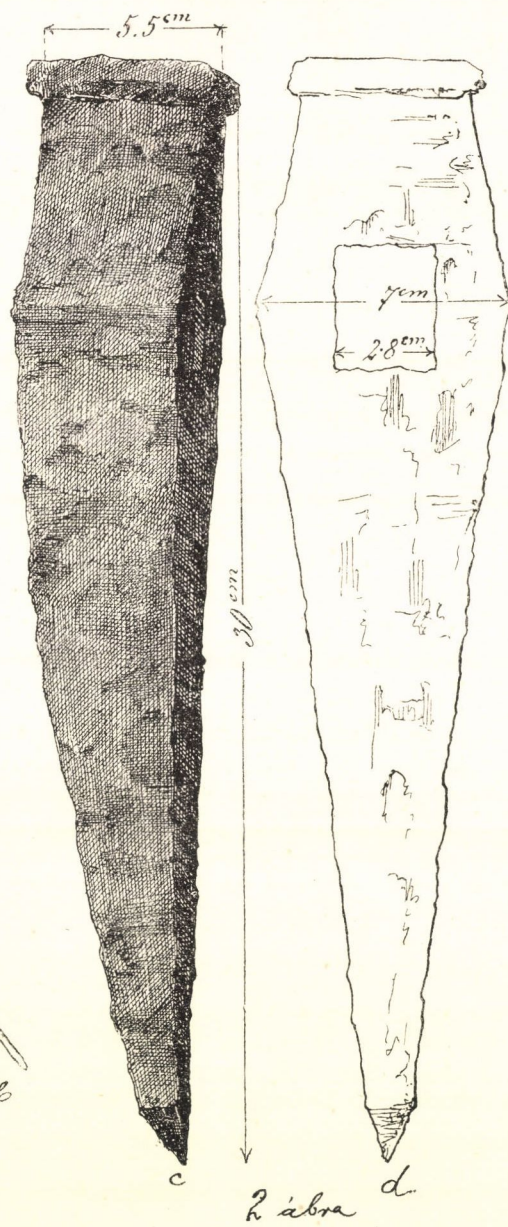
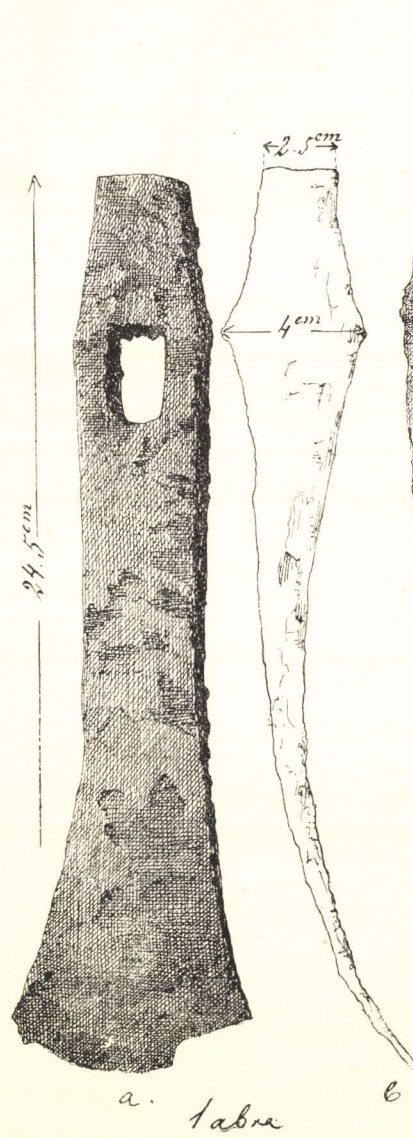
Ime ennyi, a mivel beszámolhatok, abban a meggyőződésben élve, hogy az egyes bányák részletesebb tanulmányozásáig is hasznos szolgálatot tettem közlésemmel őskori bányászatunk ügyének, s legalább ily módon demonstrálva lesz az eddig lomtárra való semmiséggként kezelt bányászateszközök jelentősége. Vajha minél többen időt és fáradságot szentelnének a gyűjtésnek s jövőre legalább egy lelet se jutna az eddigiek gyászos sorsára. A vidéki értelmiség, bányahatósági közegek érdeklődése mellett, rövid időn őstörténetünk kérdőpontjai nagyot gyérülnének s e homályos tájakon is világosság derülne fel. Ha nem kecsegtethetjük is magunkat a napoleoni ásatások sikereivel, például Biberakteban, dr. Wankel szerencséjével a *Luna silva* területén, vagy a hallstadti nagyfontosságú fölfedezésekkel, az egyesített munkának eredménye bizonyára nem marad ki nálunk se. S épen mert kevés és szegényes leletre támaszkodhatunk, teszi hazafiúi kötelességünk, hogy az a kevés a tudomány számára megtartva és értékesítve legyen!

Téglás Gábor.

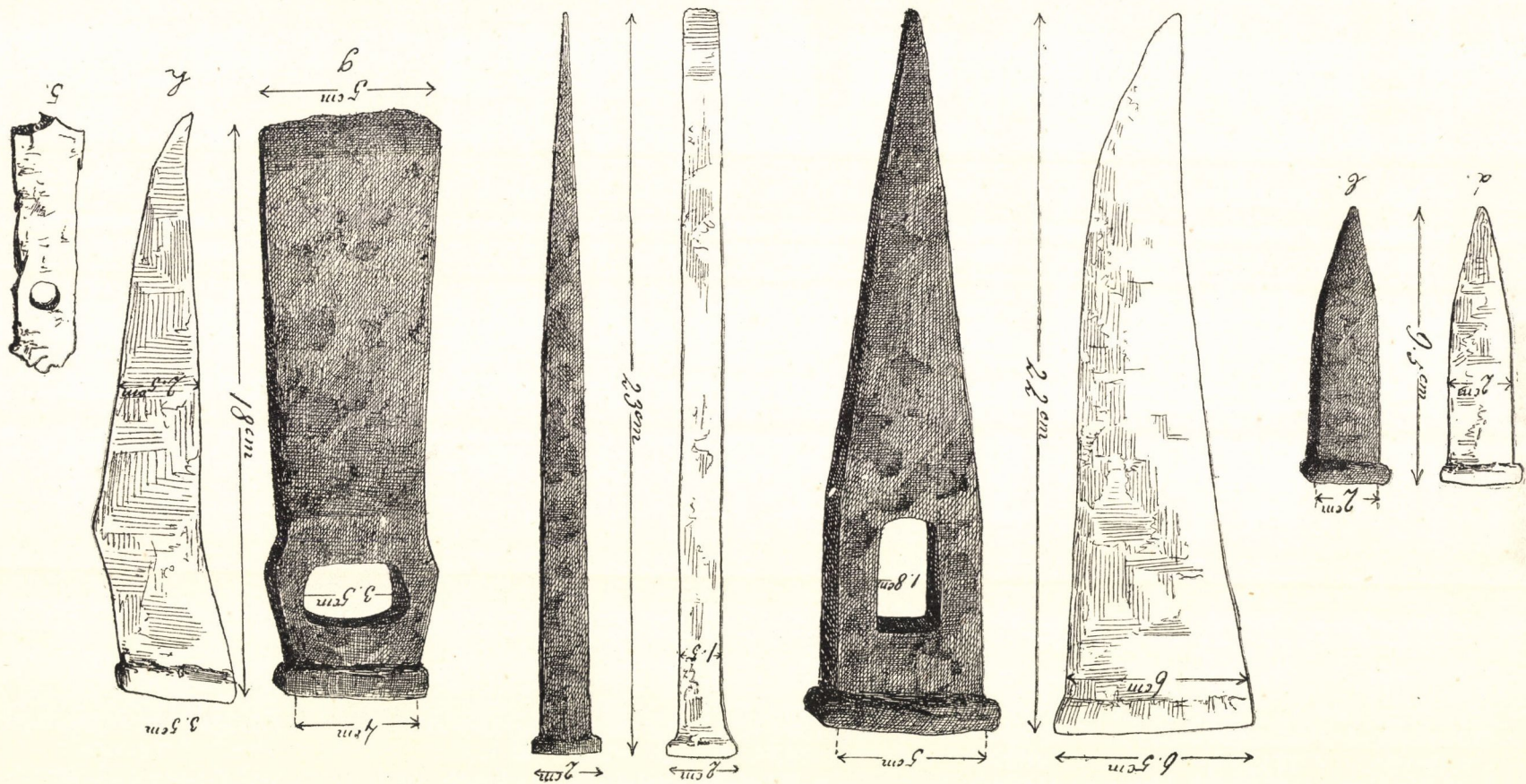

5.a.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

RÓMAI MÁRVÁNYBÁNYÁK A BISZTRAVÖLGYBEN, BUKOVA HUNYADMEGYEI FALU HATÁRÁN.

A római császárok építészeti fényűzése a provinciákba küldött főhivatalnokok által az imperiumban hamar általánossá vált. Augusztus óta a nyilvános ünnepélyek, paloták, emlékművek úgyszólván a kormányzás eszközéül, a hatalom kifejezőiül minősültek; egészen természetszerű vala tehát, hogy Dacia birtokba vétele után az idevaló ásványkincsek, u. m.: só- és ércztelepek kiaknázása mellett, az építészeti és szobrászati anyagok felkutatása és értékesítése a kincstári közegek első gondjai közé tartozott, mint azt már Noricumban, Pannoniában, Moesiában stb. már elébb munkába vették volt.

És Daciában ez a gondosság annyival érthetőbb, mert a legiók épen a Kr. u. 80—206-ig virágzott építészeti fénykor idején kapcsolak a közet- és ásványgazdagságáról amúgy is híressé vált tartományt a birodalomhoz, mikor a provinciák zsirján felgazdagodott vállalkozók egész raja versenyzett a császári tisztviselők pazarlásaival s a barbár népek közé küldött római világfiak műizlésük fitogtatása által nemcsak fensőbbiségüket éreztették, hanem a környezet tetszetőssé, kényelmessé tétele útján enyhületet is kerestek a világ-város nélkülözött élveiért.

Ez időszakban császári tulajdont képeztek különösen a *márványbányák* és épen Dacia leigázója: Trajan külön igazgatóságot a «*ratio marmorum*» szervezett azok számára, mely hivatal azonban minden valószínűség szerint a császári uradalmak kormányzó testületétől függött.¹

A becsesebb márványbányák élén ismét a *procurator marmorum* állott; de a mint épen a slavoniai *Frusca Gora*-nak Sirmium (Mitrovitz) közelében Diocletian alatt folytatott kőbányászatáról a gothai könyvtárból napfényre került becses irodalmi emlék: a «*passio sanctorum quatuor coronatorum*»² cz. legenda megörökíté, a műszaki vezetést gyakorlatilag képesült egyének az u. n. *philosophusok* teljesíték. Így Sirmiumban öt *philosophus* nem kevesebb, mint 622 kőfaragóval (*artifex metallicus*) fejté a «*thasosi követ és porphyrt*», azokból épületdíszleteket, szobrokat és egyéb cultustárgyakat alakítva.

¹ Archæologiai séták. Róma és Pompei. Irta: BOISIER GASTON, fordította MOLNÁR ANTAL. Akadémia könyvkiadóváll. Budapest, 1883. 71—73. ll.

² Passio St. IV. coronatorum. Budinger Untersuchungen zur römischen Kaisergeschichte III. köt. 1870. Benndorf Otto magyarázatával és 1853-ból az általam is használt első kiadás: Abhandlungen der Wiener Akademie Karaján utószavával, dr. Wattenbach V. a felfedező szövegezésével.

Messze vezetne céljaimtól a bennünket különben úgy történeti vonatkozásai, mint technikai adatai miatt első sorban érdeklő passio további részletezése s minthogy a közép-daciai kőbányászatnak tervbe vett monographiája rendén arra úgyszólván szükségképpen ki kell terjeszkednem, említsük fel még e helyen azt is, hogy a Rómával egyenes összeköttetésben állott márványbányák a székvárosnak adóztak leginkább termésükkal. Görögország, Kis-Ázsia, Alexandria kikötőiből, Carthagóból egész hajórajok eszközölték a márványszállítás s a maig hírneves Carrara (= Luna) igen régi idők óta részt vett Róma szépítésében.

A hatalmas monolitákat a szállító gályákról Ostiában kisebb dereglyékre átrakva juttaták Róma közvetlen közelébe. Egy szerencsés véletlen 1869/70. években a Tiber régi betelt medrének átmetszése közben a kavics- és görélyréteg alá temetett egykori rakpartot is feltárta s az itt összegyűjtött kockák, tömbök alakjából kiderült, hogy a végleges formát nem a bányákban adták meg, hanem az építésszek, művészek tervrajzaihoz képest itt váltak azok decoratív, szobrászati, nagy monumentális architecturái alkatelemekké. E félig kinagyolt tömbökön a márványbányák, sőt az illető császárok, felügyelők, olykor még egyes metszők neveit is megtalálta Luigi Bruzzas atya, ki a sok türelmet és kitartást igényelt kibetűzésre vállalkozva, 1870-ben bocsátá a római archæologiai társulat évkönyveiben fáradságos munkája eredményét napvilágra. Az általa megfejtett bélyegek, monogrammok közt időrendileg legrégibb a «Cæsar» név és a *sasjelvény*; de Trajan, Hadrian, Marcus Aurelius, Verus, Alexander Severus, Gallienus neveit, helyenkint ólomba öntött arczképét szintén megtalálta Bruzzas. Olykor M. D. A. N. betűk fordulnak elé a császári tulajdon M(etallum) D(omini) A(augusti) N(ostri) bélyege gyanánt; máskor a felügyelő (rationalis) tetszeleg nevével, majd bevésve azt, majd csak földes vassal (röthel) mázoltatva fel. A Flaviusok korát az évszám s a bánya neve (ex ra) jellemzi.

Ily módon tehát sikerült megállapítani a bányák egész sorozatát Hispaniától Numídiáig, (hol a M. Aurelius által nyitattott márványbánya a császárság elhanyatlásáig használatban állott); de ezek közt, mint előre elképzelhetjük, Dacia márványbányait nem találjuk meg. Oly távoli provinciából még a rómaiak pompaszeretete sem kísérlé meg az elszállítást; de azért az ifjú provincia urai által fogamatba vett építkezésekhez s szobrászati díszművekhez oly roppant mennyiségű márványanyag használtatott fel, hogy nem is egy, de több ponton terjedelmes bányászat jeleivel találkozhatunk. Anyagának minőségénél fogva mindezek közül legnagyobb keresletnek örvendett a *bukovai*, mely a főváros közelsége miatt rohamos kihasználás alá vétetett s bár fel Apulum tájáig és le Tibiscumig elhordták termékét, ez ideig mégis alig volt még az irodalomban méltatva.

Azt egyáltalán nem állíthatom, mintha a szóban forgó márványbánya e helyen jőne először említésbe, mert először Neigebauer a Brassóban 1850-ben napvilágot látott Dacien cz. művében (16. lap 3—4. sz. a. és 18. lap) találjuk megnevezve. Valamivel bővebben foglalkozik vele Ackner Mihály, az erdélyi részek szorgalmas archæologusa, ki a lajtántúli műemlékek bizottságához 1856-ban benyújtott jelentésével ide is kiterjeszkedik, * ilyenformán mutatva azt be: «nicht weit von hier (Sarmisegethusa) (fand man) am Berge Marmor

* Jahrbuch der k. k. Centralcommission für Erhaltung der oesterr. Kunst- und Denkmäler. 1856. (Különlenyomat 4. lapja.)

(Dealu Marmura) auf einen längst aufgelassenen Marmorbruch, in welchen angefangene Säulen und andere architektonische und künstlerische Arbeiten der Römer, welche noch unvollendet geblieben, zu sehen sind.»

Ackner iránt aligha táplál valaki az enyémnél nagyobb és őszintébb tiszteletet, mert fáradságos hegyi utazásaim közben bő alkalmam nyílik adatainak megbízhatóságáról tájékozódni; de minden reverentiám daczára constatálnom kell, miszerint a különben lelkiismeretes író idézett soraiból kitetszőleg is (nicht weit von hier, t. i. Várhelyről) ez alkalommal szóbeli közlésre támaszkodott s egy sokat ígérő, de a neki tulajdonított jelentéssel épen nem bíró hegynév (Márványhegy) által tévútra engedé magát az autopsia mellőzése következtében vezetetni. A *Várhelyről megkoczkáztatott* ismertetés tehát rajta is megboszulta magát s a valóságban a kérdéses márvány-bánya egészen más helyen keresendő.

Induljunk csak el Várhelytől, a hajdani Sarmisegethusa, vagy Ulpia Trajana helyén **Útvázlat.** emelkedő nyomorúságos oláh falutól a Karán-Sebesre vezető s nagyjában a római út (drumu Trajanuluj) irányát követő országúton s alig 9 kilométer távolságra Zajkány falu «vama» nevű házcsoportjánál (hol régebben az útvám sorompója állott) már kezdetét veszi a Hunyadi János diadalmas csatája által is elhíresített *Vaskapuhágó*. A «szorosként» figuráló hágó tudvalevőleg már magyar neve által is sok tévedés szülőforrásává vált; oláh nyelvű «Márványhegy» (Dealu marmura) neve pedig egy Acknerhez hasonló író is képes vala tévedésbe ejteni. Csodálhatjuk-e azután, hogy az ő nyomdokán elindult s hitelére támaszkodó utódok, mint Vass József «Erdély a rómaiak alatt» cz. művében s a bányászattal szorosabb viszonyba soha se lépett, máskülönben Dacia helyrajza körül sok érdemmel bíró Goos Károly * szintén áldozatai lettek a kritikátlan jóhiszeműségnek s a *Marmurat* szó szerinti jelentéssel híresztelték tovább.

Én is erre a lejtőre valék indulandó; de mielőtt a tévedések sorát tovább fejleszthettem volna, még a hetvenes években kedvet kapva a Várhelyen alkalmazást nyert közetfajok helyszíni felkutatásához, a *Marmura* hegy megtekintésével kezdtem vállalatomat. Az eredményt a mondottak után tán sejti is a t. olvasó s én akkor nem rendelkezve elégséges idővel: évekig kénytelen valék a metropolis középületeinél annyi féleképen alkalmazott márvány lelőhelye iránti bizonytalanságban megmaradni.

Végre 1882. nyarán König Pál collegámmal a hunyadmegyei történelmi régészeti társulat megbízásából az épen márványreliefjeinek gazdagságával nevezetessé vált *Mithras*-templom felásatását munkába véve, egyik pihenő napunkat az engem folyvást foglalkoztató kérdés tisztázására használtuk fel. Előzetesen ugyanis sikerült megtudnom, hogy Bukova község lakói a *bisztrai mészégetést* épen az általam keresett hely szomszédságában üzik. A Vaskapu nyugati lejtőjén fekvő Bukovára érkezve, tehát első teendőnk vala egy ilyen mészégető után nézni, kinek kalauzolása mellett egy juliusi rekkenő nap indultunk útnak. **Útvázlat.**

A déli Kárpátoknak épen itt szétváló észak-déli szögletéből rohan elé a *Bisztra* nevű szilaj hegyi patak, mely szláv nevének megfelelőleg vigan szökelve lejt innen Karán-Sebes közeléig, hol tudvalevőleg a régi Tibiscum romjai alatt önti a Temesbe kristálytiszta

* Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge. XII. Bd. 1. Heft. 159. lapján.

vizét. A délről megnyíló völgybe hatolva chloritos csillámpallából épült hegyek szűk szorosában a Bisztra balpartján kanyarog befelé az ösvény, miután sikerült két ízben a primitív pallók segélyével szerencsésen túlhelyezni magunkat. A jobbra-balra sötétlő erdők lábánál üde pázsit és balzsamos illatú flora csábítgatja pihenésre a tikkadó vándort; de mi a forrón reánk sütő napsugarak hevével daczolva, szorongó szívvel lestük minden fordulónál a keregett mészsziklák előtünését. Egyszerre mészkemencze bukkan eléünk s utána több is következik, a nélkül azonban, hogy a kristályos palák hűtlenek lennének hozzánk. Csak nagy későre villan meg a magasból egy-egy mésztuskó, mintegy előhírnökéül az elkövetkező tömegnek. A mészégetők épen ezeket hurezolják le a völgybe, honnan később könnyű szerrel elfuvarozhatják productumaikat. Másfél órai erős gyalogolás után egy ilyen mészégető területen úgy elkeskenyül a Bisztra medre, hogy egy körülbelül 50 m. magas hegynyakon kikapaszzkodva juthatunk tovább. Előbb azonban a Bisztra áthidalására kell adni fejünket, mert csak ennek megtörténtével folytathatjuk utunkat. Alig lépünk ki a magaslatra, a tulsó oldal fehérlő mésztömege ötlük szemünkbe s pár lépéssel odább valódi elragadtatással szemléljük már azt a *símára vésett sziklaoldalt, melyben a laicus szem is mindjárt egy rendszeres bányászat maradványát ismeri fel.*

2. homlok-
rajz.

Kalauzunk sehogyse értette meg, mi indíthatott bennünket egyszerre hangos örömrivalgásokra s inkább panaszlólag kezdé emlegetni, hogy ők ennek az «óriások falának» a mészégetésnél semmi hasznát se vehetik, megbontani, szétrombolni nem képesek. Ezer szerencse, hogy vandali munkájuk, mely Várhely annyi becses történeti emlékét hamvasztá már el: ezt a nagyszerű bányahelyet nem bírta megsemmisíteni!

1. és 2.
homlok-
rajz és 2.
szelvény.

A bányászat egész területét azonban csak a Bisztra mellől tekinthetjük át, hová *Pripor* (meredek) nevű álláspontunkról hamarosan leérkezünk. Ott egyszerre feltárul előttünk a jobb és balparti bányahely s a kiaknázott mésztérjedelme és minősége felől is megbizonyosodhatunk. A *Priportól* befelé 140 méter szélességben nyugatról keletre haladólag egy kristályos mészvonalat telepedett a kristályos palára, követve annak csapását és dülési irányát. A Bisztra derékban szelte, de a balpartra csupán egy rövid futású szirttömeg, a Gropa (gödör) jutott; míg a jobb parton néhány kilométer távolságra Zajkány határáig jut a *mész, a Pojana* nevű hegyhátat alkotva. A nagyszemcséjű kristályos mésztérjedelme tündöklő lapjai a mindenütt kincset kereső népben nemes érczek sejtelmét keltve fel, *Ruda* (ércz) néven is emlegeti a mészvonalatot, mire talán az itt mutatkozó s a tudatlan emberek által könnyen bányáknak minősített kisebbrendű barlangok is okul szolgálhattak. «La Pripor» = a *Meredekhez* névvel ezt a szorost, vagyis a bányászat színhelyét szintén emlegetik, jóllehet e név tulajdonképen véve csak a Bisztra szorosa fölé emelkedő kaptatóra vonatkozik.

Útvázlat.

Én a helyi tájékozódás kedvéért a Pojana tetőre is kikapaszkodtam s végig jártam az életveszélyes meredély szélén tátongó kis barlangokat. A szép kilátáson kívül e fáradságos vállalatért egyéb kárpótlást nem nyertem. Onnan azonban jól kivehetjük, hogy alig pár száz méterrel fennebb a Bisztra két patakából: u. m. a balról, vagyis a Vurvu Pietriből jövő Bisztraból s a jobbfelőli Malejából egyesül. A két patak közé a fenyvesével messze sötétlő *Dealul Nyegru* (Fekete hegy) helyezkedik be, s itt nem mellőzhetem hallgatással, hogy a *góth* nyelvből fenmaradó *Maleja szintén feketét* jelent s Hunyadmegyében Petrozsénynél ismét egy patak nevéül szolgál. Vegyük ide még, hogy a fenyő és bükk vegyülése

épen a bányá felett veszi kezdetét s ezzel megadtuk a szükséges physiographiai tájékoztatást.

Visszatérve a völgybe, akármelyik oldalon vizsgáljuk a márványt, sehol egyenlő szövetűnek nem találhatjuk azt. A nagyszemcséjű, vakító fehérségű féleség mintegy magvát képezi a mésztömegnek, míg a szélek felé mindinkább elcsillámosodik és szövete pikelyesbe vagy szállasba megy át. Említve volt, miszerint a csillámpala chlorittal vegyül, minek következtében a szín szürkésbe, kékesbe megy át. Ez a változás a mész structurájában is érvényesül s fájdalom e tartósságra, idomíthatóságra nagy eltérést mutató variációkban a művészi hanyatlás idején a rómaiak oly kevés különbséget tettek, hogy még Mithras-emlékeink egy részénél is az üdeség és művészi csín rovására ezt használták fel. A sírkövek, fogadalmi oltárok, sculpturák némelyikénél észlelhető határozatlanság is az anyag silányságára vihető vissza, holott mások például ez általunk három új syr isten nevével Dévára hozott *Dūs patriūs* kezdetű nagy tábla frissesége és tisztasága alig sejtetné, hogy másfélezer évnél tovább hevert a templom törmelékei közt.

Structura tekintetében a jobbparti bányahely gyarlóbb anyagot szolgáltatott. A víz színétől 25 méter magas kőomladvánnyal belepett oldalon jutunk ahhoz a fokterükhöz, mely a kibányászás eredményéül áll előttünk. Alig néhány méternyi szélességben haladtak egyenletesen előre a hegy zöme felé, s az említett szöveti változáshoz képest majd lépcsőzetesen, majd falszerűleg történt a lefejtés. A lépcsős rétegsorozat főleg balfelé jól felismerhető finom vésésnyomokat visel. A felső homloklapon párhuzamos barázdákat vajt a véső; a külső hátlayan szabálytalanul kereszteződnek a vésések. E ponton a lefejtés egészen úgy történhetett, mint a *Felsbergen* Mannheim mellett, hol *Cohausen*¹ a lépcsőzetekben visszamaradt ékeléseket is megtalálta. Ilyenszerűleg bányászták egyébként Erdélyben a söt, söt a rudai u. n. pinczebejáratban is láttam ilyen lépcsős leválasztást, miről már volt szerencsém nyilatkozni is.² A bukovai márványbányánál ezen ékelési hézagok már akár az időjárás viszontagságai következtében, akár a mészégetők keze alatt eltűntek, de különösen a homloklap véséseit több helyen egész határozottsággal kivehetjük. A tömeges bányászat hátterében egy kis barlang mutatkozik, melyről másutt fogok referálni.

Sokkal épebb és tanulságosabb a balparti bányá. Ott a Gropa hegy alatt 20 méter szélességben és 30 méter hosszúságban (mélység) kidolgozott bányahely fogad épen a Bisztra szorosának torkolatánál. A háttért 35—40 m. magasra becsülhető fal képezi. Az oláh népies elnevezés se jelölhette meg másképp, mint «*La parete*» («A fal»). Azt 25 m. magasságig kristályos mész (márvány) képezi s azonfelül likacsos travertino következik fodros, redőzetes alakzataival a mindent saját eszmeköréből elbiráló néptől «*gyapjú*» elnevezést érdemelve ki. A tömör kristályos mész előrehajló ívezetté formált falat képez, úgy hogy az alatt s a talpánál látható kis oduban az idemenekülő pásztorok tűzhelyestül menedéket találnak az időjárás viszontagságai ellen. Millió és millió vésőnyom szövődik e síma falon együvé s ha I. Napoleon tudósait akarnók utánozni, kik a Syene mellett Egyiptomban

¹ Römische Steinbrüche auf dem Felsberg an der Bergstrasse in historischer und technischer Beziehung. Von A. v. COHAUSEN und ERNST WÖRNER. Mit 6 Tafeln Abbildungen. Darmstadt. 1876. IV. tábla 19. ábra.

² A rómaiak bányászata Boiczán és Rudán. Archæologiai Értesítő. IV. köt. 4. füzet. 142—147. l.

1. homlok-
rajz.
2. szel-
vény.

3. szel-
vény.

2. homlok-
rajz.

1. Kereszt-
szelvény.

feltalált hasonló szirtlapon a vésetek számát, hosszát, távolságát stb. szorgalmasan feljegyezték, mi is kinyújthatnók jelentésünket egy terjedelmes számtani felvétellel. Efféle számítások tán érdekesebbé tennék rövid közleményemet; de felfogásom szerint tudományos értékben nem növelnék azt, minélfogva elég legyen csupán annyit kiemelnem, hogy e vésetek *helyenkint ellipticus, hyperboloid lefutással bírnak, közbe-közbe egymáshoz szorúlnak, jelezve mintegy a munkás kéznek a testtől eltávolodó, vagy ahhoz közeledő tevékenységét*. A távolság se egyenlő s a kőzet szöveti szilárdságához képest módosult, de alig pár milliméterre tehető általában.

- A márványanyag 1—1.5 méter vastagságú padokban fejlődött ki s csapása irányában keletről nyugatra hatoltak benne előre. A művelet technicája azonos lehetett az egyiptomival s az eldarabolásnál a rétegek, padok düléséhez alkalmazkodtak, a rajzunkon is felismerhető ferde barázdákban hagyva fel ilyenmű műveleteik jeleit. A nagy fal előtt egy ilyen munkatér tárul fel előttünk s ettől balra egy sokkal szélesebb második munkahely
1. és 4. látszik. Utóbbihoz közeledve, azt is észrevehetjük, hogy lépcsőszerűleg haladtak eleinte szelvény. lefelé s miután a külső lapokat símára egyengették, csak akkor fogtak a kockákra, oszlopokra való daraboláshoz. Végre a kockák mögé és alá vert ékekkel eszközölték a felfeszítést.
2. Homlok. A falon azonban mindez ki van egyenlítve; de azért fenn a tuffapadok is magukon hordják rajz. a véseteket s egy jó látesővel ép oly tisztán felismerhetjük azokat, mint itt alant. Ott azonban a likacsok és hézagok közein beszivárgó víz hamarabb le fogja azokat simítani. Ez üregek némelyike ily módon folyvást növekedik s a néphit ilyenekben keresi *az óriásoktól itt maradt arany kecskék, emberek, agarak, lovak stb. kincstárát*. Másokban sziklafecskék fészkelnek, melyek jöttünk zajára ijedten rebbennek odujokból tova.

Azóta öt más római bányát volt alkalmam Hunyadmegye különböző részein tanulmányozni; de szépségben, technical rendszerességben egyik se közelíti ezt meg. A művelet sorrendjének megbírálásához használható sculptrák, kockák s más félig vagy teljesen kidolgozott műkészítmények valószínűleg a mészkemenczékben porlottak szét. E tekintetben tehát nem valék oly szerencsés, mint Cohausen a Felsbergen, melynek *syenitanyaga a mészégetők vandalismusát nem* idézhette utólag magára. Cohausen a *Regenbogen, Schiff, Altarstein, Pyramid* nevű szirteknél félig kinagyolt oszlopokat, kockákat rajzolhatott le említett műve * számára. Mint látók, Ackner Bukováról is említ ilyesmiket; de valószínűleg akkoriban is oly kevésbé felelt meg a közhit a valóságnak, mint most s ő, ki személyesen nem fordult meg a Bisztravölgyben, nem is bírálhatta el a mende-mondák értékét. Első látogatásom alkalmával én is bőven hallottam *mindenféle oszlop, szobor, oltár stb. létezése* felől; de azért egyet se sikerült feltalálnom és mégis 1884 nyarán, midőn öcsém Téglás István népiskolai igazgató, valamint Majland Oszkár tanár társaságában másodszor látogattam el a hely színeire, a mesés elbeszéléseket új versiokban kelle végig hallgatnom.

Azonban e század elején, midőn tán a mészégetést a közlekedési utak kitünősége nem fokozta volt annyira s a meddig talán Várhely romjainak felhasználása is nagyobb arányokban folyhatott, csakugyan találtak itt úgy nevezhető műhelymaradványokat. Litsek Béla várhelyi postamester udvarán egy fejetlen női szobor, egy oszloptalp, oszlopfej állí-

* Römische Steinbrüche auf dem Felsberg stb. II. tábla 8. á. III. t. 10., 11. IV. t. V.

tólag mind innen származnak s eredetileg apósa Torna volt szolgabíró kapta a mészégetőtől, Brázován Brazovay Eleknél látni még pár innen megmentett táblát. * Az egyik igen szép márványlap, gondos betűkkel beírt területe $24\frac{3}{4}$ " sz. $14\frac{1}{2}$ " magas. Szögleteit acanthuslevelek töltik ki:

D M
P· PONT SECVNDINO
V· AN· X·M·III·D·XXIII
P· PONT· BLANDO· V·A·VI·DVII
P· PONT· PONTIAN· FIS
ETVALERIAE
BLANDINAE CONIVGI
VIX· ANN· LXV·

Egy más sírkőtöredék 33" széles, 14" magas:

AVEVIATOR
D· M
ANTONIAE

S ugyanennek egy töredéke:

S E

(Ave viator! Diis Manibus. Antoniae (hic) sita est)

Egy más relief csak a 60-as években jutva innen kézhez. Bachus és Ariadne állnak egymás mellett. Bachus balját a tyrsuson nyugtatja, jobbával egy vázából bort iszik.

Ariadne baljával Bachust öleli át s jobbában szintén tyrsust tart. Kettőjük közt egy párduez nyugszik a lehulló cseppeket felfogva. Két oldalt egy-egy tánczó satyr. Bachus karcsúsága miatt inkább Apollóra emlékeztet, Ariadne Cereshez hasonlít. Felirat:

AVRELIVS· ANNIANVS DEO· LIBERO
EX SVO DEDIT

(Aurelius Annianus deo libero ex suo dedit.)

Az a kérdés tolul már most előtérbe: miként dolgozhattak a munkások ily meredek oldalon, emeletnyi magasságban? Végérvényesen megfejteti ezt aligha lehet s én hosszú combinatio után arra a feltevésre jutottam, hogy a magasból rendre-rendre és pedig a két szélről haladtak a középig s így mélyítették a falat rétegről-rétegre alá. Idővel mindenesetre még alább süllyesztik a munkatért. Az így levéselt falhoz ezután csak állványokon férhetek, hogy elől kezdjék a magasból a munkát. Talán a szállítás könnyebbisége is befolyt a márványanyag minőségén felül arra, hogy a «Fal» (Parete) nevű bánya nagyobb mérvű kihasználás alá került. Mai napság Carrarából erős bikák vontatják ki a roppant márványtömböket s Cohausen a Felsbergnél egy mérföldnyire *fahengereken képzei a transportsatiót*.

* Közölte Goos KÁROLY: Archiv d. Verein für siebenb. Landeskunde. Neue Folge, XI. Band. 1. Heft. 1873. 111. lap.

Hogy melyiket alkalmazták itt, ki képes azt most megítélni? Annyi tény, hogy a rómaiak ide nem vezettek műutat, mert Bukován belül annak sehol nyoma sincs. A közlekedés ép oly primitív lehetett, mint mai napság; de hogy éppen a Bisztra szorosához hajtották a nagyobb bányát, annak mindenesetre okozati összefüggése lehetett a vízi úttal. Szerintem tél idején a jégen vihették le legkönnyebben a nagyobb darabokat; de nem lehetetlen a Bisztrának csusztatókkal történt felszerelése se.

A bányászat a magas hegyi tájon alig folyhatott télen által. Erre a körülményre utal a lakások teljes hiánya is. Nyaranta lombsátrakban, rögtönzött viskókban tanyázhattak úgy a márványfejtők (marmorarii), mint a felügyelők (philosophi) és metszők (artifices) s a szigorúbb időjárás beálltával a legközelebbi helységbe, vagy máshová húzódtak meg, amint a rendelkezés történt.

Ép oly kevésbé vagyunk tájékozva a bányászok kiléte felől. A rómaiak lealázónak tartva magukra nézve a bányászatot, belebbezett rabokkal (ad metalla), rabszolgákkal és telepésekkel műveltették azokat. Daciába a mai Epirus szomszédságából a pirustákat telepíték s Thracia, Moesia gyakorlott bányászait applicálták. Egyetlen idevonatkozó felirat, síremlék nem segíti elenyésztetni az idevaló bányászok személyiségére, nationalejára boruló homályt. A Brazovay Elek birtokában levő feliratok se helyi vonatkozásuak, hanem megrendelésre készültek. Még csak bányászszerszám se fordult ott ujabban elé s a barázdákból következtethetünk csupán a véső bányászcsákány, kalapács használatára. Ha ilyenek régebben a mészégetők kezébe kerültek is, szépen szeggyé változtatta át a falusi kovács, ha ugyan a tudatlan s a régiséget — az arany, ezüst és réz kivételével — nem sokra becsülő nép félre nem dobta őket. E tekintetben reméljük tehát a jövő lehető esélyeiben, miután most sikerült a falusiaknál némi érdeket és figyelmet ébresztetni két ízbeli látogatásom által az ilyenmű artefactumok iránt.

Hátra van az idevaló bányatermékek némi jellemzése. A legkülönbözőbb czélokra használták a bisztrai márványt. Feliratos kövek, síremlékek, fogadalmi oltárok, szobrok mellett hatalmas ajtóküszöbök, párkánydíszek, oszlopok s különösen szép corinthusi oszlopfejek, daciai oroszlánok stb. kerültek ki innen. Az előkelőbbek márványpadlója, falbevonata szintén itt készült s mindezt csiszolva, finomabban vagy kevésbé szépen kivésve, faragva találjuk talán nemcsak a metsző jártasságához, hanem a megrendelő vagyoni erejéhez képest is. Némely faragvány méretei óriásoknak mondhatók, s például Várhely tőszomszédságában Nagy Osztro gör. kel. temploma körül a falkerítésben 1.5—2 m. hosszú, 0.65—1.2 m. magas s megfelelő vastagságú márványkockák, síremlékek láthatók. A mai lakosság az odavitel idejét s a származás helyét nem tudva, teljes meggyőződéssel az «óriások» művének tartja e tömböket s a 30-as években báró Nopcsa László, akkori főispán hatósági közbeavatkozással se birta őket e rögeszméjükből kiábrándítani. Az általunk felásott Mithras templom faragványai közt is van egy 1.19 m. magas, derékban 0.44 m., fejénél 0.55 m., talpánál 0.565 m. vastag dór-oszlop, (lásd Nabarze kezdetű)* melyet két ökör

* Közölve: Erdélyi Múzeum VIII. (1881) 10. sz. 293—297. lap. FINALY HENRIK által, majd TORMA KÁROLY: Archæol. epigr. Mittheilungen aus Oesterreich, Nro 45, 109. lap. VI. kötet, II. füzet. STUDNITZKA FERENCZ ugyanazon vállalat VII. és VIII. kötetéből adott különlenyomat 49. lapján.

ugyancsak nagy erőlködéssel szállított Dévára. A másik szintén jelentékeny votivara 0.95 m. magas, 0.42 m. széles és ugyanolyan vastag. A fő cultuscsoport is hatalmas tömeget tesz ki.

Hanem mindezeknél terjedelmesebb sírkövet látni Nalácson a gróf Teleky György kertjében, hová 1873 telén 8 ökörrrel szánon alig birták azt elcsusztatni. Hossza 2 m., magassága 1 méter. Pedig a megye határán túl Apulumban is jókora faragványokat látni innen s a bányától valami 100 kilométer távolságban akadtak Hosszutelkén (Dorstadt) Szászsebes és Szeredahely közt 1788-ban egy jókora Mithras reliefre, * melynek magassága 0.89 m., szélessége 1.43 m. s talpvastagsága 0.215 m.

A szoborművek, reliefek, feliratos emlékek kiállítási tökélyében jelentkező különbség, míg egyfelől a készítő ügyességének, művészi képességének eltérő minőségére utal másfelől és különösen az egymás mellett tömegesen azonos jelleggel bíró emlékek s azoknak olykor barbar módon kivitt karczolatai a bánya tartós használatát igazolják. Míg pld. a Diis patriis kezdetű (1.325 m. hosszú, 0.875 m. magas) feliratos tábla gyönyörű betűi a második század virágzási korára utalnak, addig számtalan más, pld. a Mithrastáblák egy jelentékeny része a művészeti hanyatlás időszakát képviselik. Tájékoztatásul legyen szabad e kis mutatóványt felemlítenem a várhelyi romokból kiásott bisztrai márványfaragványokból.

1. Oszlopfő Janza János gör. kath. lelkésznel Várhely. Két sor acanthuslevél diszítí. Az egyik sor letörve. Jelenleg sóörölő.

2. Egyszerű dór-oszlop a 85. sz. ház előtt, Várhely.

3. Portale dísz Christian Athanasia udvarán. Magas. 0.8 m., széles. 0.5 m.

4. Oszloptalp Litsek Béla postamester udvarán. Magas. 0.18 m., átm. 0.78 m.

5. Három oszlopfő ugyanott. Magassága 0.45 m. tetején mért átmérője 0.7 m. alsó részén 0.5 m.

6. Küszöb Várhely határán. Hossza 1.57 m., szélessége 0.95 m.

7. Párkánydísz ugyanott, vastagsága 0.39 m., hossza 0.95 m.

8. Ararészlet Christian Athanasia udvarán. Magas. 0.95 m. A talapzat hossza 0.5 m.

9. Oroszlán (a daciai jellegét a bal talpa alá fogott kosfő képviseli). Litsek postamesternél.

10. Jupiter kontár szobra. A fej Lugoson Mihályi V. püspöknél, a törzs Janza J. várhelyi gör. kath. lelkész házába befalazva.

11. Vázából felfutó szőlő a nagyosztroi gör. kel. templom bejáratánál.

12. A nagyosztroi templom kerítésében sírkő. Hossza 1.4 m., magas. 0.75 m., vastags. 0.31 m.

13. Corinthusi oszloprészlet gazdag acanthusdiszítéssel Csulai Albert nagyosztroi birtokos háza előtt. A kihajló acanthuslevelek letöredeztek.

14. Várhelyen, a fogadó kapujában kerétközzül állított feliratos kő. Egy sor ki van róla törölve.

15. Oszlopfő Tornyai Elek udvarán. Várhely. Magassága 0.22 m., átmérője 0.45 m.

16. A syr templom feliratos köve Várhelyről. Magassága 0.875 m., szélessége 1.325 m. Gyönyörű cicero betűkkel. A dévai múzeum tulajdona.

* SEIVERTH közlése folytán C. I. L. III. 968. és STUDNITZKA említett lenyomat. 35. lap, 73. sz.

17. A Mithras templom egyik oszlopa. Az oszlopfej abacusán egy felemelt farkú bika. Jobbra bikafej, balra holló, hátul ismét holló.

18. A várhelyi Mithras templom nagy cultus-szobra s összes votiv táblái stb. stb.

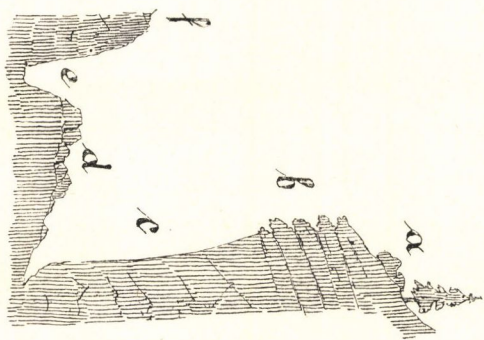
Meg kell adnunk, hogy a bisztrai márvány feldolgozói közt voltak ügyes és jóízű faragók, kik szobrok, symbolicus domborművek kivésésében nagy jártassággal bírhattak s a kezük alá került anyag physikai sajátosságait öntudatosan czéljaikra tudták használni; de valódi művészi magaslatra egyikük se emelkedett s a római classicus szobrászat párjai Várhelyről épen azért nem is mutatkoznak. Az idáig birtokunkba került egyetlen teljes női szobor Pogány Ádám ajándékából a dévai múzeumban relative — már csak az ilyesmű alkotások ritkaságánál fogva is — jelentékeny értékkel bír; szobrászati becset azonban alig tulajdoníthatunk e minden eszmei kifejezés nélkül mesteremberi lelkiismeretességgel kivésott szobornak. Olykor meglepő gonddal és izléssel sikerült egy-egy részlet, mint például a Várhelyről Mihályi Victor gör. kath. püspök tulajdonába jutott női kútfigura áttetsző lepelzete; csak hogy egészben egyik se felel meg a szigorúbb műigényeknek, sőt a mint említők is, feles számmal találjuk a durván, kontármódra kinagyolt szoborműveket.

És most búcsút véve az általam annyi előszeretettel tanulmányozott márványbányától, azzal az igérettel zárom soraimat, hogy a mint sok elfoglaltságom és anyagi erőm lehetővé teszi, Közép-Dacia többi kőbányáit is rendre-rendre bemutatom.

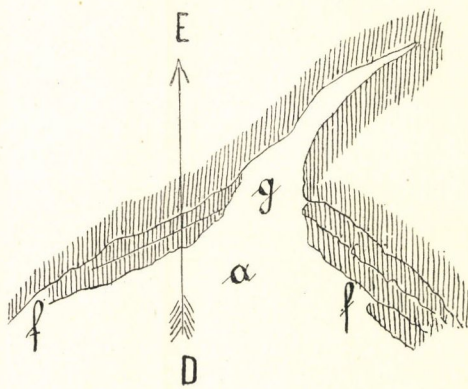
DÉVÁN, 1885 február 16.

Téglás Gábor.

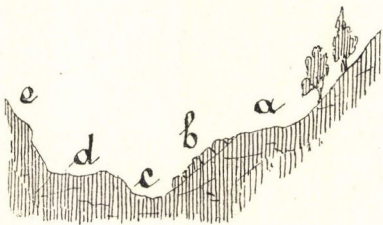
MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

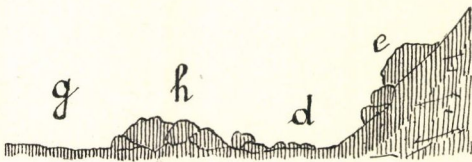
1. szelvény.

3. szelvény.

2. szelvény.

4. szelvény.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

A FENÉKI SÍRMEZŐ.

Csodálatos, mennyire képes egy bizonyos pont vagy tájék figyelmünket lekötni úgy, hogy bárhol legyen is az ember, gondolatban oda mindig vissza-visszatér. Így voltam én is a fenéki várral, a hajdani Mogentianával, attól a pillanattól fogva, hogy annak területét dr. Rómer Flóris Ferenczczel az 1859. év egyik forró nyári napján először bejártam és szavait valódi áhítattal hallgattam, melyek e terület jelentőségére vonatkoztak. Képzetet volt-e vagy előérzet, nem tudnám megmondani, de Fenék sohasem ment ki az eszemből, bár 1860-tól fogva csaknem húsz évig laktam távol tőle. Ha a szünnapokban Keszthelyen megfordultam, a mi gyakran megtörtént, sohasem mulasztottam el oda kirándulni és a vár területét hosszú lépésekkel végigmérni; és a mikor már a régészettel foglalkoztam, sóvárogva gondoltam arra, mikor vihetem majd odáig a dolgot, hogy a fenéki vár titkainak kifürkészéséhez tényleg hozzá is foghassak.

Sok éven át táplált óhajom végre valahára teljesülésbe látszott menni.

A birtokos, Festetics Taszilo gróf úr, a legelőzékenyebb módon megengedte, hogy Fenéken ásathassak. Fel is használtam a kedvező alkalmat; de, mielőtt szándékomat teljesen kivihettem volna, igazabban, épen akkor, és épen ott, a mikor és a hol a legszebb reménysugarak derültek föl előttem, a végzet, a birtokos gróf úr néhány alantas közegeinek képében attól ismét elütött és most megint epedve tekintek arra a kis darab földre, annál is inkább, mert gyaníthatom, hogy mit rejthet még méhében, és végtelenül sajnálom, hogy mindazt a hazai tudomány érdekében nem hozhatom napfényre. Mindamellett az is, a mit sikerült kivennem, bőven megérdemli a behatóbb tárgyalást. Szükségesnek tartom azonban, mielőtt ebbe bocsátkoznám, mind Fenék helyrajzi viszonyairól, mind ásatásaim előmunkálatairól kissé körülményesebben szólni.

A cserszegi szőlőhegység végkiágazásai által képezett fensík, melyen Keszthely városa is épült, délfelé elnyúlik egész Fenékig, hol minden folytatás nélkül megszakad. E fensík különben elég girbe-görbe keleti széle már Keszthelytől kezdve a Balatonnak aligha nem őskori, 4—5 méter magas partja, mely alatt most a víz széleig mindenütt legelők terülnek el, habár még az utóbbi évtizedben is megesett néhányszor, hogy hozsantartó esőzések folytán a víz e legelőket is nagyrészen elöntötte, sőt, ha ily nagy vízállás mellett erős keleti szél támadt, a Balaton hullámai a régi part oldalait is csapkod-

ták. Most ugyan ettől kevésbé lehet tartani, mert a Sió kifolyását szabályozó bizottság csupa nemzetgazdászati tüztől elragadtatva annyi vizet eresztett le a Balatonból, a mennyit ez húsz év alatt nem képes visszaszerezni. A fensík déli végén állott hajdan Mogen-tiana, a balatonpart délnyugoti végvára, melynek hadászati fontosságáról «A keszthelyi sírmezők» című dolgozatomban körülményesebben nyilatkoztam, tehát annak ismétlését e helyütt egészen feleslegesnek tartom. A várterület mai helyrajzi viszonyairól a következők mondhatók.

Az egész terület egyenetlen, telve kisebb-szerű dombokkal, földhátakkal, mélyedésekkel, melyek onnan eredtek, hogy a régi épületek romjait, melyek Bél Mátyás idejében még állottak, az anyag kedvéért szétrombolták, a törmeléket pedig ott hagyták, mely az évek folytán begyepesedett. Néhány évtized előtt az alapfalak nagy részét is kiszedték, bár azok itt-ott a szakadásokban még most is kifehérlenek, az így nyert köveket pedig az alább említendő épületekre használták föl. A terület kisebb keleti felét a mai országút szeli át, e mellett áll a déli végen jobbról a vámház, balról a fenéki csárda. A csárdától nyugatnak jó puska-lövésnyi távolban látjuk az uradalmi gulya- és ménesiszállót, ezek arczczal az országút felé fordítvák; mögöttük és körülöttük több kisebb majorsági épület foglal helyet. Ettől a szorosán vett várterülettől éjszakra, Keszthely felé, mintegy fél kilométernyi távolban keletről nyugatnak volt egy hatalmas földsáncz, ennek csekély része az országút mellett jobbra vagy három méternyi magasságban még fennáll, néhány százados tölgyfa díszlik rajta, de nyugot felé már meglehetősen elegyengette az eke járása, bár a csak kissé gyakorlott szem a hajdani mély árok által képezett horonyon a sáncz irányát messze követheti. Hol fordul azonban ez a sáncz délnek, és déli végpontjától ismét keletnek, hogy a négyszöget, melynek keleti szára a Balaton, egészen bezárja, azt ma már teljes bizonyossággal, habár helylyel-közzel emelkedések, rövidebb-hosszabb földhátak mutatkoznak is, meghatározni nem lehet.

Hogy a fenéki pusztát classicus talaj, az már régen ismert dolog. A mikor a felfebb említett gazdasági épületeket rakták, néhány római, ma Keszthelyen a grófi kastélyban őrzött feliratos és faragványos köemlék, több óriási láncszem és másféle római apróság került napfényre.* A rómaiak itteni telepéről még hangosabban tanuskodik a várterület keleti oldalát képező Balaton széle. Ha erős keleti szélvihar felkavarja itt a Balaton medrét, a víz szélén tömérdek római pénzt és egyéb bronz- és vasfélét szednek össze a pásztorfiúk és mások, kik épen e célból keresgélnek a vízszéli iszapban. Mióta én ismerem e tájat, 1858 óta, csak az évenként itt összeszedett római rézpénzt 5—6 kilogrammra lehet tenni. Sőt mi több, a római tárgyak között elvétve még őskori tárgyak, mint czeltek, buzogánygombok bronzból, átfűrt kalapácsok kőből és csontból, agyag orsógombok is kerülnek innen.

Ennek a mindenesetre sajátságos tüneménynek az okán már sokan, köztük magam is, törték az eszüket. Azt, hogy a rómaiak pénzeiket és egyéb ingóságaikat zsákszámba szórták volna itt a vízbe, föltenni nem lehet. Ezt kizárja az a körülmény is, hogy 1859-ben, mikor a Balaton vize nagyon leapadt, az iszapban két egymás mellett álló, házfödél alakú római, de már szétrombolt téglasírt magam is láttam, a vízbe pedig csak nem temetkeztek

* A szintén ugyanott őrzött római mértföldmutató azonban Szalk-Szt.-Mártonból való.

a rómaiak.* De rendszeres nagy temetőt, mely mindezt a tömérdek tárgyat magában rejtene, sem képzelhetek ide, mert annak folytatását egészen a várdomb, illetve a fensík meredek oldaláig, ezelőtt két évvel, a mikor is ott rendszeres próbaárkokat huzattam, okvetetlenül megtaláltam volna. Nem marad tehát más hátra, mint feltenni, hogy itt a vár alatt jókora száraz területnek kellett léteznie, mely talán a víz ellen erős töltés által volt védve, hol a várórség családai, a kézművesek, szóval az egész nem fegyverfogható népség lakott. Hogyan pusztult el azonban e lakhely úgy, hogy a lakók mindene ott maradt, azt úgy képzelem magamnak, hogy egy nagy vihar, mint a milyen a Balatonon nem tartozik épen a ritkaságok közé, szétrombolhatta a védgátat és mindent a víz alá temetett. Ez volna nézetem szerint az egyedüli valószínű megfejtése e nagy és látszólag kimeríthetetlen lelőhelynek, valamint annak is, hogy magán a várterületen, fegyvermaradványokon kívül oly kevés kifogásolhatlan és tisztán római tárgy jelentkezik. Van ott e helyett más bőségesen, miről alább részletesen fogok beszélni, itt csak azt akarom még megjegyezni, hogy ezeket a parti leleteket, már t. i. a mennyire megszerezhettem, mert százfelé hordják szélylyel, megszereztem és megszerzem a vasmegyei régiségtár számára a felsőpannoniai római emlékek kiegészítéseül.

1883. november 26-án egyszerre két, egymástól 12—14 kilométerre távol eső helyen indítottam meg az ásatást, Alsó-Páhokon és Fenéken. Páhokon azért, mert szerencsésen megtalálván a már évekig keresett sírmezőt, a kínálkozó alkalmat, bérbe vehetvén egy hold szántóföldet, nem akartam elszalasztani. A következmény megmutatta, hogy nem is tettem helytelenül, mert ha akkor nem iparkodom és le nem kenyerezem a birtokos földművelőket, alighanem még most is csak a hévizi domb tetejéről nézhetném a sírmezőt. — A fenéki ásatásokra pedig a birtokos gróf úrtól néhány nappal előbb kértem ki az engedélyt, hogy a szerencsés véletlen megnyitotta előttem a páhoki sírmezőt. Miután Fenéken, mint jókora darab földön egyelőre nem is lehetett mást tenni, mint a szó legszorosabb értelmében lelőhely után kutatni, ide hat embert, Páhokra pedig, hol keresni nem kellett, csak kiásni, négy embert rendeltem egy-egy Sirsom-testvér vezetése alatt, magam pedig felváltva naponkint másutt kísértém figyelemmel a munka menetét.

Fenéken legelőször is, mint már fentebb említém, a fensík keleti szélétől a víz partjáig tétettem kísérleti átmetszéseket, megtudandó, vajjon nem borít-e ott a víz egy nagyobb temetőt, mert valószínűnek tartottam, hogy ebben az esetben római sírokat még a szárazon is fogok találni. Az ásatásból kiderült, hogy ott római temetőnek nyoma sincsen, ebből következtettem azt is, hogy a fentebb említett és a víz alatt volt két téglasír is csak olyan szórványos temetkezés lehetett, mint a minőt Szombathelyen a római házak alapfalai között is több ízben találtam. Bukkantunk azonban itt is, alig két ásónyomnyi mélységben és vagy három lépésnyire a víz szélétől, két egymás mellett déltől éjszaknak fekvő csontvázra, de ezek, mert a pusztta földben feküdtek, mert koponyaalkatuk határozottan a keszthelyi és dobogói népre vallott, a szegényes mellékletek, két egymásban lógó bronzkarika, egy övdíszlemez és egy rozsdás egyélű késpenge, pedig szintén nem mutattak római eredetet, rómaiak aligha lehettek. — Három napi sikertelen munka után elhagytam

* Most, hogy a Balaton vize annyira visszament, még más három, egymástól távol eső, de már szétrombolt sír helyét tisztán lehet látni.

a víz partját, és a fensíkot, voltaképen a várterület kisebbik keleti felét vettem tüzetes vizsgálat alá, a mennyiben azon zig-zögben egy félméternél mélyebb próbaárkot huzattam. E területen valamikor nagy épületcomplexusnak kellett állania, mert keresztül-kasul szelik át vékonyabb-vastagabb alapfalak. Habár régészeti szempontból mindenesetre érdekes lett volna ezeknek az alapfalaknak nyomán az épülethálózat tervét kideríteni, és habár nem lehetetlen, hogy ez által az egyes részek hajdani rendeltetését is meg lehetne állapítani, sőt még az is valószínű, hogy talán eme alapfalak között itt-ott egy-egy érdekes leletre is szert lehetett volna tenni, én arra, munkaerő hiányában még sem vállalkozhattam, mert itt nem hat, hanem hatvan munkásra lett volna szükségem, pedig hat munkásom sem állotta ki egy hétig nálam, ötöd napra már leolvadt kettőre, egyenkint elszökődsvén a keszthelyi grófi kastély építéséhez, hol könnyebb munkáért nagyobb napszámot kereshettek; — azután, a mi a fő, még ha kaphattam volna is nagyobb számban munkásokat, nem volt, a ki fizesse. A próbaárok metszésénél néhány helyütt egész rakás ember- vagy állatesontokra akadunk, kő, cserép és bélyegtelen római téglák is volt bőségesen, különös említést érdemel három közép nagyságú vasszekercze, egy lándzsacsúcs vasból, egy kis nyilhegy és egy kisdud nyerges lovat ábrázoló fibula bronzból, mint a milyent a vízszéli leletek is adtak.

Közben értesülvén a majorbeli cselédségtől, hogy a várterület nyugati részétől valamivel délnek, az úgynevezett pusztai templom körül már több ízben ástak ki sírokat, a próbaárkot betemettettem, és a nevezett helyen folytattam tovább a kutatást. Egy napi munka meggyőzött arról, hogy itt nem templom, hanem mély árokkal körülvett római kerek torony állott, egy a váron kívül álló erődítmény, más szóval lesvár a Kis-Balaton felé, valószínűleg az innen jövő nagy katonai út mellett. A torony alapfalai még megvannak a mai felszínig. A torony egy kis magaslat tetejében állván, legelőször is az ároksáncztól sugarak módjára lefelé tartó keskeny árkokat metszettem, és habár itt-ott voltak is egyesleg, rendszeren minden melléklet nélküli sírok, csakhamar átláttam, hogy itt valószínűleg temető nem létezik.

Minden vérmes remény nélkül, tisztán az alkalomszülte következetességből a kerek torony belsejének kiürítéséhez fogtam. A méternyi vastagságú toronyfal sziklakeményiségű ragaszszal összetartott mészkő- és terméskőből épült, és ma is oly erős, hogy közönséges eszközeinkkel szétbontani alig lehet, azt löporral kellene fölvettetni. — A toronyüreg körátmérője $8\frac{1}{2}$ méter, a kör középpontján túl nyugatról keletnek egy közfal szeli át, mely körszeletet egy kisebb, rá függélyesen álló vékony fal két szakaszra osztja. E két fal azonban csak másfél méternyire hatolt a mostani felszín alá. A mint a földet e két fal körül, és ugyanolyan mélységre a torony másik részéből is kihányattam, sűrűn egymás mellett fekvő csontvázak tűntek elő, ezek, mint a kutatásból kiderült XVI. vagy XVII. századbeli földieink, magyarok, voltak. E véleményemet többféle lelet igazolja. A czedrusfa olvasószemek, a melyeket e csontvázok körül kisedtünk, igaz, hogy semmit sem bizonyítanak, miután ilyféle olvasók mindig voltak és vannak használatban, de találtunk egy nagy, hatszögű olvasó-pénzt is vékony bronzlemezről, a melyen nagyon is régi alakú úgynevezett «Benedek-kereszt» látható. — Az egyik csontváznál pedig egy csomó zöldrozsdás, ezüstszálakból vert mentezsínórra tettünk szert, a hozzája tartozó rózsákkal együtt, a melyek domború felületükön apró üveggyöngyökkel voltak kirakva. Itt egy analogonra kell hivat-

koznom, melyet Keszthelyen ástak ki tavaly, a midőn a grófi kastély átellenében volt toronydombot széthordták. Nevezett dombon ugyanis, a melyen a XV. században a keszthelyi plébániatemplom állott, és a melynek sokáig magányosan álló tornya 1882-ben bontatott le, volt Keszthely legrégibb temetője, mert a sírokban talált pénzek után ítélve az Anjouk uralkodásától kezdve a múlt század elejéig szolgált katolikus sírkertül. Itt egy fiatal leány sírjában egy a koponyához tapadt pártát találtak három darab I. Ferdinánd kis ezüst pénz kíséretében. A pártá küllapja üveggyöngy hímzéssel van borítva, a gyöngyök elrendezése és csoportosítása, szóval az egész munka szembeszökő módon hasonlít a fenéki gyöngyhímzésű menterózsákhoz.* Lejebb ásattam. Ismét újabb meg újabb, de ritkábban fekvő csontvázak, minden melléklet nélkül, köztük gyermekek is, meglátszott azonban rajtok, hogy rendes eltakaríttatásban részesültek. Ezek alatt fél méternyi vastag, római téglá- és faragott kődarabokkal és törmelékkel vegyes földréteg terült el, melyet nagy nehezen kiszedvén, egy a torony egész belsejét eltöltő csonthalomra akadtunk. A csontvázak, összesen húsz egynéhány, egyik a másikan, keresztül-kasul heverték, hanyatt, oldalt, félig állva, félig ülve, hason, térdelve, az egyik a lábbal, a másik a kezekkel égne, szóval a legkülönfélébb helyzetben. Még látványnak is borzasztó volt. Ezeket már nem temették ide, ezeket úgy hajigálták le. Több ezer koponyát láttam már, mióta Keszthelyen és vidékén ásatok, de ilyenekhez, mint a milyenekkel ezek a zömök, alacsony testalkatra mutató csontvázak dicsekedtek, még eddig nem volt szerencsém. El is tettem közülök kettőt emlékül. A koponya rövid és csaknem négyszögletesnek mondható, a homlok széles, de nem magas és kissé hátrafelé lapul, a járomcsontok kiugrók, a szemüregek rendkívül kicsinyek és csaknem egészen kerek, a fogak aprók, tömöttek s kissé prognath képzésűek, az állkapcsok a szemfogakig kiálló, úgy hogy félreismerhetetlen, hogy ezek az emberek ugyancsak keskeny szájúak lehettek. Néhány rozsdás, meghatározhatatlan vasdarabon kívül egyebet sem találtunk körülöttök. Miután munkásom jelenté, hogy lejebb megint sírföld van, a csontokat lenn az üregben garmadába rakattam és ástunk tovább. Volt még mélyebben, de nem egy színvonalon fekvő tizenhárom rendes sír, némi csekély mellékletekkel, melyek után a nemet és félig meddig a népet is fel lehetett ismerni. Néhány nőcsontvázon talált gyöngyök és kargyűrűk azonosak voltak a dobogófélekkel, de még a koponyaalkat is a dobogói volt, azonban nyugodott ott egy pár római is, mert az egyiknél a közönséges három gombú római fibulát, a másikonál bronzstylust és a mi nagyon furcsa, egy szemüveg formára vágott tojásdad üvegdarabot találtam. Végre valahára 5½ méter mélységben azt az örömhírt tudatták velem munkásaim, hogy szűzföldre értek.

A toronyüreget ismét betemettük és szinte megkönnyebbülten távoztam eme háladatlan ponttól, tudván most már, hogy ott semmi sincsen. Éjszakfelé húzódva hosszú vonalban, rendes közökben megnéztem a talajt és az épületek előtti téren elértem a nagy sírmezőt. De itt egyuttal be is fejeztem a három heti fáradságos és mégis csak negatív

* A fenéki kerektoronyban, valamint a keszthelyi toronydombon talált tárgyak, ezek között az említett pártá is, a vasmegyei régiségtárban őriztetnek. Megjegyzem még, hogy a toronydombi leleteknek csak csekély részét tudtam megszerezni, legnagyobb részük Festetics Taszilo gróf birtokában vannak. A vasmegyei régiségtárba küldött eme tárgyak közül említést érdemel még egy csinos renaissance stílu tabernaculum-kulcs rézből, aranyozva és néhány régi magyar hajtű.

eredményű munkát. Több ok kényszerített arra, hogy a fenéki sírmező kikutatását későbbre halasztsszam. Előttem állott a tél, mely igen keménynek ígérkezett. Azután Páhokon folyton folyt az ásatás, még pedig szép eredménynyel és mert a kivett földért árendát így is amúgy is a tavasz kezdetéig fizetnem kellett, a munkát ott addig kellett folytatnom, a meddig egyáltalában csak lehetett. Azután tudvalévő dolog az is, hogy a Balaton vidékén, különösen ős- és tavaszkor a keleti és éjszaki szelek uralkodnak, a mely körülmény néhányszor egészségemre is zavarólag hatott. A páhoki sírmező pedig a hévizi domb által védve van az éjszaki szél ellen, míg a keleti szél a Balatonon át végig söpri a fenéki mezőt. Így tehát Páhoknak adtam az elsőséget, ámbár, ha csak gyaníthattam volna is, mily nehézségek fognak később elibém gördítettetni, minden áron már akkor ásattam volna fel a fenéki sírmezőt, és ismeretében mindenesetre tovább volnék, mint vagyok ma.

A sírmező. A hajdani Mogentiana tisztán római temetője még valahol a várterületet környező földeken lappanghat, mert az a sírmező, mely a majorsági épületek és az országút között terül el, és a melyet a következőkben bővebben ismertetek, a népvándorlás korából, a IV. és V. századból való, csak római színezetű, de már nem római. Hogy az nem is lehet, azt fekvése a vár belső területén, tehát a tábor helyén, vagy a gyakorlati téren, eléggé igazolja. A rómaiak épületeik között soha sem tűrtek nagy temetőt, habár megtörtént, hogy egyeseket oda temettek is. Mogentiana akkor, a mikor sírmezőnk betelepített, vagy épen nem, vagy csak részben lehetett már védhető állapotban, a hol barbárok a maradék rómaiakkal egyesülve e vizes és mocsaraktól körülzárt szögletben még Attila uralma alatt is egy darabig fenn tudták magukat tartani. A római közművelődés utolsó, habár már megtört sugarai itt-ott még észrevehetők sírmezőnk tárgyain, és nagyon valószínű, hogy, ha ama örvendetes helyzetbe juthatnék, hogy ezt a sírmezőt végig kutathatnám, nem csak a fenéki, hanem a többi sírmező népével is tisztába jöhetnék, vagy legalább is e kérdés megoldását nagyban segíthetném elő.

Miután a birtokos gróf a volt ménesistállót versenylovak tenyésztésére való helyiséggé alakíttatta át, az ezelőtt elterülő térség s így sírmezőnk is korlátokkal van bekerítve és kisebb-nagyobb szakaszokra osztva. A sírmező határait e szerint csakis keleten és délen tudom némileg meghatározni, mennyire terjed az éjszakra, nem tudom. De csak szemmérték után ítélve mondhatom, hogy az a terület, a hol biztosan tudom, hogy sírok léteznek, van akkora, ha nem nagyobb, mint a keszthelyvárosi sírmező.

1884. november 22-én Páhokon a bérbe vett területtel végeztem. Az ottani sírmező többi része őszi levén elvetve, munkásaimat elbocsátottam. Minthogy az alsópáhoki sírmező külön ismertetést igényel, csak azt akarom megemlíteni, hogy ott a nevezett napig bezárólag 835 sírt bontattam fel és hogy az egész lelet a magyar nemzeti muzeum birtokába ment át. — Tudomásomra esvén, hogy a fenéki tenyészlovak Kisbérbe szállíttattak, azonkívül a zordon időjárás miatt a csikók is az istállóban tartatnak, a birtokos gróf távollétében az uradalmi intéző urat f. é. azaz 1885. január 7-én megkértem, engedné meg az ásatást a korlátok közt, a mit az, tekintettel a gróf úrnak már régebben adott engedélyére, szívesen és előzékenyen meg is tett. Azonnal a Sirsom-testvéreket be is állítottam a mun-

kába és január 8-tól egész február 11-ig bezárólag kereken 300 sírt ásattam fel. Ekkor azonban, minthogy a gróf angol lóidomítói nagy, de épenséggel nem elháríthatatlan nehézségeket támasztottak ásatásom ellen, azt beszüntetni voltam kénytelen. A sok sírhoz mérve az eredmény mennyiségre nézve ugyan kevés, mert mindössze csak 6 arany-, 44 ezüst-, 116 bronz-, 3 csont-, 8 vas-, 4 üveg-, 5 agyag-régiséget és vagy egy marékra való gyöngyöt mutathatok fel, de minőségre nézve szép és jelentékeny.

A sírok. A délről éjszaknak húzódó, meglehetősen rendes, de közben hézagos sorokban a sírok nyugatról keletre fekszenek, tehát a halott arcza, ép úgy mint a többi sírmezőimen, itt is kelet felé fordul. Mélységök átlag $1\frac{1}{2}$ —2, szélességük 1 — $1\frac{1}{2}$ méter. Hosszaságuk a bennfekvő tetem után módosul. A felásott 300 sírből csak 91 volt egyszerűen a földbe ágyazva, a többi mind hagyományos római módra épült vagyis kifalazott sír, a melyek legtöbbszörében két, sokszor három csontváz is feküdt. Mindazonáltal ezek az épített sírok is különböző módon készültek. Voltak, melyek egészen nagy, bélyegtelen római téglákból voltak összerakva, úgy hogy három vagy négy téglá, hosszában egymás mellé illesztve, képezte a keletfelé kissé lejtős talapzatot, az oldalakat a sír felső és alsó végén egy-egy, a hosszoldalakat pedig a talapzat számával megegyező számba felállított téglá, a tetőt pedig csúcsban egymásra támasztott több-kevesebb, vékonyabb párkányos téglá. A téglák közti hézagok ragasszal kitöltvék. Az ilyen sírokban rendszeren gyermekek nyugodtak, és tető nélkül valóságos csatorna-alakot mutattak. Föltűnt előttem, hogy a rovátkolt téglának nyomára sem akadtam, pedig a savariai római téglasírok talapzata, kivétel nélkül hol egyenesen, hol hullámszerűen rovátkolt téglákból áll. Egy másik dolog szintén feltűnt nekem ezeknél a fenéki tégláknál, t. i. az, hogy legtöbbször kívül-belül jó vastag ragaszréteggel volt borítva, a mi világos bizonyítéka annak, hogy azok valami lerombolt épület részei, és így a sírokban már másodszor használtattak. A többi kifalazott sír oldalai rendszeres kőműves munka, felső záradékol vagy egy hosszú, minden jel nélküli, csak kinagyolt kőlap, vagy egy, a középen kissé kidomborodó öntött falazat szolgál; ez utóbbi, csakhogy egészen sírára verve, képezi valamennyi falazott sír talapzatát is, mely a lábvég felé mindig kissé lejtős. Mily sisyphus-munkát végeztem itt, azt könnyen el lehet képzelni, ha mondom, hogy az összes 209 kifalazott sírből csak négyet találtam ép állapotban, a többi már mind fel volt dűlve, de ezeket is mind fel kellett ásatnom, mert tapasztalásból tudom, hogy igen gyakran a feldűlt sírokban is akad egyik-másik tárgy, mely vagy a rablók figyelmét kikerülte, vagy olyasmi, a melyet nem találtak érdemesnek arra, hogy elvigyék. Mikor dűlhették fel ezeket a sírokat, azt ugyan nem tudnám megmondani, de alapos gyanúm van arra, hogy ez nem valami nagyon régen történhetett, mert a kincskeresők fúráslyukjait sok helyütt megtaláltam, és ezek közül egyike-másika nem lehetett egy-két évtizednél idősebb.

A temetési mód és a csontvázak. A tetemnek ruhástól, ékszerestől való eltakarítása az egyedüli temetkezési mód Fenéken. A főntebb mondottakból világos, hogy egészen rendszeren fekvő csontvázat sokat nem találhattam. Mindamellett mondhatom, hogy a hanyat csak találtam, az mind hanyatt feküdt egyenesre kinyújtott végtagokkal és semmi okom sincs föltenni, hogy a szétszórt csontvázak más helyzetben lettek volna. A férfiak csontvázai rendkívül magas és roppant erős testalkatot mutatnak, a koponyaalkaton, laikus szemmel nézve, semmi rendkívülit sem vettem észre, a homlok széles és magas, a

járom-csontok nem kiugrók, a koponya egész szerkezete kissé hosszúkás, de arányos, a fogak orthognath képződésűek. Megjegyzendőnek tartom még, hogy az orresont nagy tompaszögben nyúlik lefelé. A ruházat nyomait nem fődözhettem fel, ámbár, hogy az milyen volt, alább rajzokban lesz alkalmam bemutatni. Az ékszereket és egyéb a sírba tett tárgyakat azonban megtaláltam.

A sírmellékletek. A mellékletek művelődéstörténeti fontosságáról «A keszthelyi sírmezők» című dolgozatomban bővebben értekezvén, így tehát azt, mint ismerettest feltételezvén, ismétlésekbe bocsátkozni nem fogok, hanem azonnal áttérek a dologra magára. Sírmezőm e nembeli tárgyai, ha nincs is belőlök valami nagyon sok, mégis igen változatosak és házi szerek, fegyverek és dísz tárgyakra oszlanak. A legutóbbi csoport ismét két részre szakad, a férfiak dísz tárgyaira és a nők és gyermekek ékszereire, melyek apróbb csoportokban fognak tárgyalatni, azonkívül még szükséges lesz két egész sírleletnek körülményes leírása is.

Házi szerek. a) *Edények.* A cserepek és töredékek után ítélve bizvást mondhatom, hogy minden egyes sírban volt üveg- vagy agyagedény, sokban mindkét fajta volt képviselve. Sajnos, hogy ép állapotban csak néhány példányt sikerült megmentenem. Ép üveg-edényt csak kettőt találtam, egy nagy félgömbidomú csészét és egy kis ampullát, ezek a főntebb említett két egészen leírandó sírlelet részei, tehát ott lesz rólok a szó. Nagy üveg-edények darabjai számosak, így meg van néhánynak csúcsos szögben meghajlított füle, egynek a szája kis gömbölyű füllel, kettőnek a tompacsúcsú vége, ezek amphora-alakúak lehettek. Találtam ezeken kívül egy gyermeksírban csészecske módjára kidomborított és 2 cm. átmérőjű nyolczszögű, finom, fehér üveglemezkét, melynek rendeltetését nem tudom elképzelni. Faedényekből csak egyetlen kisebbszerű bronzpántos fapohár foszlányaira akadtam. Az agyagedények, értem a korsóféléket, karcsú római alakúak ugyan, de meglehetősen nehezek, durva fekete agyagból készültek és zöldessárga mázzal borítvák. Van három különféle példány belőlök, a) kis füles butykos, magassága 20 cm., nyaka szűk, szájszéle gömbölyű, hasdomborulatának átmérője 14 cm., talapzatáé 6½ cm. b) Füles V. 1—4. korsócska, magassága 10 cm., nyaka bő, szájszéle gömbölyű, hasdomborulata csekély, talapzatának átmérője 3 cm. c) Nyalka füles korsócska, szájszéle gömbölyű, magassága 14 cm., hasdomborulatának átmérője 9 cm., talapzatáé 3 cm. Van még ezeken kívül egy máznélküli idomtalan, 2 cm. magas és 3 cm. átmérőjű lapos fenekű pohárka, füle letörött. Bizonyosan annak a gyermeknek játékszere, a kinél találtam.

b) *Vegyések.* Ezekhez tartozik első sorban is a közönséges egyélű házi kés, mely IV. 1, 4. mindkét nembeli felnőtteknél itt is rendesen fordul elő, legalább ezt következtetem az érintetlen sírok körül tett tapasztalataimból. Ezek a kések a többi sírmezők késeitől abban különböznek, hogy amazoknál szélesebbek, rendes szélességük ugyanis 3 cm., de még alakban is; mert míg amazoknál a kés háta egyenes, ezeknél a hosszúság felén túl a kés hegye felé, a mi kusztoránk módjára rézsút levágott. A penge hossza 10—12, a markolat tövise 5—7 cm. között váltakozik. Az orsógombokat és átlyukasztott korongokat vörösre égetett agyagból szintén ide sorolom, valamint az elegáns, egészen mai alakú, visszás kampóval ellátott bronzhorgokat is, melyekből az igaz, a sírmezőn csak egyetlen egyet találtam, azonban egészen hasonló, csak hogy nagyságra némileg különböző három példány Fenék egyéb pontjain is előtűnt. Adtak a sírok két, már nagyon megrongált

elefántcsontfésűt is, egy nagyobbat és egy kisebbet. Még meglevő fogaik az egyik oldalon sűrűek, a másikon hézagosabbak, ezeket fölül-alul egyenlő nagyságú széles, és a közép-
tagot alkotó csontlemez tartja össze, melynek szélei a nagyobbik fésűnél igen csinos
beégetett hullámvonallal van díszítve. Házi szernek, egy szekénykének díszítéseül szolgált
az a három, trébelt művű alakokat feltüntető bronzlemez is, melyekről alább bővebben kell
megemlékeznem. Aczélt, kovát nem találtam. Nézetem szerint a felsorolt valódi házi
eszközök között kiválóan érdekes a horog, mely tanúsítja, hogy a gazdagok, kiknek sok
ráérő iőejök volt és a munkakerülők már az V. században is épen úgy hódoltak a hor-
gászati sportnak, mint a mai dologtalan keszthelyi és fenéki sihederek, kik naphosszat
lepik el a fenéki Balaton hídját és lesik a jó szerencsét, mely egy-egy czigányhal vagy
sügér alakjában akad a horgukra. Ide sorolom még a különféle nagyságú és idomú szíj-
karikákat és kerékdíszeket is.

III. 13. a,
b, c.

I. 3—11,

13.

VI. 1—3.

Fegyverek. Talán elbizakodottság is tölem, hogy ezt a nyomatékos hangzású cí-
met állítom e pont elejére, a mikor összesen is csak két szál fegyvert tudok bemutatni,
egy kardot és egy tört. De hát elvégre is ezek fegyverek, még pedig a javából. A kard
kétélű spatha, pengéje, bár kissé rozsdaméztett, de hegyéig meg van, a markolatnyelv
azonban csak félig. A penge 83 cm. hosszú és a kereszttag alatt $4\frac{1}{2}$ cm. széles. A kereszt-
tag 6 cm. hosszú és a középén 3 cm. széles, tojásdad idomú tömör lap, ép korában
valószínűleg valamivel nagyobb volt és keményen hozzá van kovácsolva a markolatnyelv-
hez, melynek még meglevő része 5 cm. hosszú. A penge közepén mindkét oldalon borda
futott végig, emelkedése még most is meglátszik a pengén, hüvely és markolat fából volt,
nyomai mind a pengén mind a markolat nyelvéen még tisztán láthatók. Kardunk mostani
állapotában is súlyos, ép korában ugyancsak nagyokat lehetett vele az ellenre mérni. Egy
rendkívül erős férfi sírjából került ki, kinek jobb keze a markolaton nyugodott. Övdíszére
majd alább kerül a sor. — A tör nem hasonlít a többi sírmezőimen előfordult törkések-
hez. Ezeknek egyélű pengéje hosszú és a markolatot jelző tövis nem valami különösen
nagy; a fenéki törnek kétélű pengéje pedig rövid, csak 8 cm., míg a markolat tövise a
pengéhez mérve aránytalanul hosszú, t. i. 12 cm. A markolat csúcsát egy kis, $1\frac{1}{2}$ cm.
átmérőjű bronz korong képezi, a kereszttag helyét pedig körülfutó bronz maradványok
mutatják. A penge a markolat alatt 2, a középén túl 3 cm. széles. Markolat és hüvely
szintén fából, ez utóbbinak vége azonban csontból volt és a tör hegye alatt feküdt.
Őszintén bevallom, hogy ennek a két fegyvernek, épen ritkaságuk miatt, sokkal jobban
megörültem, mint akár valami aránylag sokkal értékesebb, de többszörösen előforduló
ékszernek.

VI. 13.

IV. 6.

IV. 8.

Dísz tárgyak. A férfiak dísz tárgyai az övdísz vagy annak részei, mint a csat és a
szíjvég; továbbá az újjgyűrű.

Meglehet, hogy a feldúlt sírokban voltak teljes, sok részből álló övdíszek, de
nekem nem kedvezett annyira a szerencse, hogy egy ilyet találhattam volna. Mindössze is
csak három, de már szintén feldúlt sírban akadtam egy-egy nagyobb szerű övdísz marad-
ványaira, az egyikben egy nagy szíjvégre és tizen négy boglárára, a másikban két kis szíj-
végre és nyolcz boglárára, a harmadikban hat boglárára, az értékesebb darabok azonban, a
csat és övkapcsok hiányzottak, hihetőleg tömör ezüstből voltak, azért nem hagyták ott.

Az említettem nagy szíjvég közönséges alakú és két, egymáshoz illesztett jó minő-

- VI. 8. ségü ezüstlemezéből készült. Hosszusága 6 cm., szélessége 2 cm. és alul szívesúcsban végződik. A felső lap díszítése trébelt és fölül-alul ízléses vonalkeretben egy-egy, egymásfelé forduló szakállós férfiarcz körrajzát tünteti föl, a középben négy küllős kerék látszik, a küllők végei, ott hol a körvonalat érintik, három-ágú szigonyokká alakulnak. A küllők között csekélyebb domborodású sugarak állanak. Az egész egy architektonikus rajz képzetét kelti föl bennünk, merev szabályossága római munkára vagy mintára emlékeztet.
- VI. 5. A szíjvég alsó lapja síma. Az ehhez a szíjvéghez tartozó tizennégy boglár 4 cm. hosszú és $1\frac{1}{2}$ cm. széles, levélalakú. Az igen rossz minőségű és szerfölött vékony ezüst lemez készítmények alja, mindenesetre azért, hogy jobban megálljon az övön, kemény fehérés ragasszal van kitöltve, felső része pedig bevert kereszttekkel és pontokkal díszítve. A midőn a földet lemostam rólok, a fele is összetörött.

- A másik övdísz két kis szíjvége aranyozott jó ezüst lemezéből készült, egészen síma és három részből áll, egy gömbölyded végű fejtagból, nyakból és címerpaizs alakú végtagból. Evvel az alakkal, csak hogy szebb kiadásban, még találkozni fogunk. Az $1\frac{1}{2}$ magas és 2 cm. széles boglárok trébelt vonalokkal valami torzfejet akarnak ábrázolni. A ragasztótelék ezeken is megvan, ámbár szegekkel voltak, ép úgy, mint az előbbieket az övhöz erősítve. A harmadik övdísz boglárai címerpaizs alakúak, rossz ezüsből valók, díszítményük fent két beütött bélyegféle, alul pedig egy edényből kétfelé kiágazó csigás végű vonal.

- A fenéki *csat* más idomú, mint többi sírmezőim csatjai. Kerete vagy gyűrűje inkább széles mint magas és legtöbbször még a középben hullámvonal módjára benyomott is. A vas-, bronz- és ezüstcsatok e tekintetben egyformák. A csat nyújtványa vagy alól nyitott két lemezes, a szíj befogadására, vagy gömbölyded táskaidomú egylemezes két vagy több szeggel. Van azonkívül néhány négyszögű, de szintén széles csat és egy különös alakú, két csúcsban egymásra állított háromszöget képező vascsat is. Az is megjegyzésre méltó körülmény, hogy, míg közel négyezer, érintetlen sírban egyetlen egy ezüst csatot sem találtam, itt az egynéhány ép sírban két igen szép ezüst díszcsatot sikerült fölfedeznem, hát még mennyi lehetett a feldúlt sírokban!

Miután az egyik ezüst díszcsat a már jelzett gazdag sírlelet részét képezi, helyén találom e helyütt ezt az egész sírleletet körülményesen leírni.

F. é. február 7-én délben munkásaim egy e célból Fenékről hozzám futtatott gyerkőcze által jelentették, hogy egy igen széles kifalazott sír egészen sértetlen fejevéhez értek. Megörültem neki, hogy sértetlen, mert a feldúlt síroknál rendesen a feje végéig összerongálva lenni. Egy órákor kocsira ültem, a hőmérő hat fokot mutatott 0 alatt a napon, mert igen hideg éjszakeleti szél fújt, és kihajtottam a hely színére. Még egy jó óráig betartott, míg a két méter mély sírból a földet kitakarítottuk és az öntött fal tetejének szétbontásához foghattunk. A sír harmadfél méter hosszú és közel két méter széles volt. Nagyon csodálkoztam azon, hogy a mindenünnen zárt falakon hogyan hatolhatott át az a finom, csaknem mondanám szitált föld, melylyel a krypta belsejét színig megtöltve találtam. Megtisztíttattam óvatosan ettől is egészen a csontokig, hogy lássam, minő helyzetben fekszik a tetem. De egy helyett három volt benne, jobbról szálás férfiú, balról jóval kisebb nő és köztük a férfi térde mellett egy körülbelül 4—5 éves gyermek. A gyermekre csak utóbb a keresgélés között jöttünk, mert fölötte a föld igen keményen állott össze és én, gyanítván, még pedig, mint utólagosan kisért, nagyon is alaposan valami

nagyobb tárgyat e csomó alatt, nem engedtem azonnal széthányatni. Mind a három csontváz már nagyon elporhanyult, itt-ott a csont helyét csak sárgásbarna por jelezte.

A férfiú körületével leghamarább végeztünk. Jobb keze alatt a föntebb leírt tör és annak csont hüvelyvége foglalt helyet, a gyomor fölött volt az övesat és valamivel alább a szíjvég, mindkettő finom tömör ezüstdől. A csat a táskaalakú nyújtvánnyal 4 $\frac{1}{2}$ cm. IV. 10. a, b. magas és fent 3 cm. széles. A nyújtvány két lemezből áll, melyen három vastag fejű ezüst szeg megy át, ezek tartották a két lemez közé szorított szíjat. A szíjvégnek csak fejtagja IV. 9. a, b. kétlemezes, mindegyik végén egy-egy ezüst szeggel, a nyak és alsó tag tömör lemez, azonban igen csinos kiállítású. Mindkét tárgynak küllapja egészen síma. A jobb váll táján még egy közönséges, háromgombú nagy római bronzfibula volt. Ezután a nő csontvázára került a sor. Balkarján megtaláltuk a tömör, kigyófejekbe végződő kargyűrűt, a mellesont fölött I. 2. a, b, c. mintegy harmincz gyöngyöt szedtünk ki, ezek közt hét darab borostyánkőből volt, az áll alatt igen díszes korongos fibulára akadtunk. Áll pedig ez egy 3 cm. átmérőjű aranyozott bronzkorongból, melynek szélére kis nyújtvány van forrasztva, ebben forog tenge- IV. 11. a, b, c. lyen a fibula tüje; a korongra egy 2 cm. átmérőjű és 1 cm. magas rekesz van forrasztva, aljába hihetőleg ólom van öntve, mert a fibula nagyon nehéz, felső részébe azonban kicsiszolt sötét alapon kékesfehér kerekklappal bíró üvegpasta van foglalva. Az első pillanatra achátkőnek nézné az ember. A korong kiálló széle vésett zig-zög vonallal ékeskedik fölül is, alól is. A tű kampója a korong aljáról már réges régen válhatott le, mert a helyét is csak alig lehet már felismerni. A bal fülnek helyén kis arany sodrony függőcskét talál- IV. 13. tunk, két szintén sodronyon lelógó, de most már levált apró cseppel szintén aranyból. A koponya alatt előbukkant egy igen szép, bár a Dobogón is otthonos tű jó ezüstdől, IV. 7. a, b. mely itt határozottan hajtű gyanánt szerepelt. A tű 16 cm. hosszú, felső része a fülkanállal együtt 3 cm. hosszú és bevéselt kis pálczataggal háromszorosan tagozott, ez alatt van a 2 cm. és 8 mm. hosszú négyélű vastagodás letompított szögletekkel. A vastagodásnak mind a négy lapján két-két egymás alatt álló és pontokba végződő csatornaforma vonal van kimélyítve, melyeket ismét zig-zög vonal szegélyez körül. A vastagodás alatt szintén háromszoros tagozás, ez alatt a tű egész a hegyéig síma. Ennél csinosabb ezüst tűt sírmezőim eddig még nem szolgáltatnak.

Végül a már említett felpúposodó földcsomót a férficsontváz térde mellett vettük munkálat alá, melyet eddig úgy kerülgettünk, mint a macska a kását, miután még arra is ügyeltem, hogy munkásaim valamelyike véletlenségből még csak rá se lépjen. Elővigyázatomból nagyon indokoltan bizonyodott be akkor, a mikor a kutató késekkel a földet szétvakarván, egész gombolyag vékony bronz lemez tűnt szemünk elé. Munkásaim, kivált a két Sirsom testvér arca ragyogott az örömtől, kik a harmadik szintén lent levő munkást, mint olyant, ki csak útban van, rögtön kitolták a sírgödörből, én pedig erősen beburkolván magamat a bundámba, lehasaltam a gödör szélén a hóra és lázas figyelemmel kísértem Sirsom Jánosnak egészen hidegvérűleg, minden sietség nélkül végzett munkáját, a melylyel egymásután három nagyobb és tíz kisebb bronz lemezt hámozott ki a kökeménységű földből. Az első nagy lemeznél jelentőségteljes pillantást vetett rézsut föl hozzám és azt mondta: «Figurák!» a másik pedig átvette tőle és mosolygós arcczal nyújtotta felém. Azután egy szót sem lehetett volna belőle többet kivenni addig, míg mindent ki nem kapart. Csak azután szólamlott meg ismét, hogy itt még egy gyermek is van. A gyermek mellén kis,

- gombos fejű ezüst tű feküdt. A már széthullott koponyácska jobboldalán rejtőzött még
- IV. 12. két tárgy: egy ampulla — úgynevezett könnyfogó — zöldes fehér üvegből, magassága
- IV. 5. 7 cm., ebből 4 cm. a vékony nyakra esik, körídomú talapjának átmérője 4 cm.; továbbá egy vasrozsdától körülvelt és kemény földkéregtől bevont valami, mit a helyszínén nem is vizsgálgattam tovább, de a mi otthon megtisztogatván nagyjában a földtől, elefánt-
- IV. 11. a, csontból faragott emberi fejnek bizonyult. Dús hajzatú meztelen arcz, talán nőt akar b, c. ábrázolni, bár a fürtök elrendezése a homlok közepén élénken emlékeztetnek a belvederei Apollo fejére. Különben a csontanyagot a rátapadt föld nagyon megrongálta. A nyakon rajta vannak a keskeny bronz szorítónak részei, valamint a nyak aljában levő keresztmetszetben vasrozsdamaradvány mutatkozik, és ebből a faragvány rendeltetése is, mely nem lehetett más, mint valami vas eszköz fogantyújának vagy markolatának a gombja, világos.

Miután a sírnak minden zugát még gondosan átkutattuk, úgyszólván kisépértük, a csontokat ismét visszarakattam és földdel behúztam. Ez alatt kincseimet óvatosan összesomagoltam, azután elővettem az úti patikámat, melyet elővigyázatból magammal hoztam, egy kis, jó rummal megtöltött üveget és átadtam munkásaimnak. Magától értetődő dolog, hogy üresen kaptam vissza.

- VII. *A lemezek.* Azt tartom, hogy eddigi összes ásatásaimban ezeknél a lemezeknél fontosabb, becsesebb és nevezetesebb dolgokat nem találtam, a melyek ugyancsak fényesen igazolják, hogy a becsét, az értéket nem mindig az anyag teszi ki, mert hát ezek az igénytelen, vékony, töredékes, a zöldrozsdától annyira átjárt lemezek, hogy a legcsekélyebb nyomást sem bírják ki törés vagy repedés nélkül, magukban véve ugyan semmi értéket sem képviselnek, de értékük a rajtok levő képekben van. Arany és ezüst leleteim néha igen szép anyagi értékkel is bírtak, tudományos becsük és értékük azonban csak egy szem volt abban a lánczban, melyet az összes együvé tartozó ékszerek képeztek, a mely összességéből lehetett csak az életről magunknak elvont képet alkotni. Lemezeim pedig valószínűs életképeket mutatnak be; ebben rejlik a nagy különbség köztük és a többi lelet között, ebben van valódi értékük és becsük is.

Azt sem mondhatnám, hogy ezek a képek valami szépek volnának, habár nem is épen rútak. Mindenki tudja, hogy a római birodalommal együtt annak művészete is hanyatlásnak indult és hogy ebbe idő folytával annyi idegen elem vegyült, hogy ennek következtében képes volt, megváltoztatott alakban bár, túlélni magát a birodalom bukását is és az újabb kor művészetének alapjául szolgálni. És minthogy minden művészet, legyen az bármilyen, csakis saját korának életét tükrözi vissza: a lemezeinken ábrázolt képek sem tűntethetnek fel mást, mint az V. századnak, Attila korának embereit, azok foglalkozását, szokásaikat, még akkor sem, ha, mint ezek, alapgondolatjukban allegoricus értelműek is. A képek készítőjét, voltaképen a bélyegmetszőt, nem tartom rómainak, hanem római tradíciók között, vagy épen római műhelyben kiképzett barbárnak. Meg is mondom az okát, miért. A négy évszak allegóriája, mely két hasonló lemeznek a tárgya, egészen realistikus felfogással a vető és arató férfi, a szüretelő nő és a vadász által személyesítve sokkal jobban sikerült neki mind rajzi, mind alakítási tekintetben, mint a harmadik lemez tárgya, a szüreti ünnepély. És miért? Mert a négy évszakot ábrázoló alakokat egyenesen az életből kapta ki, látta, ismerte azokat úton-útfélen, földieiek voltak, kik között élt és moz-

gott. Csupa szálas, száraz és csontos alak, barbár büszkeségű tartással, minden elpuhultság nélküli földművelők, nem urak, de nem is rabszolgák, az évszaki közönséges munkával elfoglalva, melyeknél csak a képek szögleteibe mellékletként alkalmazott kosarak utalnak némileg az antik schablonszerű alakításra. Ellenben a harmadik lemez képe korántsem oly jó. A meztelen alakok belekeverése, a mythologiai bachchanaliákra emlékeztető heves mozdulatok és taglejtések nagyon erőltetett és rajzilag is több helyütt elhibázott valami, ami aligha forog vala fönn, ha a bélyegmetsző római, tisztán római eszmékben kiképzett művész lett volna.

Az I. és II. számú lemezeket együttesen fogom tárgyalni, mert azonos képek vannak rajtuk és mindkettő csonka, az I-sőn a harmadik kép balszéle rongált, a negyedik meg egészen hiányzik,* a II-án a második és kivált a harmadik kép csonkult meg, mindkét lemez azonban egymást tökéletesen kiegészíti.

I. lemez. 21 cm. hosszú, 9 cm. széles. Három kép 9 cm. magas, $6\frac{1}{2}$ cm. széles négyszögekben. A lemeznek a baloldalon még meglevő lehajtott széle $3\frac{1}{2}$ cm. széles és alsó végén bevert pontsorról van díszítve. Ugyan ez áll a II. lemez mindkét oldalán még meglevő széléről is. A lemezek végoldalain hármassal $1\frac{1}{2}$ cm. széles szegély áll a lap egész magasságában, t. i. két gyöngytag között egy tojástag. A benső gyöngytagot az első kép keretétől, mely egyenes vonalak közt 5 mm. széles dudortag, széles korongvonal választja el, mely minden egyes kép kerete közt ismétlődik.

1. kép. *A tavasz.* Személyesíti a vető, trébelt domborműben. Síma arcú, vastag nyakú, vaskos termetű, jobbra lépő férfiú. Dús haja a jobb fül fölött kondor fürtöcskét képez. Főlemelt jobbjaival a magot szórja, melyet csillagvirág formára kiverő pontok jeleznek, és jobbról is, balról is lehullanak, baljában maggal telt kosarat tart, ugyanilyen kosár áll a kép jobb szögletében is. Öltözeke: térdig érő, derékban átövedzett ránczos tunika, e felé van vetve csaknem a bokáig érő belől prémes palást, vagyis bunda, melynek két felső végét a jobb vállon kapocs tartja össze. A tunikának nincsenek ujjai, tehát a főlemelt jobb kar meztelen, meztelenek a lábak is az alsó lábszár feléig, onnan le magas szárú topán fűdi őket. Tavaszi vetés idejekor Pannoniában, kivált itt a Balaton mellékén még igen csipős szelek szoktak járni, épen azért indokolt a bunda is, a melyet, ha épenséggel alkalmatlanná lett, le is lehetett dobni.

2. kép. *A nyár.* Személyesíti az arató, síma arcú, kopasz, derékig és a térdtől lábujjhegyig meztelen férfiú, ki a jobbjaiban levő sarlóval az előtt álló vetésbe vág, baljával pedig seprőalakú kévét szorít a csipőjéhez. Összes ruházata egy a deréktól egész térdig érő ránczos tunika, mely még a hasat is csak a köldökig fűdi be. A kép balszögletében csinos füles kosár áll púpozottan megtöltve valami magfélével. Ez az ember is jobbra lép, az aratást inkább csak mutatja, mint teszi, testtartása egyenes. A nyár hevében a ruhát még a vén ember is nélkülözheti.

* A negyedik kép is megkerült. A fenéki vámos ugyanis, naplenyugta után, a mikor már munkásaimmal haza távoztam, a sír tégláit kiszedte és azok közt megtalálta a hiányzó lemezdarabot és azt valakinek néhány krajczárért eladta, kitől ismét jó pénzen a nemzeti muzeum vette meg. A legkomikusabb a dologban az, hogy az a bizonyos valaki ugyanakkor nálam is megfordult és én, ismervén gyűjtői szenvedélyét, neki leleteimből még gyöngyöket és apróbb bronztárgyakat ajándékoztam is.

3. kép. *Az ősz.* Személyesíti a szüretelő nő. Haja a homlok felett szalaggal van átkötve, ő maga jobbra lép fürtökkel megrakott szőlőtőkék között, jobbával a venyigét fogja, kinyújtott baljával pedig fürtöt tép le. Ruházata, melynek egyes részei a töredékes képen jobban meglátszanak mint az egészen, teljesen megfelel a mi vidékünkön honos hűvös őszi időjárásnak. Bokáig érő szőrmés ruha, mely a kinyújtott kart is újjával elfödi, e fölött rövid, derékban átkötött ránczos tunika, legfölül pedig a jobb vállon kapocscsal összetartott hosszú felöltő vagy köpeny, melynek belseje prémes. A lábakon szőrmés kapczát visel, mely egyúttal a czipőt is helyettesíti. A jobb láb mellett gyümölcsessel telt kosárka áll.

II. lemez. 31 cm. hosszú és mint az előbbi 9 cm. széles. A második és harmadik kép között ketté törött.

4. kép. *A tél.* Személyesíti a vadász, a ki jobbra lép, fején főveg van, jobb kezében nyulat tart lábainál fogva, a mellére szorított baljában pedig egy a vállon nyugvó vesszőt, melyről két madár, talán rucza, lóg le. Magatartása teljes önelégültséget árul el. Szőrmés alsó ruha, melynek újjai a karokat elfödik, ugyanolyan testhez álló szűk nadrág, mely szőrmés kapczában végződik. A mellől térdig ránczos, derékban átkötött tunika, e fölött pedig csaknem a bokáig érő bunda, mely a jobb vállon van összekapcsolva és így a jobb kart szabadon hagyja. E mellett az alak mellett kosár nincsen, télen mit is tennének bele. A kép mutatja azt, a mit a költő mond: «Manet sub Jove frigido venator».

Megkapó egyszerűség és természetes közvetlenség jellemzi a négy évszak illetén felfogását. Nincsen semmi fantastikus melléklet, de nem is szükséges, az évszakoknak megfelelő ruralis foglalkozás kifejez mindent, és pedig oly érthető nyelven, hogy csak rájuk kell pillantani képeinkre és azonnal tudjuk, mit akarnak mondani. És valóban ez nem megvetendő előnyük, kivált, mikor tudjuk, hogy az ilyen ókori képes művek sokszor mennyi magyarázatot igényelnek, a tudósok mennyi szörszálhasogató értekezéseket írnak, hány véletet állítanak fel rólok, és végre is jelentésüket egy tekintély határozza meg, a melyre aztán a többi hivatkozik sokszor a nélkül, hogy a kérdés ily módon történt megoldása őket tökéletesen kielégítené vagy meggyőzné.

Érdekesekek azonban képeink egy más szempontból, t. i. az öltözők szempontjából is. Semmi okom sincs föltenni, hogy képeink másokat, mint pannoniai lakosokat akarnának ábrázolni. Tehát valódi népviseletet látunk magunk előtt és pedig nem rómaid, hanem barbárt, mely az itteni éghajlati viszonyok szerint módosul. Római reminiscenciának tartom, hogy a bunda és felöltő a jobb vállon van összekapcsolva. De sem a bunda, sem a bő alsó zubbony vagy tunika, melynek csak vonalokkal jelzett redői vastag szövetre mutatnak, sem a testhez álló nadrág, sem a felszárig érő topány nem római viselet. A vető és vadász képét tekintve akár csak egy magyar parasztnak a deczbundáját látnók, mikor az azt mindkét karjáról visszadobja. A foglalkozást illetőleg tanuljuk, hogy a vetés kosárból történt, az aratás pedig, mint ma, sarlóval, a sarló alakja is megegyezik a mienkkel, csak hogy fogantyúja kissé kurtábbnak látszik; a vadásznak nyula és ruczái pedig a Balaton mellékére utalnak. A négy alak közül, melyek különben mind 8 cm. magasak, az elsőség a természetű alakításban a vadászt illeti meg, legkevésbé sikerült a szüretelő nő.

III. lemez. Hosszúsága, miután a jobboldali, a föntebbi lemezekkel egészen megegyező szegély hiányzik, 29 cm., magassága 7 cm. Az egész voltaképen csak egy, dudor-keretbe foglalt kép. Antikizáló szüreti mulatság, hol a bélyegmetsző bizonyosan valami régibb minta után dolgozott, de a tárgy idegenszerűsége miatt nem igen boldogulhatott vele. A képen létező hat alak két csoportot képez, balról két zenélő nő mulattat egy férfit, ki köztük tánczol, jobbról két férfi mulattat egy nőt. Az alakok között fűrtökkel megrakott szőlőtők állanak. Nézzük most az alakokat sorjában. Balról vastag szőlőtő, mellette egy hibásan rajzolt nő jobbra fut, de arczezal és fél testével balra fordul és mindkét kezével kerek paizsalakú korongot, meglehet csengetyüs dobót tart, melyet ráz. A korong felé alólról kígyó tekerődik fel. A nő haja vastag fonadékban a válláig ér, magasan átövedzett hosszú redős ruha van rajta, hátáról a ruhánál valamivel hosszabb palást lóg le, lábain czipők. Vastag szőlőtő választja el e nőtől a feléje fordult tánczó meztelen férfit, kinek jobb válláról valami állatbőr lóg le, jobbjával pedig vastag burkóra támaszkodik, baljában görbe végű pásztorbotot tart. A tánczközben hátrahajlított ballába aránytalanul hosszabb a jobb lábánál. Ezt a bunkós alakot ebben a környezetben látva önkénytelenül is Herkules és Omphale jut az embernek eszébe. A férfi felé fordul a harmadik alak, ülő nő, ki jobb térdére támasztott idomtalan nagy lyrát, vagy hárfát tart, melynek húrjait pengeti. Öltözéke hosszú, derékban átövedzett redős ruha, lábain czipők. Ez az első csoport. — A második csoportot megnyitja egy tánczó ifjú meztelen alakja. Feje hiányzik, válláról rövid köpenyke lóg le, magasra tartott mindkét kezével valami csengőféle hangszereket üt össze. Ez után következik egy fiatal leányka, ki élénken társalog a vele szemközt álló és néző ifjával. A leánynak haja a nyakban kontyba van kötve, öltözete hosszú, redős, átövedzett ruha, jobbkezelével a bal hónaljától átesapott kendőt vagy vékony szövetű felső öltönyt tartja, balját az ifjú felé emeli. Kettőjük között egy nagy edény áll a földön, kosárfonás látszik ugyan rajta, de azt tartom mustos kád akar lenni. A legény jobbjában korsót tart, úgy látszik mustot akar merni a kádból a leány számára, baljában pedig kis pásztorbotot. Öltözéke tunika, vállán kurta prémes fölöltő, olyan ködmönféle lóg. E két utolsó alak a legjobb, ezeknél a bélyegmetsző ismét belezökkent szokott kerékvágásba, a melyből az előbbeni négy, valószínűleg általa sem értett alaknál kifordult.

Nyolcz apró, a középén éles derékszögben meghajlított, pontsorról szegélyezett négyszegű lemez képezi a szekrény szögletpántjait, két hosszúkás lemezdarabocska pedig a csonka I. sz. lemez szélének részei. Nem nagy fejtörésbe kerül e lemezek után az egész faszekrényke alakját magunk elé varázsolni. A szekrényke oly széles volt mint az I. II. képes lemezek, melyek egyike elől, másika hátul volt rá szegezve, a III. lemez pedig fönt a földőre volt borítva.

Folytatom most a férfiak dísz tárgyait. A csatok közül még egy igen csinos nagy ezüstcsat érdemel említést, kerete széles, nyomott, nyújtványa kétlemezes és négyszegű, **III. 18.** mely ízlésesen, bevert pontok és köröcskékből összeállított vonaldíszszel van ékítve. Egy feldúlt épített sírból való tárgy, melyet a kincsesók szerencsémre ott felejtettek.

Férfi-ujjgyűrű három van. Az egyik lemezből metszett, széles homloklappal, melyet bevert köröcskék ékítenek. Valóságos barbár alak, mint a milyent a Dobogón is talál- **IV. 14. a, b.**

- II. 5. tam néhányat. A másik vastag ezüst sodrony gyűrű, melynek körídomú, $1\frac{1}{2}$ cm. átmérőjű szintén ezüst pecsételő lapja a tetejére van forrasztva. E pecsételő lap, melynek kissé lehajló széle recézett, azért nevezetes, mert az első és egyetlen, magától a betemetett néptől származó föliratos emlékem, melyet sírmezőimen találtam. Monogramm van rajta, melyet Hampel barátom PHAKOVLÁ-nak olvas. Megengedve bár, hogy olvasása helyes, arra a kérdésre, miféle néphez tartozott a gyűrű hajtani viselője, ez a romanizált név nem ad feleletet. De a hol egy föliratos emlék van, ott több is lehet és épen ezért kötök én ehhez a helyhez annyi reményt.

- II. 6. a, b. A harmadik szintén lemezes, homloklapja ízléses vésetet mutat.

Áttérek a nők által használt dísz tárgyra, a szoros értelemben vett ékszerekre.

A legközönségesebb ékszer itt is a *gyöngy*; habár az aránylag kevés ép sír következtében nem találhattam azokat oly mennyiségben mint a többi sírmezőn. Az ismerős fajtákból a zománczozott gyöngyöket, kivált a szalagosat és csücsköset, igen csinos példányok képviselik, előfordult a borsárga gerezdelt, valamint a fehér fogalakú amulettféle, nemkülönben a sokféle színt játszó nagyobb alakú gyöngy is. Aránylagosan sok azonban a borostyánkőből való, mely hol mint lapos korongocska, hol mint hosszúkás cylinder lépett fel; csinosak az amethyst és füsttopáz gyöngyök, ezek vagy csiszoltak, vagy lapokra és élekre köszörültek; említésre méltók a lepényalakú, asphalttféle fekete gyurmából készült és fényes törésű római gyöngyök, melyek egyikébe tragikus-álarcz van lenyomva. Egy ilyfélét, Gorgó-fejjel, a Dobogón is találtam. — Megjegyzem, hogy a zománczozott gyöngyök, a mit jóformán a fenéki talajviszonyok okoztak, élénk színeiket a levegőn csakhamar elvesztették és többé-kevésbbé megfakultak. Különös az is, hogy a többi sírmező legközönségesebb és legszámasabb gyöngyének, a rendetlen alakú, lapos magidomú, sötét barna gyöngynek, Fenéken még csak hírmondója sem akadt.

- III. 3. A *függők*. Sodronyfűggő üveggyöngyceppel és a nélkül, volt elég. Egyik fajtáját azonban különösen ki kell emelnem, az itt különböző nagyságban és vastagságban uralkodót, t. i. azt, melynek egyik nyitott vége alul karikába csavarodik. Ez ezüstből is, bronzból is gyakori itt, holott a hozzá hasonló nagy karikafűggőt a Dobogón mindig kiszélesített homloklappal találtam, a minek itt még a legnagyobb függőknél sincs semmi nyoma, valamint a gömböcs-dísznek sem. Megemlíteném még néhány másféle sodronyfűggő is.

- III. 14. Ilyen először egy pár arany sodronyfűggő. Tojásdad gyűrűjének nyílt vége kifelé hajlik, csöpp gyanánt két igen vékony lemezből készült és sodronyon egymás fölött alkalmazott lencse lóg le. A lencsék valami fehéres anyaggal, jóformán gipszszel voltak kitöltve, de az, mivel a lencsék lemezei túlvékonyosságuk miatt kitöredeztek, mint por kihullott belőle. Eszmelánczolatnál fogva megemlítem, hogy Szombathelyen is találtam egy római aranytűt vastag gombbal, de mivel nagyságához képest nagyon könnyű volt, jobban szemügyre vettem és láttam, hogy a gomb nem tömör, hanem csak vékony, gipszszel kitöltött lemezből van csinálva. Mikor ezeket a függőket találtuk, én ugyan a hely színén voltam, de más sír felbontását néztem, Sirsom József elhozta hozzám a bronz kar-gyűrűket és a gyöngyöket, melyeket ama sírból kivett, de ezeket a függőket nem mutatta meg, mert körül voltunk véve bámész és írigy nézőkkel. Mikor ezek aztán elpusztultak, mosolyogva jött felém és levevén kalapját fölszólított, hogy vegyem ki a hajából a függő-

ket, mert azokat, a mikor megtalálta, miután kíváncsi szemek kísérték munkáját, észrevétlenül a kalapjába rejtette és azt felcsapta a fejére.

Egy másik női sírban szintén volt, de csak egy sodronyfüggő aranyból. A gyűrű III. 6. nem nagy és nyitott, de sodronya vastagabb az előbbieknél, alul csinos művü tagozattal bír, melyről egyenes és gombocskában végződő sodrony nyúlik le, mely minden bizonynyal az üveggyöngyöt tartotta.

A kosárkás függők. Itt is honosak, aranyból, ezüstből, bronzból, csak hogy alakra és kiállításra nézve különböznek a többi sírmezőkön talált ily fajta ékszerektől. Az alsópáhoki sírmezőn előfordult kosárkás függők két, de csak néhány példánnyal képviselt válfaja közeledik némileg a fenéki alakhoz. A fenéki és a többi sírmezők ily függői között a különbség a függő mindkét alkatrészén, a gyűrűn ép úgy, mint a kosárkán nyilvánul. A fenéki függő gyűrűje kivétel nélkül hol vatagabb, hol vékonyabb síma sodrony, díszített homloklappal bíró gyűrű egy sem jelentkezett. A kosárkákon észlelhető különbség minden egyes válfajon más-más.

Bronzfüggők. *a)* A kosárka $1\frac{1}{2}$ cm. magas és fönt 1 cm átmérőjű fordított kúp- III. 9. idomú, tömör és a gyűrűhöz forrasztott gomb lapos záradékkal. A gombon fönt két, alján egy reczés tag fut körül, legalúl a karika csak jelezve van. A kosárkás függő embryonális alakja. Ebből a fajtából egy párt, de nagyobbbat Páhokon is találtam.

b) A függő gyűrűje karikába csavarodik és ehhez a karikához van közvetlenül III. 11. fölfelé álló helyzetben forrasztva a kosárka. A kosárka testét négy, nem sodrony, hanem lemezből kimetszett ág képezi, mindegyike a lapos földő alatt két-két csavarodással. A földő szélét egy nagyobb és közvetlenül mellette egy kisebb kivert pontkör díszíti, a közepén befoglalt borsárga üvegcsépp csillog. A függő gyűrűje átmege a földő szélén. Ez az alak egészen fenéki különlegesség.

Az ezüst függők kosárkája eperalakú doboz, melynek küllapjára kacskaringós sod- III. 7. rony van felrakva, illetőleg forrasztva. Azonban ennél is a kosárka közvetlenül a gyűrű karikáján ül, és alul sem kelyhecskéje, sem önálló karikája nincs. Eperalakú kosárkás függő, tömör dobozzal és rárakott sodronyfonással akadt Páhokon is néhány, csak hogy ezeken a főntebb említett hiányzó részecskék is megvoltak és azonfelül a gyűrű is gömböcsdíszes homloklappá szélesedett ki.

Arany függők. Csakis egy párt, de rendkívüli szépet találtam. — Az a női sír, melyben voltak, megérdemli a részletes ismertetést. Mélysége meghaladta a két métert, hanem kifalazva nem volt. A csontvázat magát egy körülbelül 20 centiméternyi finom homokréteg földte, mely itt, kivételesen, laza és könnyen eltávolítható volt. A sír oldalainak éles metszése, melyektől a töltelék úgyszólván magától elvált, már kezdettől fogva jó reménységgel biztatott, mert a sír gondos elkészíttetéséből a bennfekvő vagyonosságára nézve csaknem biztos következtetést lehetett mindig vonni. Ebben az esetben sem csalódtunk. Az első, a mi előtűnt, síma ezüstgyűrűcske volt a balkéz kis ujján. A kézszárak egyikén kígyófejbe végződő bronz kargyűrű lógott, a másikon azonban oly karperecz volt, melyhez hasonlót eddig még nem találtam. Valódi különlegesség. A karperecz kül- III. 5. lapja szép vésett díszszel borított, nyitott végei széles, lapos, színes üveggel kirakott stilizált állatfejeket mutatnak. A mellcsonttól felfelé borostyánkő- és csücskös üveggyöngyökből mintegy harmincz egész szemet szedtünk ki. A nyakon, egészen elfödve

- a leesett álcsontról, igen szép ezüst korongos fibula bukkant elő. A fibula körátmérője 2 centiméter, magas és széles kerete hullámos kivágásokban befelé lapul, a közepét
- II. 2. a, b. aranyozott képlap foglalja el. A kép trébelt műben egy vágató lovat ábrázol, ki lándzsájával egy a ló lábai alatt elterülő tigrisbe dő. Tehát tigris vadászat. Az első pillanatban Szt.-György vitézt láttam a képben, de a közelebbi vizsgálatból kiderült, hogy még sem az. A lovag alakja nagyon kezdetleges, ruházata elmosódott, hajadon fővel van. A vágató ló még legjobban van csinálva, bár az sem valami különös, a hanyatt fekvő tigris mind a négy lábát ég felé tartja, lehet különben azt akár oroszlánnak is nézni, csak sárkánynak nem. Azonban oroszlánnak azért nem tartom, mert nincs sörénye. — A ren-
- III. 12. a, b. des helyen előtűntek a nagy arany kosárkás függők. A mint a gyűrű széle kisárgállott, munkásom jelentősegteljesen pillantott föl rám a gödörből, azonnal el is értettem, hogy mit akar, annak a bábmész béresnek, ki többszöri indirect felszólításomat sehogy sem akarta megérteni és mellém kuczorgott le a földre, szivart és egy forintot adtam ama kéréssel, hozna két liter sört munkásaimnak a csárdából, majd maga is ihatik belőle. Ez a kézzelfogható argumentum mégis győzött és elinalt a csárda felé, de többször visszavissza tekingetett. Míg megjött, az arany függőket, valamint egy nagy és egészen ép féltekeidomú üvegcsészét, mely a koponya jobb oldala mellett állott, már régen biztonságba helyeztük.
- VI. 12.

A finom aranyból készült függők gyűrűje vaskos és síma. Mind vastagságra, mind durva munkára nézve hasonlít hozzá egy aranyfüggő tojásdad gyűrűje a vasmegyei régiségtárban, melyet a 70-es évek közepe táján a gázcsövek lerakásakor épen a lyceum ajtaja előtt ástak ki, de ennek alján lencse van, melybe csiszolatlan gránát van foglalva. A fenéki függők szépsége voltaképen azok kosárkája. Ennek alját egy aránylag nagy karika képezi, ezen áll az eperidomú kosárka oly művészi sodronyfonásból, mint a minőhöz hasonlót eddig még nem láttam. A sodrony végig gyöngyözött, ebből van szerkesztve a lapos fődél is, melynek közepét négy egyenközüleg fekvő sodrony köti át és valami a központba helyezett, de most már szétmállott gyöngyfélét tart. A Dobogón talált aranyfüggők kosárkái, valamint az alsó páhoki arany kosárkák, ezekhez a kosárkákhoz képest valóságos inasmunka. (Deczember 14-én 1885.)

A fenéki függőkről több mondani valóm nincsen. Következik a melldísz, vagyis a fibulák és a tűk.

- III. 8. a, b. Megemlítenő még két korongos fibula, aranyozott bronzból. Az egyik gyöngyö-
- III. 1. a, b. zött szegélyű, közepén csillagdíszszel, a másik stilizált állatfejeket mutat köröskörül, a közepén dudorral. *A háromgombú római fibula*, mely itt férfiak és nőknél egyaránt fordult elő, oly közönséges jelenség, mely bővebb leírásra nem szorúl.

- A hosszú tűket* két osztályba lehet sorozni. Az első magában foglalja a határozot-
- II. 7—9. tan *római tűket*, csinos készítmények kúpos gombokkal, ezek alatt pedig bevéssett vonalakkal díszítve vagy tagozva. Van olyan gombos tű is, hol a gomb nem a tű fején, hanem
- II. 10—13. két cm.-rel alább a szárán van. — A másik osztályba tartoznak a *barbár*, többnyire fülkanalas *tűk* ezüstből és bronzból. Ezüstből van kettő, az egyiket leirtam az első leletnél, a másik is ugyanaz a fajta, de vékonyabb testű. — A barbár bronztűk vagy gömbölyű, vagy fönt négyélű igen egyszerű készítmények, fülkanállal, vagy csak hosszúkás fokkal.
- VI. 10.

A kardísz nem mutat föl nagy választékosságot. A *kargyűrűk* egészben öt válfajra oszlanak és egyet kivéve mind nyitottak.

a) Gömbölyded, síma, tompavégű gyűrűk. A tompa végek három, négy bevéssett II. 3. a, b. körvonallal vannak díszítve. 4. a, b.

b) Félgömbölyű síma gyűrűk, végeik hosszúkas négyszöget mutató lapátkákká, melyeken bevért pont, karika és vonaldísz látszik, szélesednek ki.

c) Gömbölyded síma gyűrűk vagy tömör kígyófejekkel vagy stylizált széles szájú állatfejjel a végeiken. Ezek a fejek karikaszemekkel, és vonaldíszszel vannak ellátva. Ez az utolsó fajta eddig az egyetlen új, a másik kettőhöz hasonló a többi sírmezőn is közönséges.

d) Lemezes *karpereczet* is adott a fenéki sírmező, de nem a legjavából. Kapcsos II. 1. 2. a, b. karperecz több volt. Megemlítendő ezek közül kiválóan az, mely két bronz sodronyból, V. 6. egymásmellé rakott nyolczasok formájára van fonva, az egyik végkarikához kampós tag van forrasztva és ez a másik végkarikába beakasztva.

e) Vékony négy élű sodrony, végeiken sodronytagozattal. A tompa vég köpűs, V. 5. melybe a másik hegyes vég beszolgál. A női ékszerekhez tartoznak még az *ujjgyűrűk*, III. 16, 17, 19, 20. hol egyszerűbb, hol díszesebb kiállítással, továbbá a *bulla* és az ezüstbe foglalt üveg cseppek valószínűleg valami nagyobb dísz tárgy részletei. Előfordult egy *ujjgyűrű* üvegből is, III. 10. a, b. ez Szombathelyen a római sírokban nem épen ritka jelenség. II. 14.

Ennyit a leletek részletezéséből. A lényegtelen változatok leírását mellőztem, ezekről az olvasó a rajzok után vehet tudomást. A rajzok a tárgyakat, kivéve a legnagyobbakat, melyek mellé a nagyság-arányt külön jegyeztem fel, természetes nagyságban adják vissza.

Hátra van még, hogy a sírmező koráról, és arról, hogy viszonylik ez a sírmező a többi szomszédos sírmezőkhöz, valamint a leletek művészeti jellegéről mondjam el nézetemet.

Miután Fenéken a III. és IV. századbéli császárok pénzein kívül a sírokban III. Valentinián-félék (425—455) feles számmal voltak, sírmezőnk korát bizvást az ötödik század közepére tehetjük. E nézetnek megfelel a sírmező egész valója is. Mogentiana vagy teljesen vagy részben már romhalmaz, maradék rómaiak és barbárokból álló kevert lakosság; a római hagyomány és szokás még mindig fölényt gyakorol, melynek még a barbár is meghódolni kényszerül. Ennek a csodálatos összeelegedésnek hű kinyomatai a római módra, római anyagból épített sírok, a melyekben pedig barbárok nyugszanak. A barbár képviseli e sírmezőn a vagyonos elemet, a római e mellett fel sem tűnik már, hanem szerényen beelégszik a meghódolt munkás elem szerepével. A rómaiak hatalmi csillaga már letűnt, új földesurak osztozkodtak e nagyszerű örökségben, a ki előbb parancsolt, az most saját birtokán már csak zsellér, örül, ha megtűrik az idegenek maguk között, örül, ha szolgálhat nekik, és végre is egészen beléjük olvad. A «Vae victis!»-féle római elv senkivel sem éreztette inkább hatalmát, mint épen magukkal a rómaiakkal.

A korkérdésnél sokkal nehezebb megoldású az: hogyan viszonyul ez a sírmező a többi általam kikutatott sírmezőkhöz? A midőn először tettem e sírmezőről említést, a többször felhozott dolgozatom Alsó-Páhokra vonatkozó jegyzetében, azt, néhány gyöngyszem után ítélve, népre és korra nézve a többi sírmezővel egy sorba állítottam. Ásatásom

meggyőződött arról, hogy ez az állításom, ha nem is egészen, de némileg téves felfogáson alapul. A kor határozottan nem egy és ugyanaz, a népre nézve pedig bajos most már biztosat mondani, a mikor a sírmezőnek csak csekély részét ismerem. Annyi tény, hogy a dobogói koponyatypus a felásott sírok egyikében sem volt felfedezhető. De nem lehetetlen, hogy a sírmező további részeiben még is létezik, annál is inkább, mert, ilyen a sírmezőn kívül, mind a Balaton partjain, mind a kerekatoronyban valóban találtam is. Kevert népesség volt különben a keszthelyi is. A népnek azonos vagy nem azonos voltját illető kérdés végleges megoldását tehát el kell odáznom és csak arra az egy megjegyzésre szorítkozom, hogy a fenéki nép városi színezetű, míg a többi sírmező népe tisztán falusi.

A mondottak kapesán egy másik kérdés tolul önkénytelenül is előtérbe: vajjon a fenéki sírmező régibb-e a többinél, vagy nem áll-e megfordítva a dolog?

Ez ismét új nehézség. Keressük fel előbb a sírmezők között lévő érintkezési pontokat és azután mutassuk ki a lényegesen elütő különbségeket. Mindkettő a sírmellékletekben nyilvánul. A gyöngyök, fülkanalas tűk, korongos fibulák, lemezes ujjgyűrűk, a tompavégű kargyűrűk és kígyófejű nyitott lemezes karpereczek közösek; — ellenben a négyfelé hasított fokú tűk egészen hiányzanak Fenéken, a csatok, szíjvégek, boglárok és kosárkás függők pedig egészen elütő alakúak, szerkezetűek. Veszem csak a kosárkás függőt, mint jellemző ékszert. A fenékiek alakja egyáltalában kezdetleges, még ha az arany függő kosárkájának művészies kivitelét hozzászámítjuk is, és mintegy ennek az ékszer-typusnak az ősfarmáját mutatja. A kiszélesített homloklap teljesen hiányzik a maga gömböcs-és rekeszdíszével. Ehhez képest a többi sírmező kosárkás függője fokkonkinti fejlődést és végül az óriási függőknél az átcsapást az ízléstelenbe jelezni. Ha ez a fejlődés valóban állana, akkor a keszthelyi sírmezőknek assignált valószínű kora, a negyedik század vége helyett, a melyet a rendelkezéseimre álló támpontokkal, a mennyire csak leh. tett, indokoltam is, legkevesebbet az ötödik század végét kellene mondanom. Habár a népvándorlás-korabeli tárgyak megítélésében egy egész századdal tévedni nem is épen olyan hallatlan dolog, ez érdemben, míg arra kényszerítő okaim nem lesznek, még nem adom be a derekamat. Úgy hiszem, hogy senki sem fog fennakadni azon, ha azt mondom, hogy egy műforma fejlődéséhez, tökélyesedéséhez mindenek előtt békés viszonyok szükségesek. Az az ötvös vagy aranyműves, kinek ma itt, holnap ott kell felütni műhelyét, és a kinek örülni kell, hogy a nála levő ékszerek miatt, még ha nem is képezték sajátját, agyon nem verik, az ugyan egy műforma fejlesztésére nem igen gondolhat. Már pedig tudjuk, hogy a hun uralom előtt, alatt és utána Pannonia nem volt egyéb, mint a folytonos harcok és izgalmak színhelye. — Azután az sem valószínűtlen, hogy a római hagyományokban és ízlésben nevelt fenéki lakósságnak ez az egyszerűbb alak sokkal inkább tetszhetett, mint a szomszédos barbároknak túlságos nagy és czifra függője, még ha a pénzért nekik ezt készítették is.

A mi a fenéki leletek művészeti jellegét illeti, ezúttal csak az alakos leleteket, a korongos fibulát a tigrisvadászattal az elefántesontból faragott fejet és a képes lemezeket fogom tekintetbe venni, mert ezeken nyilvánul az egyéni műfelfogás leghathatósabban.

Mielőtt azonban ezt tenném, helyén találom, hogy álláspontomat, melyet a népvándorlás-korabeli művészettel szemben elfoglalom, kissé körvonalozzam,

Honi régészetünk egyik legkiválóbb munkása ugyan legujabban határozottan Lasteyrie elmélete mellett nyilatkozik, a mely szerint az összes népvándorláskori művé-

szet a pontusmelléki mixhellén culturára vezethető volna vissza és föltétlenül helyteleníti Lindenschmit abbéli elméletét, hogy a népvándorláskori tárgyak díszéül szolgáló állatok és állatviadatok germán vagy mondjuk éjszaki eredetre, különösen a fafaragásra utalnának. Igen természetes, hogy egy füst alatt az én nézetemet is, ki, azonban csak fentartással és csakis sírmezőim barbár tárgyait illetőleg, szintén ehhez az elmélethez csatlakoztam, helyteleníti. Szárazon mondván, itt elmélet elmélet ellen száll sikra, mindegyike a maga részére vindicálja nem a bizonyosságot, mert attól még messze vagyunk, hanem a nagyobb valószínűséget. És mindegyiknek erre kétségtelenül joga is van. A vélemény addig, míg az az elismert igazság ellen való tusakodássá nem fajul, mindig szabad.

Ha Lasteyrie azt mondja, hogy a bevándorlott népek csak római felfogás szerint voltak barbárok, de korántsem mai értelemben vett vadak; hogy azok nem söpörték el mindenütt a culturát, hanem új culturális elemeket hoztak is magokkal, azt készségesen elfogadom és aláírom. Én sem voltam soha más nézetben, daczára a történelem tanuságának, mely szerint a népek bizony sokat pusztítottak is, a mi nem is lehetett másképp, a mikor az egyik szorította a másikat. De ismét az az elmélet, hogy a népvándorláskorabeli művészet csakis a pontusmelléki cultura kifolyása, ha azt egész teljében alkalmazzuk, annyit tesz: mint az éjszaki népektől, nevezetesen a germánoktól, mert a később jött ázsiai néphullámok, a húnok és avarok művészi tekintetben már félig-meddig a készbe ültek, és a talált állapotot fejlesztették tovább, mondom tehát, ez annyit tesz, mint a germánoktól minden önálló műérzék, ízlés és felfogást kereken megtagadni. Ezt én, tekintve a germánok oly hatalmas művelődés-képességét, a melynél fogva a romba dőlt óvilágra egy újat ültettek, absolute nem fogadhatom el. De ellenkezik ez Lasteyrie előbb idézett állításával is. És ha volt, a mint hogy kétségtelenül volt is a germán népeknek önálló, nemzeties műérzékük, hogyan van az még is, hogy Lasteyrie és követői mindent a pontusi műáramlatnak tulajdonítanak, a helyett, hogy előbb kimutatnák, mit adtak a germánok a magukéból, mit vettek az idegenből és hogy olvadt ez össze egy új egészszé!

A pontusi mixhellén cultura művein az ázsiai, kivált a perzsa reminiscenciák nagyon is tisztán láthatók, mint az emberfejű állat, a heraldice rajzolt sas, a fodrozott sörényű oroszlán; de a nagy karmú griffet, az öklelődő bikát, a sárkányt ezek között hiába kerestem. Ezeket az állatokat én a germán képzeletnek tulajdonítom, ámbár korántsem akarom azt bevitatni, hogy azok úgy a mint most vannak, nem lehetnének már módosított alakzatok. Módosulhattak biz azok, a szerint, a mi szerint készítőik és megrendelőik a nagyobb civilisatióval jöttek érintkezésbe, ha a rómaival, római módra, ha a mixhellénnel, ennek a módjára. Mindazonáltal azt is tudjuk, hogy nem minden népvándorláskori nép fordult meg a Pontus mellett, és azt is bajos elképzelni, hogy a pontusi műáramlat vivőinek, a gótoknak, ebben a tekintetben minden más nép föltétlenül meghódolt volna.

Én a keszthelyi övdíszek művészeti tekintetben való megítélésénél egy kizárólagos műáramlatot nem fogadok el, hanem azokat római cultura és technika által befolyásolt germán eredetűeknek tartom. Lehetnek másutt talált övdíszek, melyek a pontusi műáramlat behatása alatt készültek, csak hogy az enyéim nem azok.

A keszthelyi övdísz eredetének meghatározásánál előttem kiválólág azok a szíj-

végek voltak mérvadók, melyek egyik, néha mindkét oldala állatdulakodást ábrázol.* Ha jól megtekintjük ezeket az egymásba fogódzott, úgy szólván egymással összefont állatokat, lehetetlen, hogy azok elrendezésében rajz tekintetében bizonyos szabályosságot ne vegyünk észre, a mely fantasztikus módon összefont kötéltekercsre emlékeztet. Ugyanezt a diszítési formát találjuk a frank fibulákon azzal a különbséggel, hogy ott az állattestek helyett vastagabb-vékonyabb vonalak alkalmazvák, melyek végei fejlődnek csak állatfejékké; még szembeötlőbb a hasonlatosság a VII., VIII. századbéli svéd ékszerek és egyéb tárgyak díszével, a hol a tekercsvonal általános és végnélküli változatos alkalmazása sok százados tradícióra enged következtetni.** Már pedig azt tartom, tekintetbe véve azt, hogy a népvándorlás germán törzsei mind éjszokról tódultak délnek, és e szerint épen a svédek azok a germánok, kik ősi lakhelyeiken megmaradtak, a kiknél pedig ez a diszítési mód egész a Krisztus utáni XII-ik századig tartotta fenn magát, hogy sokkal természetesebb azt elfogadni, hogy a germánok az állatképeket ily módon alkalmazva diszítési elemül, éjszokról hozták magukkal a déli vidékekre, mint föltenni azt, hogy ezek a Pontus mellett megfordult gótok révén származtak volna vissza éjszakra.

Végül kijelentem, hogy nem polemizálási viszketegből hoztam fel mindezeket, hanem csakis a magam álláspontja védelméül.

A fenéki képes fibula, az elefántcsontból faragott fej és a képes lemezek művészeti jellegéről, miután erre vonatkozólag a legtöbbet már leírásuknál mondtam el, röviden a következő véleményemet nyilváníthatom.

A fibulát épen úgy, mint a dobogói két képes fibulát byzanci, tehát importált munkának vagy byzanci munkák után készülteknek tartom. Ha úgy tetszik, ezeket a tárgyakat szívesen átengedem a pontusi műáramlatnak is. Csak azt az egyet jegyzem meg, hogy a fenéki fibula képe, bár rajzilag ugyancsak gyarló, mégis sokkal természetesebb conceptiójú, mint a másik kettőé. Hogy egyféle műhelyből kerültek ki, azt egyforma keretük is bizonyítja.

Az elefántcsontból faragott fej egészen antik képzésű, még pedig a javából. Min-tájául valami bronz vagy márvány szobrocska szolgálhatott, és ép korában nagyon csinos lehetett. Valószínűleg az egész sírmezőnél sokkal régibb tárgy, mely vagy valami családban örökségképen megmaradt, vagy valami görög vagy olasz városban martalékul ejtetett.

Lemezeim a római ötvös technika befolyását és még némi római reminiscenciákat felmutató barbár munkára vallanak. Az alakok, a III. lemezen levő három első kivételével, a valódi életből vannak véve, öltözkük, mely a hidegebb éghajlat és foglalkozásukhoz alkalmazkodik, a IV. vagy V. század romano-barbár pannoniai népviseletet tünteti fel; ennél fogva a pontusmelléki műáramlathoz semmi közük.

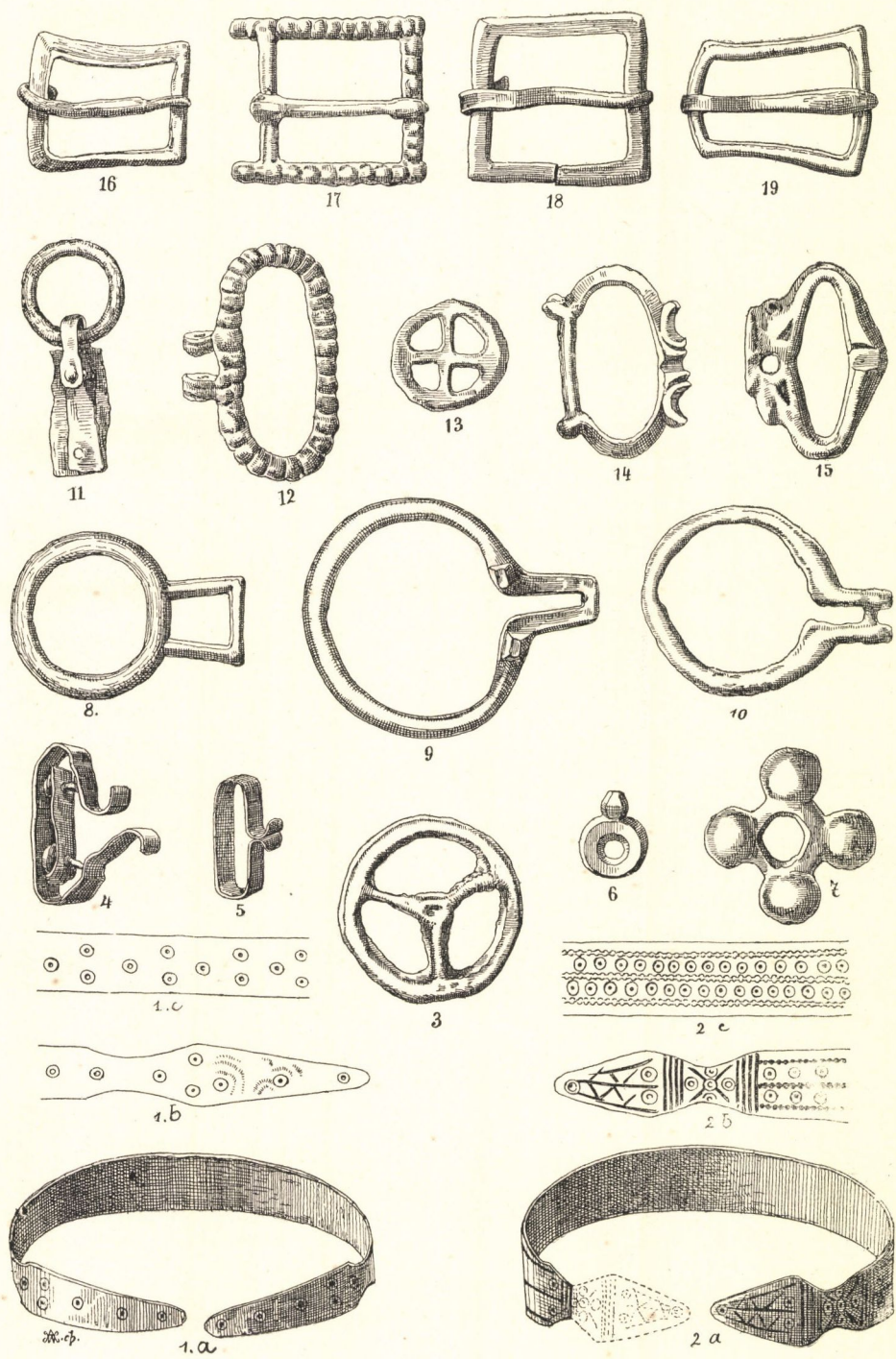
A mondottakból kiviláglik, hogy a fenéki sírmezőnek már eme csekély rész után is ítélve, hazánknak népvándorlaskori művelődéstörténetében nagy és fontos szerep jutott.

* «A keszthelyi sírmezőkről» című dolgozatomban lásd 181—189. ábrákat.

** «Die Kultur Schwedens in vorchristlicher Zeit», von Oscar Montelius, übersetzt von Carl Appel. Berlin. 1885. 125., 130., 131., 141. ábra.

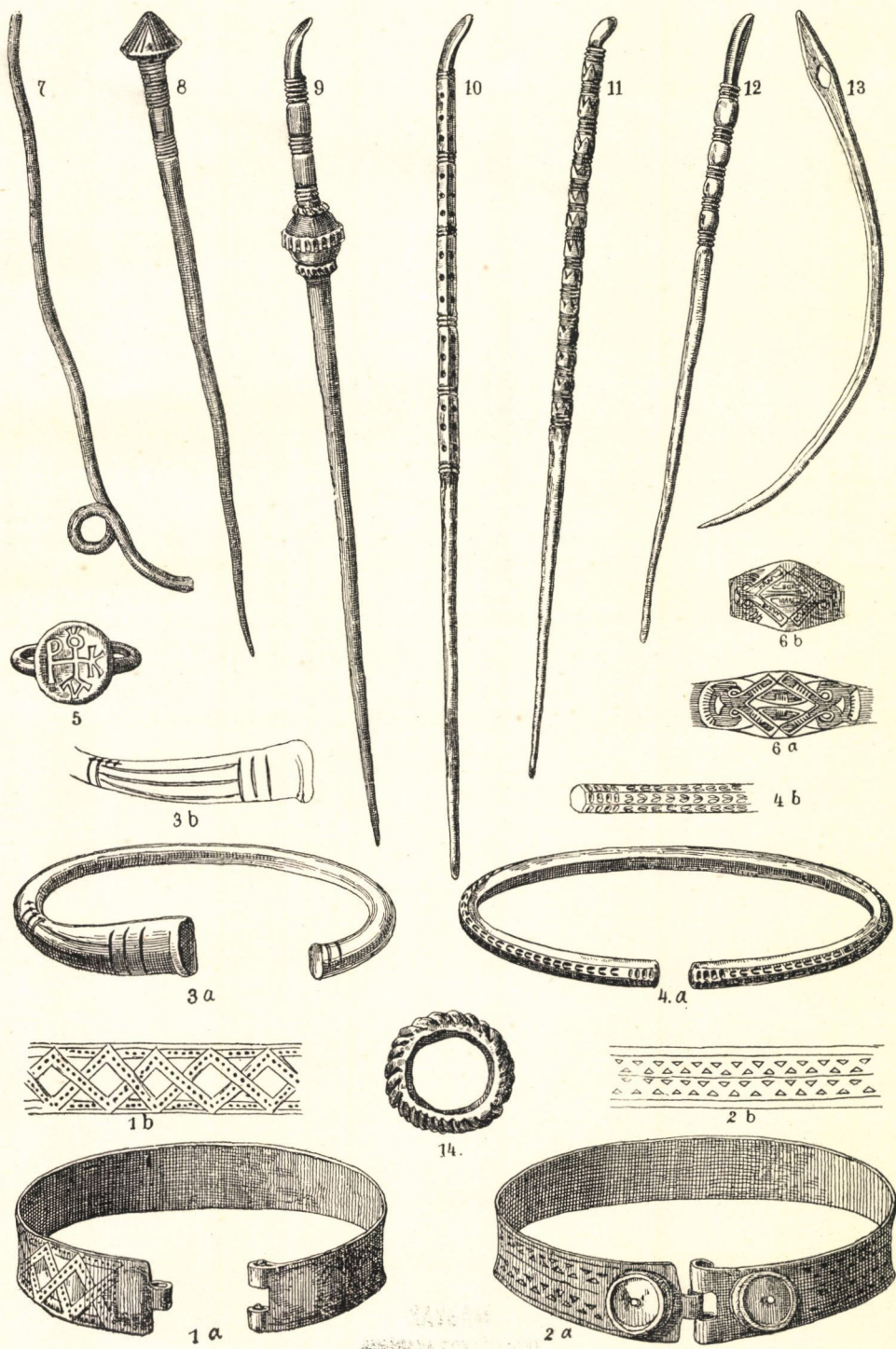
Leghőbb óhajtásom, hogy, miután birtokosának, Fesztetics Tasziló gróf úrnak minden szép és nemesért hevülő gondolkozását jobban ismerem, mint akárki más, meggyőzván őt arról, hogy további ásatásomat ott úgy eszközölhetem, hogy gazdasági érdekei a legcsekélyebb csorbát sem fognának szenvedni, ő nyújtana nekem alkalmat arra, hogy eme töredékes ismertetésemet a tudomány érdekében mihamarább kiegészíthessem.

Dr. Lipp Vilmos.

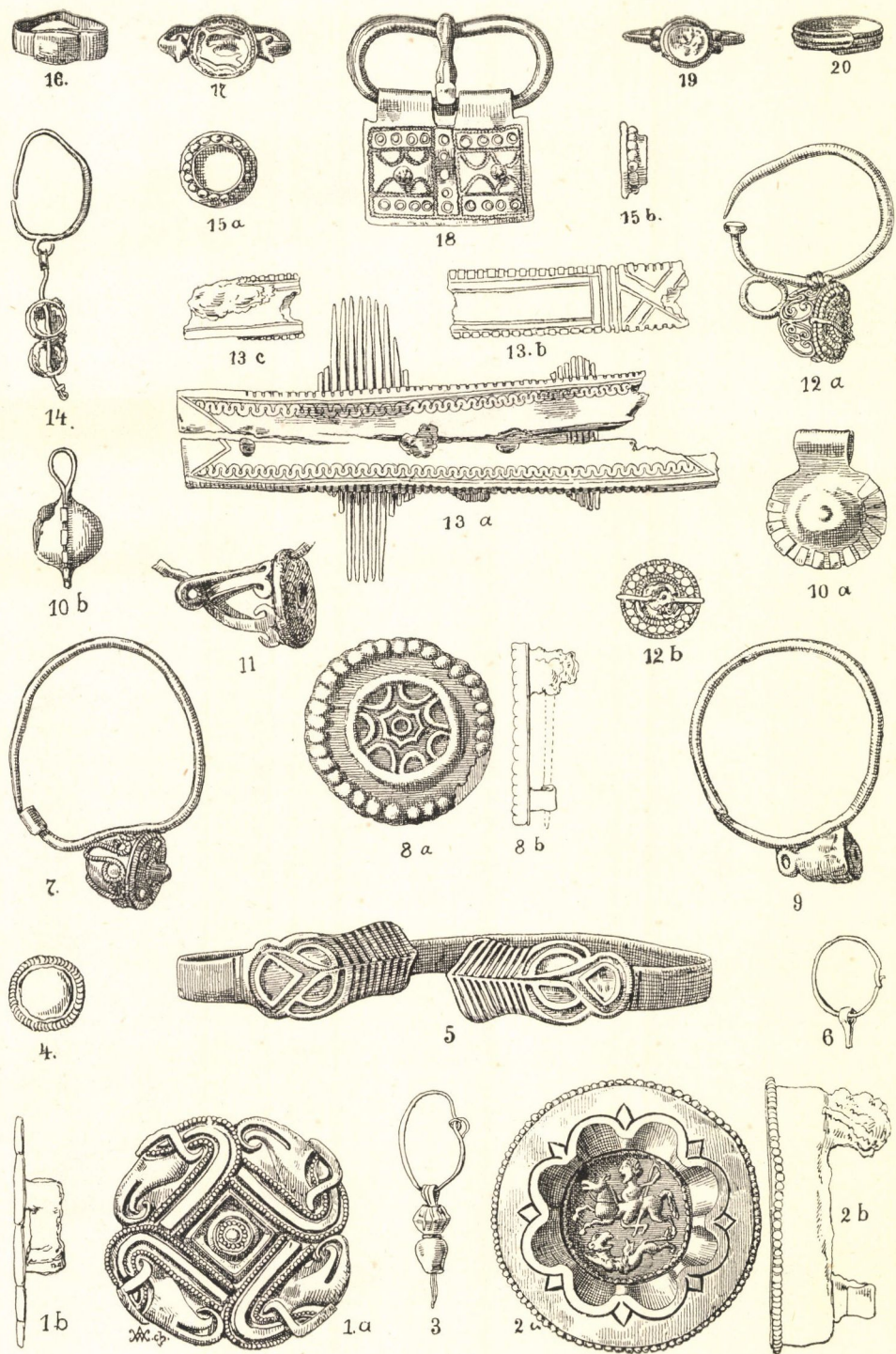
I. TÁBLA.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

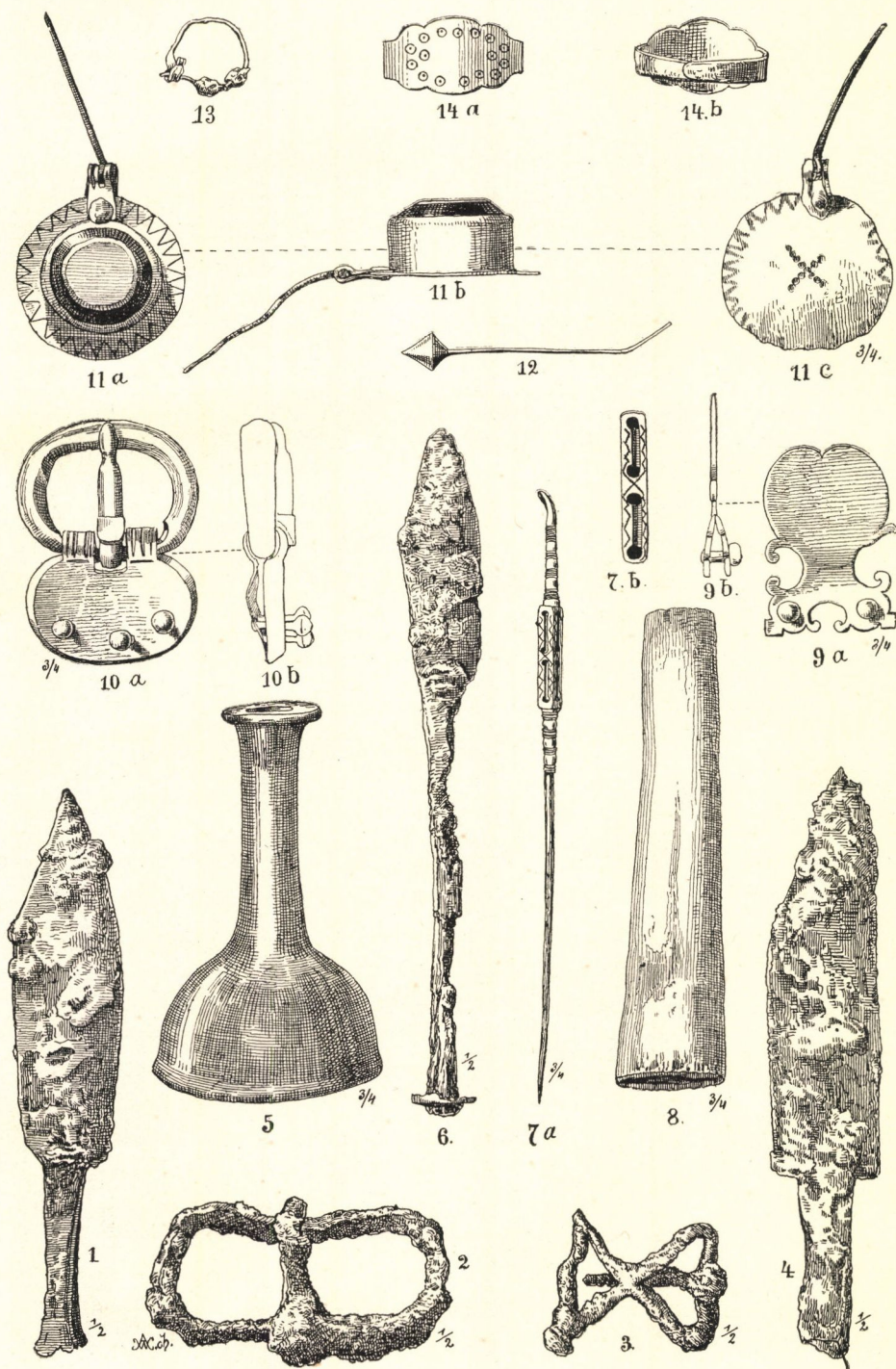
II. TÁBLA.

MÁGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

III. TÁBLA.

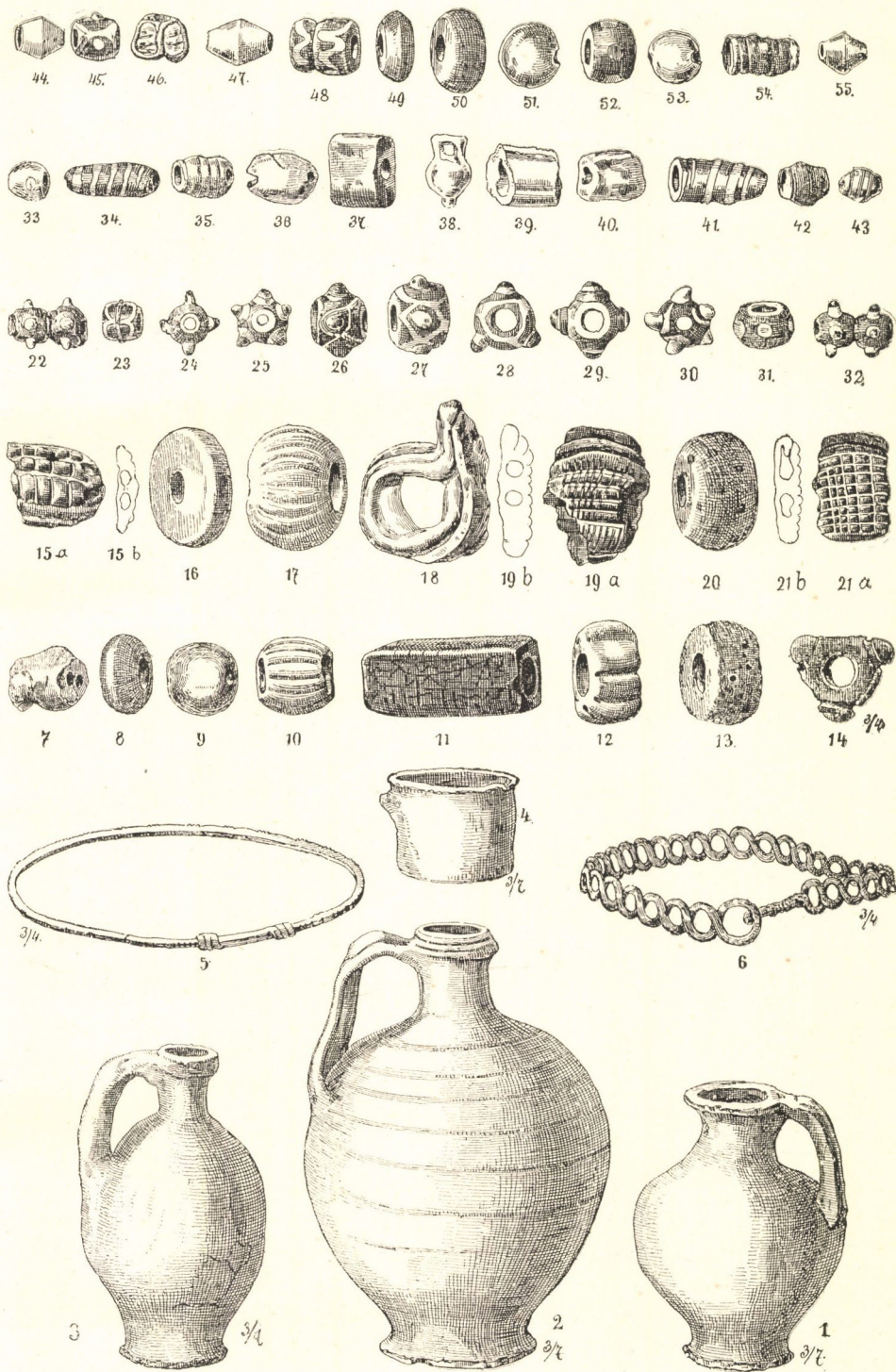
MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

IV. TÁBLA.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

V. TÁBLA.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

VI. TÁBLA.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

VII. TÁBLA.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

DIVALD K. EPÉRJES.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

10/1

10/2

11/1

11/2

12/1

12/2

13/1

13/2

14/1

16

14/2

15/1

15/2

17/1

17/2

19/1

19/2

18/1

18/2

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

21/1

21/2

22/1

22/2

23/1

23/2

24/1

24/2

25/1

25/2

26/1

26/2

27/1

27/2

28/1

28/2

29/1

29/2

